mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

Dr BLAU LAJOS.

HUSZONEGYEDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.
1904.

A M.-Zsidó Szemle huszonegyedik évfolyamának munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

Lap

Dr. Bacher Vilmos, Budapest ... 372
Dr. Bernstein Béla, Szombathely ... 73
Dr. Blau Lajos, Budapest ... 35, 38, 41, 278, 284
Dr. Büchler Sándor, Keszthely ... 127, 293, 413
Dr. Farkas József, Budapest ... 164, 405
Dr. Friedlieber Ignácz, Budapest ... 167, 382
Dr. Frisch Armin, Budapest ... 100, 289
Gerő Attila, Budapest ... 64, 200, 311, 396
Dr. Grünhut Lázár, Jeruzsálem ... 276
Dr. Kiss Arnold, Buda ... 107, 252, 310
Dr. Krausz Sámuel, Budapest ... 25, 28
Dr. Löwy Ferencz, Nagy-Atád ... 314
Dr. Lövinger Adolf, Szeged ... 374
Dr. Neumann Ede, Nagy-Kanizsa ... 84
Patai József, Budapest ... 142, 397
Salamon Mózes, Turdossin ... 19
Dr. Schwarz Gábor, Zágráb ... 172
Dr. Silberfeld Jakab, Budapest ... 170
Vadász Ede, Budapest ... 46
Dr. Vajda Béla, Losoncz ... 245, 331
Dr. Venetianer Lajos, Ujpest ... 264
Dr. Wellesz Gyula, Nagy-Bittse ... 159, 370
Dr. Weisz Miksa, Budapest ... 11

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Hosszú vergődés és kínos aggódás után a kormány rúdja tiszta szabadelvű férfiak kezébe került, kiknek vezére gr. Tisza István, a szabadelvű párt boldogult megteremtőjének nagyerélyű fia. Ha a szabadelvűség egyúttal a felekezetek jogegyenlőségét is jelenti, akkor felekezetünk a reczepczió kilenczedik évében elvárhatja, hogy ügyei a jogegyenlőség alapján rendeztessenek. Az autonómia régóta vajudó ügyét dülőre kell vinni. De ha ez elé akadályok gördülnének is, semmi sem akadályozza azt, hogy az új kormány által programmjába felvett 1848: XX. törvényczikk végrehajtása, melyet folyóiratunkban az évek folyamán a protestáns törekvésekkel kapcsolatban többször tettünk szóvá, felekezetünk sérelme nélkül történjék. A közelmult eseményei, nevezetesen a kongrua-törvény, szomorú tapasztalattal gazdagította felekezetünket. A jogegyenlőség jegyében született törvény a mi állapotainkat nem vette tekintetbe, mert hogy tekintetbe vette volna, rosszakaratu feltevés lenne. Községeink roskadoznak a teher alatt és bizvást remélhető, hogy a telivér liberális kormány a köreinkben felhangzó panaszokat meghallja és a sérelmeket orvosolja.

*

Hatvany-Deutsch Sándor a főrendiház tagjává neveztetett ki és vele a zsidó főrendiházi tagok száma ötre emelkedett. A királyi kegy ezuttal oly férfiút ért, ki, bár nagy vagyon örököse volt, nemes értelemben selfmadman. A javakorbeli férfiú már kora ifjúságában szokta meg a munkát és azóta szakadatlanul és serényen dolgozik. Különösen kiváló érdemei vannak a czukoripar terén, melyen egy egész ember-

öltő óta munkálkodik, és új kitüntetése ebbeli érdemeit kívánja utalmazni. Ugy ezen, mint számos egyéb közgazdasági tevékenységét a napi sajtó kinevezése alkalmából kellően méltatta, ugyanezért mi csupán azt emeljük ki, hogy az új főrend felekezetünk körül is jelentős érdemeket szerzett. A közalapnak, melyhez jelentékeny összeggel járult hozzá, megalapítása óta ügybuzgó pénztárosa. Egyébként is jó zsidó, ki ezt a szellemet családjában ébren tartja és ápolja. Felemlítésre méltó, hogy az egyik fiát *bölcsésznek*, a másikat művésznek neveli. Az emberbaráti tevékenység családi hagyományai közé tartozik és ennek csupán egyik kiemelkedő pontja az a százezer koronás alapítvány, melyet nem régen tett. A főrendiház régibb zsidó tagjai: *Sváb* Károly, *Bródy* Zsigmond, *Chorin* Ferencz dr. és *Kornfeld* Zsigmond vezérigazgató.

*

A napilapokból értesülünk, hogy az angol kormány a kelet-afrikai ajánlatot visszavonta azon megokolással, hogy a czionista táborban magában nagy agitácziót fejtettek ki a terv ellen. Az angol kormány emez elhatározása fölött minden józan gondolkozó zsidó csak sajnálkozhatik. Sajnálatos a tény maga, de még sajnálatosabb a megokolás, amelyből kifolyólag alig van többé remény arra, hogy a brit világbirodalom az önálló zsidótelep létesítésére irányuló törekvést támogatná. Országokat nem kínálnak minden nap és az ilyen felajánlás ellen csak rajongók agitálhatnak. Rajongókkal pedig hatalmas államok nem operálnak, különösen akkor nem, midőn önzetlen, részben rajongásból eredő ajándékról van szó. Hogy a czionista körökben a rajongás mily hőfokra emelkedett, látható abból a merényletből, melyet egy orosz deák Párisban dr. Nordau M. ellen elkövetett. Kétszer lőtt rá, mert az ugandai terv támogatásával a czionizmust elárulta. Szerencsére nem talált és N. maga védte meg tette következményei ellen. Hogy az angol kormány Pálfordulása után mi lesz a czionisták legközelebbi teendője, a jó Isten a megmondhatója. A belső egyenetlenség bajait fokozza az orosz hivatalos körök magatartása, amely a kisenevi pör felháborító itéletében megdöbbentően nyilvánult és az igazságszolgáltatás barbarizmusával feltárta a vulkánt, melyen az orosz zsidók élnek. Felemelő és biztató csupán az a lelki erő, amelyet az

elnyomottak tanusítanak. Nem szavalnak a zsidó szenvedéseiről és nem szaladnak a káplánokhoz, hogy mossák le róluk vértanú apáik szégyenét.

*

A ki még kételkedett abban, hogy zenebona esetén kik az első és minden történelmi tanuság szerint a főáldozatok, megtudhatta a szatmári választásból. A zsidók már a választás előtt külön csoporttá deklaráltattak, a liberális párti bankettre meg nem hivottak, következésképp a megsértettek csoportjává. A többi már ezután úgy ment, mint a karikacsapás. Duzzogtak, tartózkodtak, eldöntötték a választást, szóval nemcsak a választásig, hanem a választás után is »a zsidók« voltak. A bukott párt a zsinagóga ablakait beverte és a zsidó választók és nem választók ellen, a zsidók ellen szokásos módon »tüntetett« azaz rombolt. A sajtó, nemcsak az antisemita, hanem a liberális sajtó több organuma is, »tárgyalta az esetet« és a zsidókat jó tanácsokkal látta el. Minden mende-mondát felszedett, közreadott, kételkedett, elmélkedett, birálgatott, szóval mindenről tudomást vett, csak arról nem, hogy minden polgár szabadon szavazhat. Ez a tárgyalás maga a zsidók megfélemlítése és polgári kötelességeik gyakorlásának korlátozása.

*

Hatvany-Deutsch József ur, az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának tagja, látogatásai alkalmával a tanulók helyzetéről személyes tapasztalatokat szerezvén, azt a kitünő eszmét vetette fel, hogy a rászoruló érdemesebb tanulók természetben kapjanak lakást. Kész tervvel lepte meg a tanári kart, amely e fölött többször, két izben az eszme felvetője részvételével, behatóan tanácskozott. Egyelőre 15—20 tanuló számára rendeztek volna be otthont, melynek összes költségeit Hatvany-Deutsch József fedezni kész volt, és *dr. Bloch H.* már keresett is megfelelő lakást. Az iskolaév előhaladása és egyéb nehézségek a terv azonnali megvalósulása elé legyőzhetetlen akadályokat gördítettek, amiért is ez az internátust előkészítő terv függőben marad, míg az akadályok elháríthatók lesznek. Hogy a tanulók addig is kellő támogatásban részesüljenek, Hatvany-Deutsch József a folyó tanévre kétezer koronát bocsátott rendelkezésre, amely összeg az adományozó neve alatt külön kezeltetik.

*

Az amerikai zsidó encyclopedia korszakalkotó eseménynyé válik a nagy conceptiókra adott példája által, mert kétségtelen, hogy a berlini »Grundriss der Wissenschaft des Judenthums« és a »Héber Encyclopedia« nagy vállalkozásoknak ez a szellemi atyja. Ha sikerült az amerikaiaknak, kik kevesen vannak, nekünk is fog sikerülni, kik többen vagyunk, így gondolkoztak a németek és az orosz-lengyelek. A német vállalkozás, mint a jelen füzetünk más helyén közölt munkatervből látható, eredményesnek és biztosítottnak tekinthető. A »Héber Encyclopedia«-ról örömmel jelenthetjük ugyanazt. A pénzügyi részét, mint utolsó számunkban jelentettük, *Tworok* délafrikai hitrokonunk 1.250,000 korona deponálása által megoldotta. *Sokolow*, a Hazefira varsói héber napilap szerkesztője, ki az eszme propagatora volt, most ritka agilitással a nagy mű megteremtésére szolgáló szervezet megalakításán fáradozik. A Varsóban székelő szerkesztőség mellé Párisban, Berlinben és Budapesten »tudományos tanács«-ot szervezett. Fővárosunkban *dr. Kayserling* elnöklete alatt két tanácskozás tartatott, melynek eredménye a bizottság megalakulása. Tagjai: Kayserling, Bacher, Bloch M., Goldziher, Kohn, Blau, Krauss, Mahler. Szükség esetén a bizottság uj tagokkal kiegészíti magát.

A »Héber Encyclopedia« általános jellegü lesz, amennyiben nemcsak a zsidókra vonatkozó, hanem az általános érdekü ismereteket is fel fogja ölelni. Czélja az, hogy a csak héberül olvasó közönségnek korunk tudományos ismereteit dióhéjban nyujtsa. Természetes azonban, hogy a zsidó czikkek számra és terjedelemre nézve a mű czéljának megfelelően lesznek képviselve. Az előzetes terv szerint az egész mű 20 hatvan-hatvan ives kötetből fog állani. A szerkesztők már most uj (ש"ס) talmudnak nevezik, melyben minden benne lesz. Hazánkban a toll embereinél az árulás mindennapos, a lenézett lengyel zsidó nem eladó. Sem lelke, sem tolla nem kapható, mindkettő az elnyomottaké.

*

A berlini »*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*« programmjával a nyilvánosság elé lép. A zsidóság tudományát szakok szerint egy-egy monográfiában akarja megismertetni és egyelőre 36 kötet kiadását határozta el. Az eszme *Karpeles Gusztávé*, ki kivitele körül a legtöbbet fáradozott. Amerikába is elkalandozott, csakhogy összetoborozza az alkalmas munkaerőket és tényleg sikerült neki a legkülönbözőbb táborokhoz tartozó tudósokat egy kalap alá hozni. De hadd beszéljen a megirandó müvek listája, melyet eredetiben közlünk.

I.

Systematische Theologie. Rector *Dr. Kohler* (Cincinnati)
Ethik u. Religionsphilosophie. Prof. *Dr. Herm. Cohen* (Marburg).
Geschichte der Religionsphilosophie. Rabb. *Dr. J. Gutmann* (Breslau).
Einleitung in die Bibel. Prof. *Dr. Blau* (Budapest).
Geschichte der Bibelexegese Rabb. *Dr. Eppenstein* (Briesen).
Einleitung in den Talmud. Docent *Dr. Baneth* (Berlin).
Geschichte der Halacha. Rector *Dr. A. Schwarz* (Wien).
Geschichte der Hagada. Rabb. *Dr. Bloch* (Posen).
Religionsgeschichte. Rabb. *Dr. Bäck* (Oppeln).
Judentum und Christentum. *Dr. B. Kellermann* (Berlin).
Judentum und Islam. Prof. *Dr. Goldziher* (Budapest).
Rabbinische Litteratur des Mittelalters. *Dr. Ginzberg* (Newyork).
Praktische Theologie. Rabb. *Dr. Vogelstein* (Stettin).
Apologetik. Oberrabb. *Dr. Güdemann* (Wien).
Das Ceremonialgesetz des Judemtums in seiner histor.-kritischen Entwicklung, Kirchenrat *Dr. Kroner* (Stuttgart).
Homiletik. Prediger *Dr. M. Levin* (Berlin).
Pädagokik. Rabb. *Dr. Hochfeld* (Düsseldorf).

II.

Hebräische Sprachlehre. Prof. *Dr. Barth* (Berlin).
Aramäische Sprachlehre. Prof. *Dr. Landauer* (Strassburg).
Geschichte der hebräisch. Sprachwissenschaft. Prof. *Dr. Bacher* (Budapest).
Geschichte der jüdischen Litteratur. *Dr. Gustav Karpeles* in Verbindung mit *S. Buber*, Prof. *Büchler*, A. *Epstein* Prof. *Geiger*, Dr. *Gross*, Dr. *Harkavy*, Dr. *Kayserling*, Dr. J. *Löw*, Dr. N. *Porges*, Dr. S. *Posnanski* u. a. Fachmännern.
Jüdisch-hellenistische Litteratur, Apokryphen und Pseudepigraphen. Prof. *Dr. Leop. Cohn* (Breslau).

III.

Biblische Archäologie. *Dr. Paul Rieger* (Hamburg).
Talmudische Archäologie. *Dr. S. Krausz* (Budapest).

Mosaisches und talmudisches Recht. (Die Verhandlungen sind noch nicht abgeschlossen.)

Geschichte der Juden bis zum babylonischen Exil. Rabb *Dr. Jacob* (Göttingen).

Geschichte der Juden bis zum Abschluss Talmuds. Rabb. *Dr. Vogelstein* (Königsberg).

Geschichte der Juden bis zur Aufklärungszeit. Docent *Dr. Brann* (Breslau).

Geschichte der Juden in der Neuzeit. Prof. *Dr. M. Philippson* (Berlin).

Wirtschaftsgeschichte der Juden in Mittelalter und Neuzeit. Privatdocent *Dr. Caro* (Zürich).

Geschichte der jüdischen Sekten. *Dr. S. Posnanski* (Warschau).

Quellenkunde der jüdischen Geschichte. Direktor *Dr. M. Stern* (Berlin).

Geschichte des Synagogenkultus. Docent *Dr. Elbogen* (Berlin).

Geographie Palästinas. *Dr. J. Krengel* (Böhm. Leipa).

Chronologie und Numismatik. *Dr. M. Grunwald* (Wien).

Epigraphik. (Die Verhandlungen schweben noch).

A munkatársak névsora azt mutatja, hogy a »Társulat« a legjobb erőket iparkodott megnyerni és hogy több feladat megoldásával kezdőket volt kénytelen megbizni, kik a személyükhöz füzött reményeket kétségtelenül igazolni fogják. Az alkotandó müvek lajstroma ad oculos demonstrálja a modern zsidó irodalom szegénységét vagyis inkább az irodalmi produkczió hézagos voltát. Ugyanis a tárgyak jórészt most először kerülnek feldolgozásra és remélhetőleg nemcsak első, hanem egyszersmind uttörő munkák is lesznek. A »Társulat« csupán néhány sorral vezeti be a megirandó müvek listáját, mert jól érezte, hogy ez maga ékesszóló programm, melyhez felesleges a kommentár. A munkaerők egyesítése és irányítása már magában véve nagy haladást és az erők fokozását jelenti.

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« megalkotása uj bizonyiték a mellett, hogy felekezeti életünk szempontjából a vezérség a német zsidóságot illeti meg, amely a nembánomság veszedelmes korszaka után ismét a cselekvés terére lép. Csendes, de erélyes és céltudatos munkával aránylag rövid idő alatt oly müvet fog létesíteni, amely tudományunkban korszakalkotónak igérkezik. Remélj

jük is, hogy az uj vállalkozást, melynek élén a nagytevékenységü történetiró *Dr. Philipsohn* tanár áll, fényes siker fogja koronázni.

*

Az előzővel kapcsolatban felemlitjük, hogy az uj Társulat a boroszlói »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums« cz. folyóiratot, amely 47 évi pályafutásában annyi viszontagságon ment át, átvette és ezentul mint az ő kiadványa fog megjeleni. Havonta legalább 4 ivet fog adni, ugy hogy a zsidó tudományos organumok közt a legterjedelmesebb és remélhetőleg a legtartalmasabb is lesz. Philippson és Brann professzorok köriratban szólitják fel a tudósokat, hogy sorakozzanak a folyóirat köré és hogy közleményeik formai tekintetben a müvelt közönség széles rétegeinek igényeihez alkalmazkodjanak. A »Monatsschrift«-ra a Társulat évente nagy összeget áldoz és ezt fogja tagilletményül adni.

*

A hazai protestáns szakirodalom a hivatott körök állítása szerint nem áll a kellő magaslaton és emelése égető szükség. Ennek keresztülvitelére kitünő eszmét vetettek fel: a parochiális könyvtárak felállítását. Kiadnak bizonyos számú kötetet, melyek a tudomány egy-egy szakát felölelik és ezeket minden község köteles megvenni. Ez által kettős czélt kivánnak elérni. Először ily szakgyüjtemény költségeinek előteremtését, másodszor azt, hogy minden pap és egyéb érdeklődő ily alapvető munkákhoz mindenhol hozzáférhessen. A vita most a körül folyik, hogy a gyüjtemény kiadását a Protestáns Irodalmi Társulatra bizzák-e, vagy pedig magánvállalkozóra. De a költségeket semmiesetre sem viselné a nevezett Társulat, amely különben el sem birná. Nálunk a szakmunkákat is az IMIT. adja ki, pl. utóljára az Okmánytárt. A bibliafordítás költségeit szintén a Társulat viseli, míg a protestáns bibliarevisióra külön alapot teremtettek és így nem csoda, hogy az IMIT. deficzittel küzd. Azt hiszszük, hogy hivatalos támogatás mellett hitközségeink rávehetők volnának arra, hogy a protestáns példát kövessék és évi járulékot szavazzanak meg szakmüvek kiadása czéljára és ennek fejében az illető müveket megkap-

nák. Részletekbe nem bocsátkozunk, de az eszmét mint életrevalót és megvalósíthatót ajánljuk az illetékes tényezők figyelmébe.

*

Az évek folyamán több oldalról világítottuk meg azt a veszélyt, amely a zsidóságot tudományának elhanyagolt állapotából kifolyólag fenyegeti. Most fájdalom eklatáns példával szolgálhatunk. Németországban, hol a zsidók a városokban is csekély számban laknak, a tanító az, ki a zsidó vallásos ismereteket képviseli és érthető, hogy a tanítók ez irányu kiképzésére ezentul nagyobb sulyt akarnak vetni. Megbizták tehát a berlini zsidó tanitóképző igazgatóját megfelelő tervezet kidolgozásával. És mit ajánl a szakférfiu? Szerinte a zsidó tanító a következő müveket tanulmányozza:

Stade, Guthe, Cornill, Geschichte des Volkes Israel.
Wellhausen, Israelit. und jüd. Gesch.
Geiger A., Urschrift.
Dillmann, Alttest. Theologie.
Marti, Gesch. d. israel. Relgion.
Smend, Lehrb. d. alttest. Religionsgeschichte.
Maybaum, d. Entwickelung. d. isr. Prophetenthums.
A. Geiger, D. Judenthum u. s. Gesch.

Az ajánlott 10 auctor közül 7 keresztény, még pedig nemcsak születésére, hanem felfogására nézve is. A figyelmes olvasó a legradikálisabb kritikusoknál is, kik a »tiszta tudomány« nevében beszélnek, észre veszi, hogy keresztény szemüvegen át nézi Izraél történetét és az egész »Ó-Testamentumot«. Grätz azt mondta egy izben Renanról, hogy minden radikalizmusa daczára a katholikus papot nem tudta levetni. Nagyobb joggal állítható, hogy a keresztény theológusok, még a kiátkozottak közé kerültek sem szabadulnak őseik világnézletétől és eszmekörétől. Ez a világért sem akar szemrehányás lenni, de furcsa, hogy a zsidó tanító zsidó vallásos kiképzését ilyen idegen szellemtől saturált termékekből merítse. Ezek a könyvek a zsidó szakembernek valók, ki kellő kritikával tanulmányozhatja, de nem zsidó tankönyvnek. Nem kételkedünk benne, hogy a zsidó-német pädagógus is érezte némikép ajánlásának különös voltát. De hát zsidó könyvek nincsenek és szellemileg ő maga is »behódolt«. A német

protestáns világ őszinte meggyőződése, hogy az »Ó-Testamentom az övé, mert ő szeretetével magáévá tette, ép ugy mint pl. az egész német nép Shakespeart. Nem sokallt semmiféle áldozatot, több milliót költ évente tudományos kikutatására, mint a hány garast a zsidók. Nem is akarjuk jussukat elvitatni, de különös jelenség az, hogy zsidó vallásos kiképzésnél a radikális keresztény bibliakritika szolgáljon vezérfonalul. Nagyobb diadal ez, mint a mennyit a zsidó misszió 100 év alatt elért.

*

Szegeden az imént valamelyik ülésen vita folyt arról, hogy mi vallásunknak a helyes neve. Némelyek a »zsidó«, mások az »izraelita« mellett foglaltak állást és végre a zsidó mellett döntöttek. Tagadhatatlan, hogy bennünket zsidóknak neveznek és hogy mi magunk is zsidóknak mondjuk magunkat. Vallásunk elnevezésénél azonban nem ismerhetjük el mértékadónak a népek nyelvhasználatát még akkor sem, ha azt a magánéletben magunk is elfogadtuk. Ebben a kérdésben kizárólag alapirataink és a történeti hagyományok irányadók. Ezek pedig a leszavazott »izraelita« mellett szólnak. Ezt a biblia, a talmud és az aprokryphákból vett számos adattal bizonyította Bacher Vilmos folyóiratunkban VI. 517—525. lapjain abban a vitában, amely 1889-ben közte és Schreiner között a szóban forgó kérdésről folyt. Állítását három évvel később (IX. 113. s követk.) történetünk középkori fénykorában élt három tekintélye nyelvhasználatának felmutatásával támogatta. Bátran állítható, hogy irodalmunkban az »izraelita« megjelölés a rendes és ezek alapján ezt tartjuk a jogosnak és helyesnek. A »VI. izr. községkerület oktatásügyi bizottsága« saját magával keveredik ellenmondásba, midőn »A *zsidó* vallásoktatás tantervét« adja ki. Vallásunk megnevezésénél következetesen az izraelita szót kell használni.

*

»Biblia (csak az új-testamentum)«. A népkönyvtárak felállítása előtt tisztába kellett hozni azt a kérdést, hogy mely könyvek azok, amelyek egy könyvtárból sem hiányozhatnak. A közoktatásügyi kormány szakemberek véleménye alapján megállapodott 10 ilyen könyvben. Gárdonyi Géza a listát,

amelyben a világirodalom népies és elterjedt művei vannak többségben, kifogásolta és más listát ajánlott. Egyebek közt azt is követeli, hogy minden népkönyvtárban legyen egy biblia, mert a biblia így meg amúgy, de zárójelbe tette, »csak az új-testamentum.« Vaj' miért, mester uram? Jézus és az apostolok, sőt az első három században az összes keresztény gyülekezetek »csak az ó-testamentumot« ismerték el irányadónak (kanonikusnak) és nem az ujat, vajjon megártott nekik? Maga az új testamentum is csak az ó-testamentumot ismeri szentnek, egyre arra hivatkozik, akár a talmud, nem is nevezi »ó«-nak, hanem »szent iratok«-nak. Gárdonyi tehát újtestamentumabb az újtestamentumnál. Nem tettük volna szóvá ezt az apróságot, ha nem lenne symptomatikus jelentősége: a »zsidó« biblia sem jó. A biblia ismerői azonban tudják, hogy az »ó-testamentum« vonzó ereje és nevelő hatása a népre legalább is akkora, mint az »új-testamentumé«. Tessék csak kérdezősködni a világ összes missziónáriusainál és a művelt európai népek lelki vezetőinél.

TUDOMÁNY.

AZ ÁTOKRÓL ÉS HATÁSÁRÓL A TALMUDI IRODALOMBAN.

A keleti népek arzenáljának igen félelmetes fegyvere az átok. Csaknem oly hatással van mint a fegyver, sőt veszedelmesebb is annál. Míg a fegyver csak a jelenlevőt tudja megsérteni, addig az átok még a jelen nem lévőt is eléri, megsebzi, sőt meg is öli. A harczoló törzsek a háboru megkezdése előtt ünnepélyes szertartás kiséretében átkot mondanak az ellenfélre. A czélzatosan kiejtett szó úgy sért, akár a nyil, és kárt tesz az ellenségen.[1]) Azért tünteti fel a szentirás oly nagy eseménynek Bileám átkának elhárítását. (V. Moz. 23. 5, 6, Micha 6. 5.) azért nyugtatja meg Rebekka fiát [I. Móz. 27. 13.] Az egyszer kiejtett átok okvetlenül valakit megöl, de ha az átok objektuma védekezik ellene áldásmondással, melyet az átok kimondása alatt mond, vagy ha ok nélküli az átok, akkor az nem teljesedik, vagy visszaesik az átkozóra.[2])

A talmudi irodalom gazdag tárháza is híven visszatükrözteti ezen felfogást,[3]) amely befolyással volt még a halakhára is. Az áldás mondások felolvasását félben lehet szakítani, de az átokmondások (תוכחה) felolvasását nem.[4]) Ősrégi a még ma is néhol divó minhag, hogy a *Tauchocha*-t halk hangon

[1]) Mindezekről v. ö. *Goldziher* I.: A pogány arabok költészetének hagyománya. (Akad. értekezések XVI. II.) Budapest, 1893. 15. s köv.

[2]) V. ö. a כתיב-et. כן קללת חנם לו תבא Prov. 26. 2. és a והתברך בלבבו az átokkal szemben, melyet hall. V. ö. *Blau* L. Átokelhárítás az őshébereknél, M. Zs. Sz. 1891. 420. köv. és *Goldziher*: Muhammedanische Studien III.

[3]) V. ö. *Blau* L.: Das altjüdische Zauberwesen. Budapest, 1898. 62. old.

[4]) Megilla 30b. אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולן.

olvassák.[1]) Lévi b. Buté r. Hunna előtt értelmetlenül olvassa a tóra átkait.[2]) Hogy az átkok egyáltalában felolvasásra kerülnek, szükségesnek látják avval megokolni, hogy azok Isten feddését képezik. (Megilla 31 b, Szoferim 12. §, Koh. rabb. VIII, 3. Deut. r. IV. 1). Az egyszer kimondott átok a személyen rajta marad, de attól más valaki átveheti. Jehuda Ráb nevében mondja, hogy mind az átok, amelylyel Dávid sujtotta Jóabot, Dávid utódjain teljesedett. Mert midőn Benája Jóabot meg akarja ölni, Jóab azt mondja neki: »Eredj, mondd meg neki (Salamonnak), hogy két büntetéssel ne sujtsa ezen férfiut (Jóabot), ha meg akarod öletni, úgy vedd át az átkot, melylyel atyád sujtott, ha pedig nem, úgy engedd, hogy maradjon a férfiu azon átokban, melylyel atyád megátkozta«. Salamon mégis megöleti és átveszi az átkot Jóabtól, Dávid átka azután Dávid ivadékain teljesedett. (Szanhedrin 48 b.)[3]) Még a régi időben kimondott átok is fennáll, nem veszit erejéből. R. Acha h. Chanina szerint a rágalmazónak nincs már remédiuma, mert már Dávid király elátkozta azon kijelentésével: Irtsa ki az Örökkévaló mind a sima ajkat, a nyelvet, mely nagyot beszél (Erachin 15 b.). Csak ott nem fog az átok, ahol előbb áldás mondatott, az áldás ellensulyozza az átkot.[4]) R. Juda mondja: Noe elátkozta Kanaánt, Cham vétkezett és Kanáán átkoztatott! miért? mert irva vagyon: Isten megáldotta Noét és fiait (I. Móz. 9. 1.) és az átok nem fog az áldás helyén, ezért mondta Noe: átkozott legyen Kanáán.[5]) A bölcsek nagyra vannak vele, hogy nem használják ezen veszélyes

[1]) Egyes községekben, főleg a kabbala behatása alatt, a Seliach Czibbur felolvassa a Tauchochot a községnek halk hangon, de a torához felhivott nem áll mellette.

[2]) אמרן לוי בר בוטי הוה קרי וקא מנמנם קמיה דרב הונא באיזודי ר' לוי בן בוטי קי' את אידוייא קדם רב הונא ונמנם בהון א"ל אשמע קליך דלית איתן קללות. A megokolásból világosan látszik, miért nem akarta Lévi איתן תוכחות, etc. az átkokat hangosan olvasni, (Levy Wörterbuch I. אדר II. alatt tévesen állítja, hogy tiszteletből nem olvasta az átkokat hangosan).

[3]) V. ö. Jer. Kiddusin 61a.

[4]) Érdekes a biblia felfogására erre nézve Birák XVII. 2. Micha anyja a tolvajra kimondott átkot visszavonja a ברוך בני ל"ה áldással. L. *Blau*: M. Zs. Sz. 1891. f. i. h.

[5]) Gen. rabb. 36. §. 7.; Tanchuma ed. Buber נח 21.

fegyvert. Midőn r. Nechunja b. Hakánától kérdezik, miért ért el oly aggkort, azt felelte egyebek közt לא עלתה על מטתי קללת חברי (Megilla 28 a); R. Ada b. Achva imájára eső jön egy nagy szárazság alkalmával; midőn kérdezik tőle מה מעשים טובים יש בידך, ő ugyanazt a feleletet adja. (J. Taanisz 67 a.) Miután Herodes megölette a bölcseket, Bábá b. Bútát keresi fel álruhában és azt mondja neki! Nézd uram, mit tett ez a haszontalan rabszolga. (Herodes.) Bábá feleli neki: Mit tegyek vele? Erre Herodes: Átkozd meg őt, Bábá ezt nem akarja megtenni (Bab. b. 4 a). Még a tudatlan átka is súlyos következményekkel jár. R. Izsák mondja: Ne legyen a tudatlan (הדיוט) átka könnyü szemeid előtt, mert Abimelekh megátkozta Sárát és az teljesedett ivadékán; mert mondva vagyon הנה הוא לך כסות עינים (I. Móz. 20. 16), azt akarta Abimelekh mondani Sárának: Mivelhogy elrejtetted előlem, hogy Ábrahám a férjed és nem mondtad azt meg nekem és okoztad nekem e fájdalmat, ezért legyenek neked *befödött szemü* gyermekeid. Ez teljesedett is rajta, mert Izsák aggkorában megvakult (B. K. 93 a.)[1]) Azért mint esküforma is kerülendő az átok, mert nagy veszélyel jár. A sok idevágó hely közül, melyekre alkalomadtán visszatérünk, kiemeljük a következőt: »Egy asszonynyal megesett, hogy elment szomszédnőjéhez tésztát gyurni és burnusában három denár volt bekötözve, vette azokat és betette őket a kendőjébe és véletlenül begyurta őket a tésztába, megsütötte a kenyeret és elment. Otthon férje kérte tőle a három denárt; visszament és követelte azokat a szomszédnőjétől és azt mondta neki: Talán láttad a három denáromat? A szomszéd asszonynak, kinek három fia volt azt válaszolta: Az a nő (t. i. én!) temesse el fiát, ha tud a denárokról.[2]) A bünök eközben okozták, hogy a fiát eltemette. Azt mondta: (t. i. a pénz tulajdonosa) Ha nem lett volna bünös, bizonynyal nem temette volna el fiát, ezért elment újból hozzá és kérdezte: Láttad-e ama denárokat? A nő azt válaszolta: Temesse el eme nő másik fiát, ha tudott azokról. Eközben okozták a bünök, hogy

[1]) V. ö. Megilla 15a, a hol ezt R. Elazar mondja R. Chanina nevében és u. o. 28a. r. Izsák nevében. Ellenkezője אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא לעולם אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך Megilla 15a stb.

[2]) A szóló harmadik személyben beszél magáról, mert nem meri az átkot egyenesen magára vonni. V. ö. *Blau* f. i. h. 62. old.

meghalt a másik fia. Egy idő mulva újból azt kérdezte tőle: Talán láttad-e eme denárokat? azt válaszolta: Temesse el e nő harmadik fiát, ha tud róluk. Eközben okozták a vétkek és eltemette azt is. Ekkor a férje azt mondta ama asszonynak: Nem akarsz elmenni szomszédnőd megvigasztalására. Vett két kenyeret és elment szomszédnője vigasztalására. Midőn az egyik kenyeret felszelte, kiesett belőle a három denár. Ez az, amit az emberek mondanak: Akár ártatlanul, akár bünösen, csak ne engedd, hogy esküre kerüljön a dolog.« (Lev. rabb. VI. 3.[1])

A tudósok száján természetesen még veszélyesebb az átok, hiszen a tudós pillantása is öl.[2]) Hát még, ha az átkot abban a perczben kimondja, mikor Isten is haragszik. Van egy percze a napnak, mikor Isten haragszik,[3]) ha akkor mond a tudós átkot, akkor az hathatósabb. Josua b. Levi a kakas taréját megfigyelte, hogy, ha a szin elváltozik — az isteni harag percze — megátkozza egy mineus szomszédját, ki őt sokszor bántotta. Szándékát azonban nem teljesitheti, mert közben elalszik. (Ab. Zar. 4. b, Szanhedrin 105. b.) A halakha védelmére nem tudtak hathatósabb szert az átoknál. R. Jochánán izeni r. Judának: Mindenki aki mondja, hogy az עילה törvénye Palaestinán kivül érvénytelen, annak ne legyen unokája vagy utódja, »ki mérőkötelet vet a sors útján az Örökkévalónak gyülekezetében.« (Micha 2. 4, Kidusin 39. a). Rav és Sámuel megátkozták azt, ki péntek este gyertyáját oly helyre tette, ahol ez magától elalszik ezen szavakkal: Irtson ki az Örökkévaló azon férfiutól, aki azt teszi, ébrenlevőt és felelőt. (Mal. 2. 12, J. Sabosz 6. c.). Ráb látta, hogy valaki Purimkor kendert ültetett és megátkozta, hogy nem termett a kender. (Megilla 5 b.) Ábáj megátkozta azt, aki Áb hó 9-én mosat (Taanisz 29. b.). Ugyancsak Abajról beszéli a talmud, hogy átkozta azt, aki a félünnepen fát kivág (M. Kat. 12 b.) stb. Akit tudós megátkoz, azon fog is az átok. Simon b. Setach Jannai Sándort szanhedrin elé idézte, midőn ennek szolgája gyilkosságba esett. Simon b. Sétach parancsolja a királynak,

[1]) Hasonló esetet beszél el két denárról J. Sebuot 37b. R. Joszé.

[2]) A gazdag irodalomra máskor visszatérünk. V. ö. *Blau* f. i. h. 51. old.

[3]) V. ö. *Blau* f. i. h.

álljon fel, mert — ugymond — nem előttünk állsz, hanem azelőtt állsz, aki szólt és létrejött a világ. Erre a király válaszolta: Nem a szavad szerint, hanem társaid szava szerint teszek. Simon jobbra fordult, társai lehorgasztották arczukat a föld felé, balra fordult és ők lehorgasztották fejüket a földre. Erre mondta nekik Simon b. Sétach: A gondolat férfiai vagytok, jöjjön hát a gondolatok ura és kérje ezt számon tőletek. Mindjárt el is jött Gábriel és a földre sujtotta őket és meghaltak ezen órában. (Szanhedrin 19. b.) »Nachum Gimzóból egy nála segítséget kérő embernek nem nyujt mindjárt segítséget és az meghal. Erre Nachum mondja: A szemek, a melyek láttak és nem fordultak feléd, vakuljanak meg; a kezek, melyek nem nyujtottak neked adományt, vágassanak le; a lábak, a melyek nem futottak segítségedre, törjenek le. És így is történt vele.« (J. Sekalim 49. b.) R. Akibanak mondja r. Eliezer:« A שחיטה-nál czáfoltál meg, שחיטה-val legyen a halálod.« Ez teljesedik Akibán (Peszáchim 69. a.) Sámuel Karnát küldi, hogy mondjon el egy halakhat, de ő nem adja azt pontosan elő. Erre Sámuel mondja neki: Mi a neved. Karna? nőjön ki szarv a szemedből, és ki is nőtt egy szarv a szeméből. (B. bat. 89. a.). Ugyanazt Rab is mondja Kárnának, midőn az Sámuel megbizásából Rabot examinálja, midőn Palaestinából Babiloniába jön (Sabosz 108. a.). Ugyanott Ráb megátkozta mondván: Ki fájdalmat okozott nekem, ne maradjanak életben gyermekei. És úgy is történt. Egészen analog esetet beszél a talmud r. Adá b. Ábáról.« R. Dime Nahardéából hozott függéket egy hajón (a vásárra). Az exilárcha mondja Rónak: Eredj és vizsgáld meg, vajon tudós ember és akkor engedd meg neki a vásárt. Erre ő mondta r. Addá b. Abának, menj ki és szagolj a korsójához.[1]) Kiment hozzá és kérdezte: Ha egy elefánt elnyel egy füzfa kosarat és azt kiadja a végbélen át, mi a törvénye? Nem tudott erre felelni. Erre azt mondta neki: Az ur az a Rónó? és reá ütött szándéjával. Erre azt válaszolta neki: Köztem és Rovo közt nagy különbség van, azonban mindenesetre én vagyok a te tanítód és Rónó a tanítód tanítója, és nem engedte meg neki a vásárt

[1]) פוק התי ליה בקנקניה = képies kifejezés, a hordót megszagolják, vajon ecetet tartalmaz v. bort. V. ö. Sabosz 108a, Szuka 52b.

és ő kárt szenvedett a fügéivel. Elment r. Józsefhez és elmondta neki: Nézze az úr, hogy mit tettek velem. Ő azt felelte: Aki nem türte el Edom királyának elnyomatását (Ámosz 2. 1.), nem fogja eltürni elnyomatásodat . . . r. Ádá b. Ába meghalt és r. József mondta: Én büntettem meg, mert én megátkoztam. (B. batra 22. a.) — Ha a bölcs nem is mondja ki az átkot, csak a szándéka átokra szól, akkor is teljesedik az.« Kahana még nagyon fiatal volt, midőn ide (Palaestinába) jött, látta őt egy alacsony származásu ember és kérdezte tőle: Mi ujság az égben? Erre ő azt felelte neki: ezen férfiú itélete már megpecsételtetett, igy is történt vele.« Egy másik ember is igy jár. (J. Berakhot 5. c.) A tudós átka még feltételesen is teljesedik. »R. Abahu azt mondja: a bölcs átka még feltételesen is teljesedik, ez Éli esetéből következik, ki mondta Sámuelnek: Igy tegyen neked az Úr és igy folytassa, ha valamit eltagadsz és ámbár Sámuel mindent elmondott és semmit el nem tagadott, mégis az mondatott róla: és fiai nem jártak útjain. (Makot 11. a.) Pángár, az arabs herczeg, kit Vespasianus császár magával vitt Jeruzsálem ostromára, kétértelmű választ ad Jochanan b. Zakkainak, ezért Jochanán őt feltételesen megátkozza és az átok fog rajta. (Ekha r. I. 31. §.) Sőt a תמתני אם formula is gyakori a bölcs száján és ép oly veszélyes, mint az egyenesen kimondott átok, még tudós emberen is fog. R. Eliezer beteg, Akiba és társai látogatóba mennek hozzá. Eliezer kérdezi tőlük, miért jönnek csak most hozzá. Válaszuk: Nem volt eddig időnk. אמר להן תמיה אני אם ימותו מיתת עצמן. Akiba kérdezi tőle, milyen lesz az ő halála, erre azt felelte neki: a tied nehezebb lesz a többinél. (Szanhedrin 68. a.) Juda b. Nachman megczáfolja R. Tarfont, reánézett r. Akiba és látta, hogy fénylett az arcza. Szólt neki (Akiba): Juda b. Nachman, fénylik az arczod, mert megczáfoltad az öreget תמיה אני עליך אם תאריך ימים Ez peszachkor történt és sebuotra már Juda ben Náchmán nem élt.[1]) (Szifré Num. ed. Friedman 148. §.) Egy tanítvány döntött r. Eliezer előtt Ima Sálom nejének. Erre r. Eliezer mondja תמיה אני אם יוצא זה שנתו és az év lefolyása előtt

[1]) Ugyanazon elbeszélés megvan Menachot 68b. Juda b. *Náchmán* helyett Juda b. *Nehemja* van.

meg is halt.[1]) Egy pap künn végezte a füstölést és aztán vitte be a szentélybe a füstölőt (Jom kippurkor), midőn kijött, eldicsekedett vele. Atyja mondta neki תמיה אני אם יאריך איתו האיש ימים בעולם Kevés idő mulva el is pusztult (J. Joma 39. a.) Még a hiába mondott átka a bölcsnek is hathatós. R. Juda mondja Ráb nevében, a hiába mondott átka a bölcsnek is teljesedik. Ez Achitofel esetéből következik. Midőn Dávid az alapot kiásta, felemelkedett a mélység vize és el akarta árasztani a világot. Kérdezte: Szabad-e Isten nevét felirni egy cserépre és bedobni a mélységbe, hogy maradjon a helyén? Nem volt senki, aki valamit mondott volna neki. Erre szólt Dávid: Aki tudja ezt a dolgot és nem mondja azt, annak torka fojtassék meg.« Achitofel aztán megmondja, hogy szabad és a vége mégis az, hogy felakasztja magát. (Makot 11. a.)[2]) gyakori a fordulat, hogy a tudós által kimondott átok teljesedik, ha nem volt ok arra, vagy ha feltételhez kötötte, mert az kijött a száján és olyan mint a »*tévedés, mely az uralkodó szine elől jött.*« (כשגגה היוצא מלפני השליט) (Koh. X. 5.) »Van baj, melyet láttam a nap alatt, mint a tévedés, mely az uralkodó szine elől jött.« Igy szólt Jákob Lábánnak: Kinél találod istenedet, ne éljen és úgy is történt (Rachel idő előtt halt meg) mint a tévedés, mely az uralkodó szine elől jött és Ráchel meghalt (Koh. rab. X. 5.)«.[3]) Mint tévedés stb. ez Éli papra vonatkozik, ki mondta Sámuelnek: Fiaim nem öröklik majd helyemet, de a te fiaid sem fogják örökölni helyedet, úgy is történt vele, mint a tévedés stb. (U. o.) »Az ifjabbik Antoninus, a nagy Antoninus unokája kérdezte Rabbitól: Ki fog előbb meghalni én vagy te? Ő azt felelte: Én. Mondták neki tanítványai: Az egész világ imádkozik hosszú életedért és te ilyesmit beszélsz? Azt felelte nekik: Ha eljön ideje,

[1]) V. ö. Peszikta ed Buber אתר 172a. אי אליעזר זה אינו מוציא שנתו ולא יצא שנתו עד שנת. אי"ל תלמידיו רבינו נביא אתה. אל לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי אלא כך אני מקובל שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה.

[2]) V. ö. Szanhedrin 29a. אי יוסי הדא דמתלא אמר ועריך בר נש חשיש על לוטיה דרבה אמ' על מנן, lásd még B. Szanhedrin 90b.

[3]) V. ö. Genes-rabbah 74. 4.és 74. 9. על דעתיה דיר יוסי לא מתה אלא מקללתו של זקן שנו עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה והיה כשגגה היוצא מלפני השליט.

mit érnek ezen szavak? és ha eljön a halál angyala, hogy elvigyen, mit mondjak neki: Ne gyere hozzám, nem jövök? Sőt, ha így lesz (t. i. hogy én előbb meghalok.) ezt fogják mondani ők: (a pogányok) Dícsértessék a zsidók Istene, hiszen még haláluk óráját is ismerik. Így is történt vele, mint a tévedés stb. (U. o.)« R. Chija b. Bo (Abba) látott egy agadikus iratot, mondta: Ha helyes dolgok vannak benne írva, akkor vágassanak le írójának kezei. (Mert oly dolgokat írt le, melyeket nem szabad leírni.) Erre mondja neki valaki: Annak a férfiunak atyja írta le: (Chija atyja) azt válaszolta neki: Mindamellett vágassának le kezei. Így is történt vele mint a tévedés stb. (J. Sabosz 15. c.). Palestinai nők fogságba kerültek és Babyloniában Aba b. Bó, Lévi és Sámuel elé kerültek. Az egyik azt mondta, hogy a tanuk kiséretében küldessenek haza. De Sámuel ellenveti: Mit tegyünk azon idővel, mikor egyedül voltak a fogságba hurczolóikkal. Azt mondta neki erre Abba: Ha leányaid lettek volna, ugyanazt mondtad-e volna? és fogságba kerültek Sámuel leányai mint a tévedés stb. (J. Ketubot. 26. b.) A jeruzsálemi templom pusztulása óta nem volt szabad lakodalmaknál koszoruzott fővel járni. R. Jermija ישבשבא [1]) feltett egy olajfaágból készített koszorut a fejére. Sámuel ezt hallotta és mondta: Jobb lett volna neki, ha levették volna fejét és nem tette volna ezt. Így is történt vele mint a tévedés stb. (J. Szota 24. b. Echa rabba V. 16, Koh. r. X. 5.). Igen tanulságos a következő elbeszélés: Pinchaszszal megesett egy dolog,[2]) elment Sámuel, hogy meglátogassa, látta hogy nagy körmei vannak. Kérdezte tőle: Miért nem vetted le azokat; azt felelte neki: Ha veled történt volna meg, megvetetted volna azt (t. i. a gyászt) annyira, hogy levetted volna körmeidet? Olyan volt ez mint a tévedés, mely kijött az uralkodó szine elől és Sámuellel is megtörtént a dolog. (Ő is אבל lett.) Elment hozzá Pinchász, hogy megvigasztalja; vette ő a körmét és arczába vetette mondván neki: Nem tanultad-e azt, hogy szövetség köttetett az ajkakkal [3]) stb. Világos belőle a

[1]) V. ö. Levy IV. ישבשבא R. Jermja des Myrtenzweiges hiess er, weil er einen Kranz von Olivenzweigen nahm und ihn um seinen Kopf band.

[2]) Euphemia, אבל lett.

[3]) V. ö. *Blau* f. i. h. 62. o.

felfogás, hogy az egyszer kiejtett átok, még ha csak feltételes is, árt és rombol. (M. Kat. 18. a.) Valaki beteg volt és egy zsidókeresztény Jézus Pandera nevében valamit ráolvas és az meggyógyul. Josua b. Lévi kérdi tőle, mit olvasott reá és ő azt válaszolja azt meg azt. Erre J. b. Lévi azt mondja: Jobb lett volna, ha ő meghalt volna és nem hallotta volna ama dolgot. Ugy is történt mint a tévedés stb. (J. Ab. Zara 40. c. J. Sabosz 14. d. Koh. r. X. 5.) [1]) Az Uj Testamentum is ismeri az átok nagy hatalmát. Petrus megátkozza Ananást és feleségét, kik hazugságot mondanak neki, egyszerü szóval és azok holtan esnek lábaihoz. Főleg az asszonynak mondott átka egészen beleillik kora felfogásába. »Péter pedig mondá neki: Mi dolog, hogy egyesekké levétek abban, hogy az úrnak lelkét kisértenétek? Ime azoknak lábaik, akik eltemették a te férjedet, az ajtó előtt vagynak és tégedet is kivisznek. Azonnal pedig leesék az ő lábainál és meghala és bémenvén az ifjak, találák azt halva és kivivén eltemeték az ő férje mellé. (A. Apost. V. 9. 10.) Pált is felruházza az Ujszövetség ugyanilyen erővel. Elimást, ki ellenkezik vele, megátkozza. »Most azért ma az Úrnak keze ellened lészen és vak lészesz; nem látod a napot ideig. És azonnal esik ő reá hályog és setétség és kerengvén keres vala vezetőket.« (U. o. XIII. 11.).

Mindezek világos képet nyujtanak arról a nagy félelemről, melylyel az átok iránt viseltettek. Az agadista is ebben látja okát, hogy a szentirás első betüje nem א [ארור], hanem ב [ברכה], hogy a világ fennmaradását biztosítsa a teremtő.[2])

Dr. Weisz Miksa.

A ZSIDÓ NŐ ÉS A ZSIDÓ KULTURA.

Azon állás, melyet a nő valamely népnek társadalmában elfoglal és azon elbánás, melyben ebben részesül, manapság e társadalom nemcsak mívelődési fokának legbiztosabb mérője, de egyuttal erkölcsi tisztaságának legpontosabb jelzőjeként is bátran elfogadható.

[1]) Jézus nevében többször gyógyítanak a talmud elbeszélése szerint. V. ö. *Blau* f. i. h. 68. o.

[2]) J. Chagiga 77c.

Hogy a nő a zsidóságon belül mindenkor a kellő tiszteletet és megbecsülést találta, hogy közöttünk mindig a neki megfelelő munkakörhöz jutott, nem szorul hosszadalmas bizonyítgatásra. Oly nép, mely próféta- és biró nőket látott kebelében támadni és működni, melynek irodalmában ily mondások akadnak,[1]) »kinek nincsen felesége, az nem ember«, vagy[2], »minden pótolható, az első feleség ifjú szerelmének kivételével« ily nép tudta és tudja még napjainkban is a nőt érdeme szerint megbecsülni. De a mivelődési fok dicsőségénél sokkal többet ért a zsidó népnek, hogy mindig megőrizte a maga körében az erkölcsök tisztaságát és azért mindig arra törekedett, hogy a nő tisztelését és megbecsülését a kellő mértékre leszállítsa és az erkölcsi illendőséggel összhangba hozza. Az oltárokon, melyeket a nők tiszteletének emeltek, nem áldozott Izráel és nem is vett részt a kultuszban, amelyhez a nők neve fűződik és melynek még ma is vannak buzgó papjai. A nő égbeemelése eredetileg tisztán pogány kultura eredménye, csak később nyerte specifikusan kereszténykőzépkori jellegét.

A talmud tanítóinak nyílt szemük volt a nő számos erénye számára; a női kellem[3]) és szépség[4]) az asszony finom érzéke és gyengéd tapintata[5]) teljes elismerésre talált náluk; csakhogy ezen előnyök nem tették őket vakká azon veszélyek iránt, melyek a nő számára a társadalomban való túlszabad mozgásában rejlenek és azért törekedtek e mozgásnak lehetőség szerinti korlátozására. E mellett távol álltak a talmud tanítói mindenféle szemforgató prudériától. Nem voltak képmutatók. E tisztáknak minden tiszta volt és gyakran beszéltek meg elfogulatlanul és nyíltan oly női nudításokat, melyekre már a puszta czélzás elegendő, hogy a zsidóságnak mai hivatalos képviselői és vezetői hangos felháborodásokra fakadjanak! . . .

[1]) Jebámót 63 b. כל מי שאין לו אשה אינו אדם

[2]) Szanhedrin 22 a. לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים

[3]) Megilla 13 a. רייי בן קרחה אומר אסתר יפקוזקת היתה וחוט של חסד משוך עליה

[4]) Szanhedrin 100 b. אריי מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו, אשה יפה אשייי בעלה וכו׳

[5]) Nidda 45 b. ויבן ה׳ את הצלע, מלמד שענתן הקביה ביתה יתירה באשה יותר מבאיש

Hol van pl. az a szobrász vagy festő, ki a szépséghibát a nő testalkatában oly pontossággal meg tudná határozni, melylyel azt régi tanítóink[1]) feljegyzik? Vagy hol van az a modern physiologus, ki a női pubertás különböző stádiumait oly velősen és világosan megjelölhetné, amint ezek a talmudban[2]) körülményesen leírva és külön terminusokkal megnevezve találhatók? — Talmudtanítóink minden erejükkel arra törekedtek, hogy az erkölcsösséget és illendőséget megóvják; de a prüdériát, a melyet napjainkban oly gyakran észlelhetünk, oly kevéssé ismerték, hogy akadtak köztük apák, kik nem átalották, hogy leányaikat diszkrét czélzásokkal arra tanítsák, hogyan viselkedjenek férjeikkel való közlekedésükben, hogy szeretetüket állandóan megtartsák, és kik ennek kapcsán velük a legintimebb viszonyokat is fönntartás nélkül beszélték meg. Mily kitünő praktikus oktatásokban[3]) részesítette pl. Rab Chiszda, az éleselméjü amoreus, férjhez menő lányait! De ezen lányok aztán példás házasságban éltek is boldog férjeikkel.

Majdnem úgy hangzik egyik lánya házasságának leirása mint valami modern regény — ha az erre vonatkozó az egész talmud-ban szétszórt megjegyzéseket összeállítjuk és áttekinthető összefüggésbe hozzuk!

Rab Chiszda a törvénytanító[5]) ült egyszer kis lánykájával térdén és előtte két kedvelt tanítványa Ráma bar Cháma és Rábá. »Kit a kettő közül akarsz férjül?« kérdezte enyelegve a gyengéd atya gyermekétől. »»Mindkettőt««, felelte naivul a gyermek. »Én pedig«, mondta gyorsan Rába, »hadd legyek az utolsó!« És úgy is lett, Ráb Chiszda lánya tényleg Ráma bar Chámának felesége lett, míg Rába más leányt vett el. Idővel azonban meghalt Ráma, és özvegye tiz évig maradt özvegységben, míg Rába első felesége is meghalt és neki is feleségévé lett. Mily gyengéd bensőséggel csüngött e második férjén is és mily odaadó gondossággal vette őt mindig körül!

Egyszer azt mondta neki Rába tréfásan[6]): »Te, a rabbik

[1]) Ketubóth 75a.

[2]) Niddá 47., 48.

[3]) Sabbat 140.

[4]) Érúbin 62 a. רב ששת מרתע כוליה נופיה מפולפוליה דרב חסדא

[5]) Bába Batra 12 b.

[6]) Jebámót 34 b. אייל רבא לבת רייח קא מרעני רבנן אחייך

rosszat beszélnek rólad!« A rabbik t. i. azt állították, hogy egy özvegyasszony, a ki tiz évig marad özvegységében férjhezmenetelre való kilátás nélkül, termékenységét elveszíti, míg ő termékenységét megtartotta. — »»Reám««, felelte himezéshámozás nélkül, »»ez nem vonatkozhatik, mert egész özvegységem alatt folyton rád gondoltam!««

Mindig foglalatoskodott az ő Rábá-ja körül, és még harmadik helyen sem hagyta egyedül, mert félt, hogy valami baja esnék.[1]) Egyszer Rába útra kelt, akkor túlgyengéd felesége belebetegedett és ki nem gyógyulhatott, míg utána nem vitték, férjével össze nem hozták![2]) És mily drasztikusan játszódott le egy féltékenységi jelenet közte és Chúma, Abájinak szép felesége közt! Nem is nyugodott, míg őt, mivel vetélytársnőjének hitte, a helységből ki nem kergették.[3] — Viszont Rába is forrón szerette. Egy álomfejtő sarlatánnak, ki minden álmát rosszra fejtette meg és végül szeretett feleségének halálát is megjósolta, haragra lobbanva azt kiáltotta oda: »Mindent megbocsátok neked, de R. Chiszda leányának halálát soha!«[4])

Kómikusan hat, midőn olvassuk, mily behatóan tudakozódik R. Ismáel, a tanna, egy asszony bájairól, mivel férjének azon furcsa ötlete támadt, hogy megfogadja, miszerint addig távol tartja majd magát tőle, míg szépségeinek egyikét a jámbor rabbinak be nem mutatta.

»Talán szép a feje«, kérdezte a rabbi egyebek közt. »»O, hisz olyan gömbölyű, mint a tök««, hangzott a felelet. »Akkor talán a haja szép?« »»Az olyan kóczos, mint a kender!«« »Akkor kérdezte a rabbi türelmesen tovább:« »Tán szép az arcza?« »»A szeme csipás««! »Hát az orra milyen?« »»Eldugult!« »»És fülei?« ««Ránczosak!«« »Ajkai?« »»Dagadtak!«« »Nyaka?« »»Vállai között fekszik««! »Teste?« »»Felfujt!«« »Lába?« »»Olyan, mint a lúdé!«« »Akkor legalább, mondta kétségbeesetten a rabbi, neve lesz-e szép?« »Úgy hívják, hangzott a kérlelhetetlen felelet, hogy *»Piszkoska!«* Végre felkiáltott a rabbi megkönnyebbülve: »Piszkoskának hívja és piszkoska ő, hát legalább a neve szép, mert hozzá illő!«[5])

[1]) Berákhót 62 a.
[2]) Sabbat 129 a.
[3]) Ketubót 65 a.
[4]) Berákhót 56 a.
[5]) Nedárim 66 b.

Nem csak a régi időknek talmudtanítóit, hanem a középkori deczizorokat sem vezette mind a türelmetlen askézis a szép nemmel való társadalmi érintkezésről táplált nézeteikben. A nagy Mózes Maimúni pl. következőt mondja misnakommentárjában:[1]) »Szabad élvezettel tekinteni hajadon nő szépségére és örülni látásának, hogy ha nem tartozik a tiltott rokonságokhoz. Nincs ebben semmi tilos, hacsak különös szemérmetességből nem tartózkodnak e különben megengedett dologtól és azon aggodalomnál fogva, hogy esetleges férjhezmenetele után is fennmaradhatna a vele való meghittség. Ezért mondja Jób:[2]) Szövetséget kötöttem szemeimmel és sohse néztem hajadonra! De nem azért, mert tilos volna! Sőt ha hajadon nőre tekintenek, hogy megtudják, szép-e vagy csunya, hogy elvegyék, akkor illő is, a Tóra is megparancsolja és jámbor, buzgó férfiak, kik a Tórában olvasottsággal birnak, meg is tették«.[3])

Ugyanazt mondja — persze valamivel rövidebben és a nyilvánosságra való tekintettel, valamivel kevésbbé szabadon — az ő kódexében:[4]) »Szabad hajadont megnézni, akár szűzet, akár asszonyt, hogy lássák, szép-e és elvehető-e, vagy nem. Nincs ebben semmi tilos, sőt ezt kell is tenni. Csakhogy nem szabad nőre szemérmetlen pillantást vetni, mert úgy van írva: Szövetséget kötöttem szememmel és mikor néztem szűzre!»

Ez már valamivel rezerváltabban hangzik. A glosszátorok nem jelölik meg a forrást, melyből Maimúninak e szavai folynak, csak Jóbra hivatkoznak. De e forrás található a Jalkutban az idézett helyhez. De mindenesetre feltünő, hogy Maimúni itt a midrásnak ad előnyt a talmud mellőzésével, mely egyenesen megtiltja:[5]) »Az ember ne nézzen szép nőre, még hogy ha hajadon is, és ne férjes nőre, még ha csunya is!« Továbbá:[6]) »A ki nőkre néz, végül bünbe esik!«

[1]) Szanhedrin 7. fej.
[2]) 31, 1.
[3]) Lásd Tószafót Kiddusin, 2. fej. elején.
[4]) איסורי ביאה 1. fej.
[5]) Abóda Zára, 20 b. לא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פנויה באשת איש ואפילו מכוערת
[6]) Nedárim, 20 a. כל המסתכל בנשים סופו בא לידי עבירה

A misna kötelezi az asszonyt[1]) bizonyos házi teendők végzésére, főzzön, süssön, mosson, ágyazzék stb. A misna szerkesztője most azt a nézetet vallja, hogy ha az asszony bizonyos számú szolgálót hoz magával a közös háztartásba, akkor a ház sajátkezű vezetésétől föl van mentve. R. Eliezer pedig, ki a szép nemnek különben sem tisztelője, azon nézeten van, hogy[2]) az asszony, bármennyi szolgálót hozott férje házába, mégis kényszeríthető általa arra, hogy legalább gyapjúval (fonás-szövéssel) foglalkozzék, mert a tétlenség bűnre vezet.[3]) R. Eliezer ugyan sammaita és azonkívül átok alatt volt; mivel azonban e kérdésnél R. Simon ben Gamliél az ő nézetét helyeselni látszik, határozattá emelték.

Felmerül azonban a kérdés: Hogyan lesz akkor, ha az asszony nem törődik bele? Maimúni, a mohamedán nézetektől befolyásolt kairói bölcs azt tartja, hogy az asszony visszacsapásokkal kényszeríthető kötelességei teljesítésére.[4]) E nézetét helyesli Nachmani és Ben Aderet, mindketten spanyolok; Ábrahám ben Dávid, az ő nagyjámborságú glosszátora pedig csodálkozva mondja:[5]) »Sohse hallottam, hogy szabad asszonyokat vesszőzéssel fenyíteni!« De ő francia is volt.

De még a különben egészen rideg Rotenburgi R. Méir is[6]) valósággal felolvad, e szögletes német tüzet-lángot okád oly férfi ellen, a ki feleségét testileg kínozni szokta és még igérni sem akarta, hogy ezt többé nem teszi.[7]) »A feleségnek emelkednie[8]) kell méltóságában férje mellett, így szólott, de nem szabad sülyednie!«

Mielőtt e sorokat befejeznők, még egy kis folklore. Kinek alkalma van a vidéki népet megfigyelni, az tudja, hogy a paraszt és a közönséges mesterember mindig maga jár elől és a feleségét maga után ballagtatja. És ez természetes is.

[1]) Ketubót, 59 b.
[2]) Jóma 66 b. אין חכמה לאשה אלא בפלך. Szóta, 20 a. כל המלמד בתו תורה מלמדה תפלות
[3]) Misna Ketubót, 59 b.
[4]) הלכות אשות. 21. fej. 10. l.
[5]) מעולם לא שמעתי יסור שוטים לנשים (Misne Tóra 1 b.).
[6]) מהרם ב"ב.
[7]) Ketubót 3. fej. שלטי הגבורים על המרדכי
[8]) Ketubót 61a.

A férj, mint az erősebb, előbb kémlelje az utat, hogy esetleges akadályokat eltávolítson, fenyegető veszélyeket elhárítson, vagy óvéinek a menekülést biztosítsa. A kulturember pedig, és így kívánja a jó szokás, a nőt engedi előre, ő pedig követi. Nálunk zsidóknál régente ép az ellenkezője volt gyakorlatban. Manóathról, az óriás Sámson apjáról azt mondja a talmud,[1]) »hogy a tudatlan vidéki népből való volt, mert feleségét követte«. A zsidó kulturember mindig maga járt elől. Abba Chilkija, a ki egy alkalommal feleségét előre küldte, avval igazolta eljárását, hogy vendégeit, bár rabbik voltak, nem tartotta erkölcsi tekintetben elég megbizhatóknak, és azért küldte feleségét előre![2])

Végül álljanak itt egy kabbalistának szavai kuriózum gyanánt. — Bölcseink szavaiból kiindulva azt kérdezi R. Bachja b. Asér bibliakommentárjában,[3]) hogy miért parancsolta Isten, hogy előbb szóljanak a nőkhöz? És erre azt feleli, hogy ebből illemet tanuljanak!« [4]) — Igy tehát e szerint a nők iránti előzékenység, vagyis a nőnek előre bocsátása, bibliai parancsolat volna. Hja, mert a Kabbala mindig galans volt! A Talmud pedig azt tanítja:[5]) »Inkább oroszlán, mint nő mögött!«

Turdossin. SALAMON MÓZES.

MAGYARORSZÁG MEGEMLÍTÉSE EGY KÉZIRATOS MŰBEN.

Minél kevesebbet szólnak zsidó források Magyarországról, annál gondosabban kell feljegyeznünk és összegyűjtenünk e keveset is. Kézirati művekben még lehet egyet-mást találni.[1]) A jelen esetben csak lényegtelen és késői időből való *hungaricát* mutathatok be.

Kezeim között van *Józsua Segre* אשם הלוי című kéziratos műve, mely a londoni Montefiore (vagyis Jewish) College tulaj-

[1]) Beráchót 61 a. מעוז עם הארץ היה שהלך אחרי אשתו
[2]) Taanit 23 b.
[3]) Mechilta, Jetró כה תאמר לבית יעקב אלו הנשים. [4]) II. 19, 3.-hoz — למה צוה לדבר אל הנשים תחלה? ללמד מוסר וד"א
[5]) Berákhót, 61 a. אחורי אדי ולא אחורי אשה
[6]) Lásd czikkemet e folyóiratban XX, 49—56.

dona. Józsua Segre, mint neve mutatja [1]) és mint a művében levő számos olasz kifejezés tanusítja, olasz ember. A rendes bibliographiai eszközökben alig találok róla valamit,[2]) de egyénisége azért mégis tisztán áll előttünk. Az említett mű keresztényellenes vitázó irat. Az előszóban említi, hogy mikor irta, 23 éves volt, nős, és sok gonddal küzdő. Firenzében hitvitázó beszéde volt egy Gregorio nevű baráttal (c. 6 végén); egy barát küldte neki Sámuel Nachmias kitért zsidónak héber nyelvű nagy polemikus művét [3]) és Józsua Segre igyekszik czáfolgatni és gyalázni az apostátát. Az אישם תלוי tehát jó részt vitatkozás Nachmiassal, akinek művéből sokat czitál. A munka 1—9 fejezete polemia a trinitas ellen, 10—15 polemia az incarnatio tana ellen, a 16. fejezettől kezdve számítások vannak Dániel könyve alapján, a vége felé több bizonyíték Jézus messiánitása ellen, majd a conciliumokról, a coelibatusról és a papok erkölcseiről szól. A kézirat végén Simsón Kóhén Modon [4]) egy pattogós, mesterkélt és szellemtelen héber versezete áll, mely a szerzőnek hasonló természetű versezetét mint נוסח אחר követi.

Az előttem fekvő kézirat nyilván autogramma, mint a sok törlés, a stylusváltoztatás, a kifejezés módosítása bizonyítja. A kézirat vége felé, egy későbbi kéz által eszközölt számolás szerint 36b oldalon, minden előzmény nélkül ez áll קארנוואלי azaz *Cornwall* grófság Anglia délnyugati végében, amiből azt következtetem, hogy Józsua Segre utóbb Olaszországból Angliába vándorolt ki, itt fejezte be művét, a kérdéses helyen végezni akart, de aztán mást gondolt és egyet-mást még hozzátoldott a műhöz. Azért is látjuk a könyvet jelenleg is egy angliai könyvtár birtokában.

Józsua Segre többször nevezi Juda Brial-t tanítójának (c. 10. 13. stb.) [5]) Juda Brial, aki 1722-ben halt meg és akit

[1]) סגי־. V. ö. Abrahám S. (Nepi-Ghirondi תולדות גדולי ישראל p 126) és Jérach S. (ib. 158).

[2]) L. Steinschneider, Monatschrift XLIII, 514 kk.

[3]) Mint keresztény Giulio Moresini volt a neve; l. Simonsen czikkét a Berliner-Festschriftben, Berlin 1903, p. 337 kk.

[4]) Ő is Juda Brial tanítványa volt, kinek halálát ציר הצירים nevű elegiában siratja meg.

[5]) Juda Brialról (בריאל, J. Segrénél בריל, Briel, Brieli) l. Graetz, Gesch. der Juden, X, 487; Jewish Encyclop. III, 385.

J. Segre mindig mint meghaltat említ (יצוק"ל) egyike volt kora legtudósabb rabbijának; többek között lefordította Seneca leveleit héberre, de minket inkább érdekel azon körülmény, hogy több hitvitázó iratot irt,[1]) és úgy látszik, hogy tanítványa, J. Segre, az ő nyomdokain haladva irta a maga műveit. Az אישם תלוי műben maga említi egy pár művét, név szerint nagy művét נן יהושע és a סור אדני czíműt (c. 8 p. 9b, v. ö. c. 24 p. 37, továbbá c. 18 p. 28b alant). Hogy 23 éves korában már meglettek volna e művek, alig hihető, inkább azt kell hinnünk, hogy 23 éves korában csak kezdte irni műveit, de befejezésük későbbre esik.

Mint tanítója, úgy J. Segre is a világi tudományokban rendkívül nagy jártasságot árul el. Alaposan ismeri a latin és olasz nyelvet, közöl mondatokat spanyol, portugál és franczia nyelven is, azt bizonyítván, hogy minden nyelvnek sajátos szelleme van, és így a héber nyelv is a maga törvényeit követi. Ennélfogva gyakran van alkalma Hieronymus, a latin biblia szerzőjének fordítását kifogásolni és elitélni. A keresztény theologiai irodalomban már művének czélja miatt otthonosnak kellett lennie. De találunk nála szép és alapos földrajzi ismereteket is, így p. o. említi Amerika szigeteit, Braziliát, מארין (?), Goát stb. (c. 11 p. 14b, v. ö. c. 15 p. 20a), de főképen történeti ismereteket, p. o. szól több történeti eseményről és személyről (Julius Caesar, Lucretia, Scipio Africanus, Nagy-Constantinus, Nicephorus, Nagy-Károly, longobárdok).[2]) Hieronymuson kivül beszél Augustinusról, Paulus Orosiusról és Tomasiusról (p. 27a). Érdekesek továbbá nyilatkozatai a keresztény egyházban beállt szakadásról: »Mert viszály támadt köztük, t. i. a római apostolikusok, a lutheránusok a kálvinusok és a schismatikus görögök között« (c. 15 p. 22b fent). Luther tanát követik Hollandia, Angolország, Berna (? Svájcz ?) Genéva (= Genf), Poroszország és Dánia (c. 22 p. 35b).

Ilyen széles körü tudás mellett nem csoda, ha Józsua Segre Magyarország viszonyairól is kellően tájékozva van. Különben is hazánk akkor, nem soká a török háboruk után

[1]) L. a megelőző jegyzetben idézett műveket; minden polemikus irata még kézirat.

[2]) c. 15 p. 23b és c. 19 végén p. 31b; c. 22 p. 35a és 35b.

Európa politikai közérdeklődését nagyban magára vonta. Még magyar vonatkozás nélkül, de mégis érdeklődésünkre számot tarthatóan nyilatkozik Attiláról, akit a nagy háboruk egyik példája képen említ: »Főképen Attila idejében, kit a rómaiak így hívtak: Attila flagellum Dei« (c. 23 p. 36b). Többször szól a törökökről és általában a mohamedánokról, kiknek országában a zsidók nincsenek annyira lenyügözve (c. 19 p. 29b). Az irásbeli עם עז (Jes. 25, 3) a törökökre vonatkozik (c. 21 p. 32b); e helyen különben a mohamedánokat is a zsidók gyülölőinek állítja, és különbséget tesz, a Jesajasbeli versek alkalmazása kapcsán, az Afrikabeli arabsok és az Ázsiabeli törökök (ישמעאלים) közt. A Dániel-féle jövendölés egy részét a törökökre vonatkoztatja: »A nagy király, a törökök szultánja, tetszés szerint fog velök (a népekkel) elbánni és nagygyá lesz Északon az אמוסי (?) és az Afrikabeliek, az ő szolgái által, kik Russia és Moskovia széléhez közel laknak, és átvonul *Magyarországon* (וייעבור באריץ אונגאריא) és onnan Poloniába, Poloniából pedig Németországba (אשכנז) és onnan Itáliába ... Talán ez lesz az antichristus, kiről a keresztények azt mondják, hogy jönni fog és uralkodni fog Rómában a pápa trónján, neve Armillus« (c. 22 p. 35b). E várakozás mindenesetre jellemző az akkori felfogásra, és a mi szerzőnk e hittel bizonyára nem áll egyedül. — Valamivel előbb a spanyol-osztrák ház vagyis a német-római császárság hatalmát igy jellemzi: »Uralkodik Spanyolországon, Franciaországon,[1]) Portugálián, egész Itálián, Németországon, Lengyelországon,[2]) *Magyarországon* (אונגאריא) Csehországon (בוימיא) és az amerikai országok fölött.

Lényegtelen és közismeretű dolgokról való nyilatkozat, de azért nem árt, ha tudomást veszünk róla.

Budapest. Dr. Krausz Sámuel.

MEGJEGYZÉSEK A TANNAITÁK AGGADÁJÁHOZ.

1. A régi anonym aggadának van egy csoportja, melyet a források mindig ugy szoktak közölni, hogy a דורשי רשומות mondták. Ezen homályos kifejezés már sok magyarázatra

[1]) צרפת. Ez nem igaz, hacsak Belgiumot nem érti.

[2]) Szintén csak cum grano salis igaz.

adott alkalmat. Bacher is, az »Ag. der Tannaiten« I. kötetének úgy első, mint most megjelent második kiadásában (30. l. kk.) elég hosszasan időzik a tárgynál, anélkül azonban, hogy kimerítette volna. Bacher összekapcsolja az említett kifejezést egy másikkal, mely vele ugyanazon természetü, a דרשי חמורות kifejezéssel, és a כמין חומר magyarázaton allegorikus és symbolikus irásmagyarázatot ért. Ebben megelőzte őt *J. H. Weiss*, aki a Bacher által is idézett Exod. 15, 25-höz szóló magyarázat alkalmával megjegyzi, hogy ama régiek allegorikusan és symbolikusan, az egyszerü magyarázatot túlszárnyaló módon magyarázták az irást (Mechiltha, ed. Weiss, p. נג). Ezt én közelebbről úgy preciziroztam, hogy ama régi magyarázók az *alexandriai* symbolikus vagy allegorikus iskolához tartoznak, amivel természetesen nincs mondva, hogy Egyiptomban éltek is, hanem Palaestinában is élhettek (Jewish Quarterly Review X. 367.). L. még *Siegfried*, Philo p. 19; *Freudenthal*, Hellen. Studien I. 76. Mind e helyekre utalni kellett volna, de csodálatosképen hiányzik az utalás még *Zunz*-ra is, (Gottesd. Vorträge, 2. kiadás, 336. a.) akinél pedig igen helyes útbaigazítást találunk: רשם ellentéte פרש (v. המקרא הוה רשום ומפורש ע"י איוב Mech. 17, 8 hoz; a Jalkutban רשום helyett סתום), azaz a homályosat magyarázni kell, és ezt tették a דורשי רשומות még pedig tették allegorikus módon; v. ö. Bacher, Die älteste Terminologie, p. 183, amelyre Bacher is utal kiinduló helyünkön.[1]) Eszerint a דרשי רשומות olyan irásmagyarázók, akik *homályos* szentirási helyeket *allegorikusan* magyaráztak, szerintem az alexandriai iskola módjára. Ez a magyarázat ráillik az összes helyekre, melyeken az illetőknek aggadáját találjuk.[2]) Ezekután hajlandó volnék a דרשי חמורות kifejezést egészen hasonló értelemben venni: nehéz helyek magyarázói, és ez a magyarázat leginkább kinálkozik, ha meggondoljuk, hogy a rabbinikus irodalomban főképen ez az értelme a חמורות szónak. A כמין חומר-t ellenben vagy elválasztanám tőle, vagy ugy lehetne venni, mint a talmudi חומרא, azaz a jelen esetben, nehézség, nehéz

[1]) Bacher mindkét művében pontatlan az idézet, mert nemcsak Józsua b. Chananja, hanem Eleazár (ben) Chiszma nevében is közöltetik המקרא הוה stb.

[2]) Bachernál hiányzik Baba Kama 82a, ami párhuzamos Mech. 15, 22-höz, v. ö. még Tanch. בשלח §. 19.

hely; úgy magyarázzuk az illető szentirási helyet, mint valami nehéz helyet, azaz az allegoria segítségével.[1])

2. Józé ha-kóhénről szólván, akit igen jámbornak állítanak (Abóth II, 8; Abóth di R. Nathan 1. versio c. 14, 2. versio c. 29.) Bacher (67. l.) e jámborság illustrálására felhozza azt az adatot, hogy Józé kezeirása sohasem találtatott pogánynak kezében (nehogy arra jusson a kezeirása, hogy esetleg szombaton hordják, Tósz. Sabbath XIII, 13 p. 130. ed. Zuckermandel, b. Sabb. 19 a.). Bacher meg sem jegyzi, hogy ez utóbbi helyen, a babliban, az illető adatot majd Józé ha-kóhénről, majd Józé he-chászidról állítják, és így már ebből bizonyos, hogy a talmud redactorai megkülönböztettek egy Józét, akinek állandó jelzője הכהן, attól, kinek jelzője החסיד. Csakugyan különbséget kell tenni a kettő között, már azért is, mivel יוסף הכהן neve mellé nem teszik ki a רבי czimet, Jóchanan b. Zakkaj tanítványának neve mellé pedig kiteszik.[2]) Már ez oknál fogva is azt kell mondanunk, hogy Józé ha-kóhén régibb koru, amire különben az is enged következtetni, hogy a הכהן jelző nem marad el neve mellől. Erről a papról van egy jellemző adatunk a misnában: József ha-kóhén borból és olajból is vitt fel zsengéket (בכורים), de nem fogadták el tőle; ugyancsak ő felvitte fiait és házanépét, hogy a »kis« peszachot Jeruzsálemben tartsák, de visszaküldték, nehogy kötelezővé váljék a dolog (Challa vegén). Eszerint József pap még a templom korszakába esik, amikor már fiai is voltak, ami Józéről, Jochanan b. Zakkaj tanítványáról, ha nem is lehetetlen, de legalább nem valószinü. József papnak az áldozatok körül tanusított jámborsága összeillik azzal a túlságos jámborsággal, amelyet a levélügyben követett.

Vannak, akik József papot Josephus Flaviussal azonosítják, és a misna e gyülölt embernek épen tudatlanságát

[1]) V. ö. כמין משל Ismaél exegezisében (Bacher I. 239.), ahol szintén nem az a jelentése, hogy az exegezis tesz belőle másalt, hanem a tórában van a másal (v. ö. ugyanott שנאמרו בתורה במשל); itt is nem Jóchanan exegezise folytán lesz belőle חומר, hanem a חומר (= nehézség) benne van a tórában.

[2]) Az, hogy b. Sabb. 19 a ר' áll, nyilván téves. Lásd különben a Széder ha-dóróth-ban יוסף בן אילים alatt, hogy e névnél is becsempészték a »Rabbi« szót.

akarná föltüntetni, midőn szokatlan eljárását jelenti.[1]) Ennek a Józsefnek említtetik az iróeszköze (קלמרין calamarium M. Mikw., X, 1.), és ennek csak úgy van jó értelme, ha híres iróról van szó. A Josephus Flavius-féle combinatio tehát nem utasítandó el a limine. Hogy a Challa-misnában úgy szólnak róla, mint aki a vidéken tartózkodik, nem baj, mert az akkor lehetett, midőn már Galilaeában működött mint hadvezér. Tudjuk még róla, hogy Szidónban tanult tanítójánál (b. Erub. 47. b.), és ezt épen R. Józé közli, aki talán épen ami Józénk, azaz Jóchanan b. Zakkaj tanítványa. — Van továbbá egy nézet, mely szerint ez utóbbi Józé azonos Józével, akinek mellékneve קטנותא[2]) és meglepő, hogy Bacher e nézetet sem említi.

3. Ezt a több izben előforduló kifejezést: בולאות שביהודה, Bacher (52. l. 6. j.) megint csak, úgy mint az első kiadásban (57. l.), »Juda előkelőinek« fordítja, azt bizonyitván, hogy a görög *βουλή* ezen többes száma itt kivételesen annyi, mint *βουλευτής* tanácsos. Ezzel szemben áll az összes talmudi szótárak magyarázata: Levy I, 199. b, Kohut II, 92. b. Jastrow 146. b. (cities or districts having their own councilmen), Krauss 140. Én különben e felfogást már másutt is kifogásoltam, l. J. Q. R. VIII, 669. Utaltam e mondatra: פסקו בולאות שביהודה (Szemachoth c. 8.); ez és a hozzá hasonló mondat: יכולם חרבו כיד בוליות היו בדרום (j. Nedar. 38. a, j. Sebuoth 34. d.) teljesen kizárják Bacher felfogását, mert פסקו és חרבו csak városokra mondható. A párhuzamos helyeken (l. Lehnwörter II, 140.) különben עיירות áll. Bacher bizonyítékai nem állnak meg, mert az, hogy בני אמתי úgy vétetik mint בני אמי tehát a nemzet *fiai*, csak nem lehet bizonyíték, hiszen a városok mint a nemzet részei szintén nevezhetők így. Az, hogy a Jeruzsálemet a végső napokban provianttal ellátó három ember gazdagnak nevezetik (b. Gitt. 56. a. עתירין), e férfiak ajánlatából folyik, és a babyloni talmud egyszerüen félreértette a בוליוטין szót, és ezen félreértésen alapszik aztán Rasi magyarázata b. Gitt. 37. a.

[1]) E nézetet A Weissmann nevében közli Wiener, Die j. Speisegesetze, 144. l. 2. j., de láttam hasonló nyilatkozatot más művekben is. — Ez alkalommal megjegyzem, hogy amit Bacher (344. l. 4. j.) József papról közöl, Moed Kátón 23. a. alatt áll (nem b.).

[2]) Z. Frankel, Darké ha-Misna, p. 90.

Hogyha ez a dolog egyszer már szóvá tétetett, mindenesetre jó lett volna rá utalni, ahogy Bacher egyébként tenni szokta.[1])

4. חרס הדריני (M. Ab. Zara II, 3.) nem »Hadrián-féle cserépedény« (Bacher 176. l. 5. j.), hanem a Hadrianoi városból való edények (Lehnwörter. II. 222). E magyarázat helyességét elismeri Löw J. is és ujabban egy reczensens (Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes XVII, 194).

5. Áboth di R. Nathan, versio I. c. 26. p. 82 ed. Schechter (a II. versióban nincs ehhez hasonló sententia) R. Akiba nevében: »Ne szoktasd magadat a lakomából (המעודה) enni, hátha utóbb kénytelen volnál enni מן הקנים.« Bacher (272. l. 5. j.) Azulai nevében a מן הקופה olvasatot közli, értelme tehát: nehogy kénytelen légy a szegény konyhából enni. Határozottabban mint Bacher teszi, rá kellene utalni arra az analogiára, hogy ugyancsak Akiba szerint és ugyanazon forrás közlése szerint (Ab. R. N. c. 3, l. Bachernél 271. l. 2. j.): »Aki a szegénykasszából vesz, mikor nincs rászorulva, addig nem hal meg, mig rá nem szorul az emberekre« (עד שיצטרך לבריות). A הקופה olvasat helyett ezt ajánlom: מן הקנין (eleinte a ו helyett ' állhatott: הקנין, ezt valaki hebraizálta: הקנים[2]); e szó kosarat jelent és a misnában (Bécza I, 8.) תמחוי mellett áll, amely szó pedig a szegények főztjét is jelenti.[3]) Magyarázatot igényel a לאכול מן העודה is; a סעודה itt valami néplakomát jelent, amelyen mindenki részt vehet. Lehet, hogy eredetileg סעודת אחרים állott.[4])

6. A Kohel. IV, 13-hoz Szt.-Jeromos által közölt Akiba-féle midrasnál hangoztatnom kell prioritásomat (J. Q. R. VI, 255), Rahmer ellenében, aki azt nyolcz évvel később tette közzé (1901-ben) és akinek nevében Bacher (277. l. 3. j.) a dolgot közli. Azóta megirtam a dolgot még egyszer a Jewish Encyclopediában (IV, 83. a.), és ennek a megirása is legalább egyidejü Rahmer közlésével. — Az a Papias rabbitól származó aggada, hogy Chizkija király vétkezett azáltal, hogy az assyrhatalom kudarcza után nem zengett hymnust (Szanh. 94. a, Bacher 320. l.), szép illusztrálást nyer az Eusebius és

[1]) A dolog politikai vonatkozását a J. Q. R.-ban fejtegettem.

[2]) Minthogy előfordul הקנונים (Lehnwörter. II, 552), lehet hogy הקנים inkább הקנונים-ból lett.

[3]) Ezzel pótlandó e czikk a Lehnwörter-ben i. h.

[4]) V. ö. Bécza 32. b. המצפה לשולחן חברו és Bachernél 414. l. 4. j.

Hieronymus által közölt ugyanazon aggáda által, melyet bőven ismertettem J. Q. R. VI. 84; az ott közölt forrásokhoz járul még Threni Rabba c. 4, 15.

7. Egy pár megjegyzésem van a *nevekre* vonatkozólag. A בן פטורי névnél Bacher a II. kiadásban is (60. l.), ugy mint az elsőben (65. l.), csak azt konstatálja, hogy a név bizonytalan jelentésü. Sem a név variansait, sem annak valószinü jelentését, mint azokat összeállítottam (Lehnwörter II, 497), Bacher nem említi. Azóta megjelent Jastrow szótára is, és itt פתירה = בתירה (1254. l.), ami persze lehetetlen, mert בתירה mindig egységesen iratik, holott itt פתירוש is, és van פתורא (vav-val) és van פטורי stb. (teth-vel). — Józé b. קיסמא nevénél nem fogadja el Bacher (397. l. 5. j.) Strack identificatióját: *Κοσμᾶ* (v. ö. Lehnwörter II, 535.), mert akkor fel kellene tenni, hogy állandó corruptela קוסמא helyett. Ámde a דונמא szóban viszont ו van דינמא *δείγμα* helyett, ez világos példája annak, hogy egy ו és י váltakozását a mi kritikanélküli szövegeinkben nem lehet argumentumnak használni, ha egyébként minden »stimmel«. Épúgy a סיסי név, mely helyett egy párszor סוי áll, szerintem *Sosius*-ból származik (Lehnwörter II, 377.), és mi sem természetesebb, hogy Palaesztinában, ahol Sosius római generális működése nem mehetett feledésbe (Schürer I.[3] 314.), és ahol az askaloni *Sosus* philosophust is ismerhették (u. o. II.[3] 40.), ama név meghonosodott. A szakirodalomban ez természetesen még soká nem lesz elismerve, itt mindig csak Lévi b. Sziszi fogja járni, de látnom kellene azt az embert, aki fáradságot vesz magának, hogy a סיסי nevet megmagyarázza! — Ugyanaz a megjegyzésem a פ־מא névre is, melyet *Πρωτος*-nak tartok (Lehrwörter II, 488.), melyet azonban Bacher (400. l.) Partának ir, ismét minden magyarázat nélkül. A görög származást Löw J. ellenében maig is fentartom. Különben jóformán alig mulik el nap, hogy a *Πρῶτος* név valamely ujonnan talált keleti inscription fel ne bukkanna. — Chanina b. Teradjón nevénél Bacher (394. l. 2. j) legalább annyiban honorálja fáradozásomat, hogy utal szótáram תרדיון czikkére (592. l.). Sajnos, ép e névnél nem tudtam biztos megállapodásra jutni. Említendő ujabban Schlatter, Die Tage Trajans u. Hadrians (p. 16. j. l.), aki תבריון emendatio alapján *Theudion*-ra gondol, ami persze lehetetlen, mert elődeink

nagyon jól vigyáztak a nevek helyes közlésére, és ilyen botlás náluk fenn nem foroghat. — *Levitas* (Bacher 444. l.) alig jó, mert sok kiadásban לויטס a pontozat (kámecz), és ez rövid kámecz, tehát Levitos; v. ö. הרכינס, plene הורכינוס = Archinos (Schürer II.[3] 62; Lehnwörter II, 225). Ha már most לויטס = *Λευίτης*, amiben egyelőre, mig e tulajdonnév létezése be nem bizonyul, kételkedni lehet, akkor a szó végezete épúgy némi alteratiót szenvedett, mint teszem קטפרס *καταφρές*, amit közönségesen *katafrosz*-nak olvasnak, de jobb e szót *katafresz*-nek olvasni (Lehnwörter II, 526.), és így לויטס is *Levites*, mert nincs semmi ok, amiért a görög kiejtéstől eltérnünk kellene. Egy Kappadokiában talált inscriptio említ egy *Sophronius* nevü zsidót, kinek czime *szent levita* (*λευίτης ἁγνός* l. Journal of Hellenic Studies 1899. inscr. no 178). — A חידקא és הונדקא (הונדקס, הונדקא) nevek egymáshoz való viszonyáról (Bacher 447. l. 2. j.) l. M. Zs. Szemle XV, 145. és XVI, 169.

8. Az utolsó függelékben, melyben Bacher végérvényesen megállapítja הגדה helyét és fogalmát a hagyományos irodalomban, szerettem volna látni a trichotomiát kifejező következő mondatot is: פרקו או אגדתו או מדרשו (Exod. Rabba c. 40, 1.; v. ö. Genes. R. c. 24, 5.), ahol a פרק, úgylátszik, a הלכה-nak felel meg. E hely különben hiányzik Bacher terminologiájában is (154. l.). A midrás, a Rabbanim nevében, azt mondja, hogy mielőtt az ember a nyilvánosság elé lép, jól tanulja be a mondandóját, amely lehet vagy *pérek* (= halácha), vagy aggáda, vagy midrás. A következőkben ugyanazon követelés mondatik a tóráról, ezt úgy vehetjük, mint a Bacher által összeállított számos helyek egyikét, ahol a hagyományos tan (misna) csoportjával szemben áll az irott tan (מקרא vagy תורה). Egy helyen (Gen. Rabba c. 56, 6.) különben a haggádával szemben áll אולפן, ami a Mathnoth Kehunna szerint annyi, mint halácha (l. még a többi commentátorokat is), de úgylátszik, hogy itt אולפן inkább annyi, mint תורה. — Az egyházatyáknál a *δευτέρωσις* szükebb fogalom, mint *παράδοσις* (J. Q. R. V. 128.), és e kifejezést szintén számba kell venni.

Budapest. DR. KRAUSZ SÁMUEL.

TANCHUM JERUSALMI IDÉZETEINEK FORRÁSKIMUTATÁSÁHOZ.

Utolsó füzetünkben (XX. 356—7.) Tanchum eddig meg nem talált idézetei közül 15-nek a forrását mutathattuk ki. A listát most a következőkkel toldhatjuk meg. Az arabszámok közül az első Bacher müvének lapszámait, a második sorait jelzi. A hol más jelzés nincs Maimuni Misne-Tórája értendő.

I. 131, 3: צורה של איברים. Talán Abóda Zára VII. 7-ből konstruálta: שהה האבר מן צורת ע"ז. — מְעֵרה של איברים. Szifré Numeri 61 (16a Friedmann) magyarázza זה מעשה המגרה (8, 14) szöveget és igy folytatja: או יעשה איברים איברים. Előfordul מגרה של חוליות s hasonló, de מגרה של איברים csupán e helyen említtetik.

II. 131, 5: קישרין אותו באגמין וכיוצא בו. Az וכיוצא בו, amely Maimuninak kedvelt szavajárása és a mi *stb.*-inket fejezi ki nála, kétségtelenné teszi, hogy müvéből vett idézet. A Bacher által idézett Bikkurim II. 19-en kivül található még Sabb. VII. 4. קושר בגמי. Talán létezett valamelyik helyen אגמין olvasat.

III. 132, 8: גרגש של צרורות. Misna Sebiith III. 7. és M. T. Sebbiith II. 10. גרגר של צרורות. Rabbinowitsch Dikduke Sofrim nem jelez ugyan más olvasásmódot, de azért Tanchum csak erre a helyre gondolhatott. Minthogy a héber גרגר aram aequivalense גרגש, lehetséges, hogy Maimuni már a misnában az utóbbi szót olvasta és innen kodexébe felvette. De az is lehetséges, hogy csupán a Tanchum Misne-Tórájában volt ez a szóalak, vagy pedig גר' rövidítést oldotta igy fel.

IV. 132, 18 (v. ö. héber rész 26, 24); לקח מן התגר בשר מן החדיוט פסול. Menachóth 43a (Bloch Mózes), innen Cziczith II. 7, de mindkét helyen nőnemű, בשרה - פסולה. Világos, hogy vagy Tanchum maga, vagy még inkább másolója a rövidítő jelt nem vette figyelembe. Ezt a feltevést a Bacher által kimutatott és az általunk is kimutatandó eltérések az idézetekben igazolják.

IVa. 133.1. ובלבד שלא יהוין. Kelé Hamikdas: והוא שלא יהוין. Értelemre הוא itt = ובלבד. Tanchum bizonyára azért változtatta meg, mert összefüggés nélkül a והוא értelme nem szembeszökő. Az igealakhoz idézzük még: מטלית, כנפים מהו שיחוצו מהו שתחוין Chullin 140b fent.

V. 133, 18: חקק לה בקניה (ige), אפסר הקשור בחקק (főnév). Mindkettő egymásmellett fordul elő Sabbath XX. 11: עז שחקק לה בקניה יוצאה באפסר הקשור בחקק בשבת A talmudban (Sabb. 52a fent) csupán az ige fordul elő ugyanazon mondatban, melyet Maimuni בחקק-הקשור-al megtoldott.

VI. 133, 27: נותנו לכהן בטובה. Levy II. 144a. helyett II. 143b. lentre kell utalni. V. ö. misna Sebiith IV. 1., 2. és M. T. Sebiith VI. 15. Tanchum talán misna Sebiit IX. végén יתנו לאכליהן helyett נותנו לכהן-t olvasott. Oly feltevés, melyet azonnal elejtünk, mihelyt ennek az oly ismerősnek látszó idézetnek a forrása ki lesz mutatva.

VIa. 133 »טאט. אם טאט את הבית (= bibliai טאטא, söpörni). Jer. Sabbáth III, 1 (5c. 71) צריך לחטט kifejezéshez több tanuval megerősített olvasat van: צריך לטאט, l. Ratner אהבת ציון וירושלים e. h. (II, 42).« A gyököt nem kell oly messzire keresni. A patriarchaház szógazdag szolgálója, kinek beszédéből a tudósok négy homályos bibliai szó jelentését tanulták meg, ezt a szót is használta. Azt mondta társnőjének: שקולי טאטיתא וטאט ביתא, miből megértették Ezs. 14, 23 szavait: וטאטאתיה במטאטי השמד (Meg. 18a; Ros Hasána 26b). Bár ugyanazt találjuk itt (aramul), mit Thanchum idéz, mégis azt hisszük, hogy a szóban forgó kitételt az Árukh-ból (Kohut IV 182a sub כבר) vette ki. Ott ezt olvassuk: בי"ש אומרים מכבדין את הבית ופי' מטאטין היה אומר תתא אלא בשביל שלשון פרעות (Berákh. VIII 1) Az Árukh idézi még Bába Kamma 58b e szavait: הוא לפיכך אמר מכבדין. פירוש טיאט הכרם és hozzá teszi: המכבד כרמו של חברו סמדר. Minthogy kétszer is a piélt használja, talán Tanchumnál is piél olvasandó. Sem Kohut, sem Levy nem közöl טאט czikket, pedig a talmud idézett kitétele után ennek nem szabad szótárból hiányozni.

VIb. 134: מזרקים שבהם הדם מתבשל. Sechita VI 8: קני הכבד והן המזרקים שבו שבהן הדם מתבשל.

VII. 134, 24: עד שיסתום וינוב (példa נגב-kal alakjára). Előfordul többször a misnában és a talmudban Abóda Zára 69. és köv. Maimuni a megfelelő helyen nem használja ezt a szóalakot. Tanchum tehát az eredeti forrásból idézi, ami, minthogy szótárát a M. T.-hoz irta, nála aránylag ritka.

VIIa. 135 lent: עשה משה רבינו ושלחו. Abóda Zára I végén: עשה משה רבינו רבן של כל הנביאים ושלחו.

VIII. 136. צדע. Lásd Makk. 20b.; Szifra Weiss 67c és 90c. Abóda Zára XII 1: המלה שני צדעיו אפילו בכת אחת והתראה אחת לוקה שתים. Talán ebből csinálta Tanchum ezt: חייב על כל צדע וצדע.

IX. 137, 12. שבלת הזקן. Abóda Zára XII 7 וישבלת הזקן és Makk. 20b, a honnan Rasi Makk. 20a, melyre Bacher hivatkozik, vette.

X. 137, 27: מותר לנבל השתית מעט מעט ושותין. Szóról-szóra ugyan nem találjuk, de Tanchum eljárását tekintve biztosra vehető, hogy Sabbath XXI. 33-ból állitotta össze. Ott ugyanis a következőt olvassuk: ... (והיא הקריאה) ומותר לנבל את הקלי מעט מעט ושתית מותר לנבל ממנה בחומין. A talmudban Sabbath 156a. fent ez áll: ושוין שבוחשין את השתית בשבת ושותין.

XI. 57, 4: מנופת החבית שכתתה. A talm. Sabb. 124b. lent igy adja: מנופת החבית שנכתתה, mihez Dikd. Sofr. שנשברה (a tószifta is Sabb. XIV. 2.) és שתכתתה variánsokat idéz. Az utóbbi olvasásmód volt az Alfászié és a Maimunié is, ki Sabb. XXVI. 3. ezt irja: מנופת החבית שנתכתתה.

XIa. Héber rész 21, 8: כלכלה שיש בה תאנים Jer. Maaszeróth 51b, 33: כלכלה של תאנים.

XII. u. o. 25, 19: חבל פיהם של תלמידי חכמים. Talmud Tóra II 1: שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות Valószinü, hogy תינ-ból lett תח (= תלמידי חכמים).

XIII. u. o. 26, 3: דברים פורחים באויר és עיסות פורחין Chagiga 15b lent (= Szanh. 106b): מגדל הפורח באויר; misna Sebuóth 29a: גמל פורח באויר; Maimuni Sebuóth V 21: נשבע שראה גמל פורח באויר ... ואמר עוף גדול ראיתי ומגדלו קראתיו גמל (Unethane Tokefben וכעוף פורח.) Tanchum talán ezekből konstruálta kitételeit.

A mindössze 34 hely, melynek kutfőit — egy-két kétes kivételével — kimutattuk, csupán kisebb része a hazátlan idézeteknek, melyek hangosan szóló tanui annak, hogy a zsidó irodalom, még az évezred óta buzgón mivelt talmudi-rabbinikus irodalom is, mily hiányos lexikális segédeszközök fölött rendelkezik. A magyar közmondást, hogy az ember feje nem káptalan, a régiek nem ismerték, és, a törvények rendszeresitésétől eltekintve, minden szerző ugy gondolkozott, hogy az ő könyvét mindenki a fejében hordhatja. A »Thesaurus hebraitatis medii aevi« égetően szükséges.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

JÓNA RAPA POLÉMIKUS IRATÁNAK CZIME.

Dr. Krausz Sámuel, kitünő munkatársunk, folyóiratunk utolsó évfolyamában XX 49—56 a feliratban említett könyvből közölte az esztergomi szentképre vonatkozó adatokat és ez alkalommal a hitvitázó irat feltünő czimét is szóvá tette. Szóról szóra ezt mondja: »A munkának van azonban más czime is, t. i. ספר פלפול על זמן זמנים וזמניהם az időről, időkről, az ő (t. i. keresztények) időiről való vitatkozás műve, ami meglehetősen kacskaringós és homályos czim, ha csak föl nem tesszük, hogy Rapa ezzel Dániel 7,25 szavait akarta utánozni. A magyar *idő* különben nem felel meg egészen a זמן szónak, mely egyuttal ünnepi időt, ünnepet is jelöl, és amit azért emelünk ki, mivel a munka csskugyan ünnepről, t. i. a keresztény nagyhétről és a husvétról értekezik« (l. c. 50).

K. helyesen érezte, hogy a czim magyarázatra szorul és hogy זמן ünnepeket is jelent, csak a czim forrását nem találta meg. Dániel 7,25-ben kereste, de ott csupán עדן fordul elő és nem זמן. Minthogy előzőleg konstatálja, »hogy a tárgyalás, amely ... könnyed héberséggel, rimes prózában, a megszokott *bibliai és talmudi* szólásmódok travesztiájával folyik, nagyon mulatságos«, a czimet, miután a bibliában nem találta, a talmudban kellett volna keresnie. A talmud egyáltalában az összes zsidó irodalmi tanulmányok alapja, mert az irók telitve voltak tőle.

És tényleg előfordul Megilla elején 2a. Ott a talmud a megilla e helyének לקיים את ימי הפורים האלה בזמניהם 9,31 utolsó szavából azt következteti, hogy a megillát adar hó 11—15 napjain olvashatják a szerint, hogy milyen nagy a helység. Ezt igy következteti: álljon csak זמן, miért áll זמניהם, ebből következik, hogy többféle időben olvassák a megillát. Erre azt kérdezi a talmud: talán a többesszám arra vonatkozik, ami a megillában emlittetik, hogy t. i. a fallal megerősitett városok a 15-ik, a szabadon álló városok pedig a 14. napon olvassák? Felelet: Ha a szó csupán ezt jelezné, akkor állhatott volna זמנם (talán זמנים), minek áll זמניהם? ebből következik, hogy sokféle idő van az olvasásra. Ezt az itt adott következtetést röviden igy fejezik ki a talmudban: a különféle idők következnek זמן זמנ(י)ם זמניהם-ből és a talmud tényleg azt

mondja ugyanott R. Sámuel bar Nachmanról: זמן זמנ(י)ם זמניהם לא משמע ליה azaz ő ezt a magyarázatot nem fogadja el. Magyarázatunk szerint értjük, hogy a czimben mikép jelezte Rapa a különböző időket, a nagyhetet és a husvétot, és érezzük a satyrikus élt, mely az ünnepeknek ימי פורים-al való nevezésében rejlik.

A munka másik czime הגדה. Krausz erről azt mondja: »e czim onnan ered, mivel a szerző bámulatos elmességgel és rendkivül nagy ügyességgel a Peszach haggáda alakjába öltözteti«. Valószinü azonban, hogy már a הגדה czim is parodia és a polemiát szolgálja. Habár a jelen pillanatban csak *Sommerhausen H.* (mh. 1853) הגדה לליל שבועים-jére tudok utalni, de ha Kalonymos ben Kalonymos מסכת פורים מז תלמוד ישבורים-jére gondolunk (ed. princeps, Velencze 1552. V. ö. Zeitlin, Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana 25. lap és Steinschneider, Hebraeische Bibliographie VI), akkor valószinünek fogjuk találni, hogy a peszach haggáda és a purim összefüggésbe hozatala már Rapa korában sem volt ismeretlen. Lényegében tehát a két czim azonos, vagyis mindkettőnek a satyra a forrása.

Budapest. *B. L.*

FOLKLORE.

SZENTFÖLDI FOLKLORE.

Bauer Leonhard, ki egy évtized óta él Jeruzsálemben és Palesztinát keresztül-kasul járta, a keresztyén és mohamedán népet, különösen a fellachok életmódját behatóan tanulmányozta és ennek gyümölcsekép szép könyvvel ajándékozta meg a szent föld barátait. A népszerüen irt művet (Volksleben im Lande der Bibel) Dr. Grünhut munkatársunk folyóiratunkban már ismertette és mi itt csupán a zsidó folkloreval összefüggő adatokat adjuk belőle.

A chaszidizmus keleti termék. A csodarabbi fehérruháját a mohamedán szentek is viselték már a XVIII. században. Csodatevő erőt tulajdonítanak ma is némelyeknek. Érdekes pl. amit B. a 11. lapon mond: »Mancher Schech habe zur Genesung eines Kranken nur nötig, über ihn wegzuschreiten oder die Hände aufzulegen«. A mohamedán anyák az átutazó dervishez hozzák gyereiket, hogy kezét rájuk tegye és megáldja. A szentek sirjaihoz zarándokolnak, ott kéréseiket előadják a sir fölött emelkedő kupolás épületben (190). Mint ismeretes, a csodarabbik sirja fölé ugynevezett »óhelt« építenek, hova a kérelmek czédulákon bedobatnak. Magyarországon — nemchászid községekben is — vannak ily siremlékek. Némely község saját szentre áhítozik. — A zsidókkal való kapcsolatot mutatja az, hogy Ramallah faluban, melynek lakossága öt törzsre oszlik, az egyik (el-rasane) eredetét az izraelitákra vezeti vissza (39).

»Barhäuptig lässt sich der Orientale selten blicken ... überall, vor dem höchsten Beamten wie in der Moschee, bei Besuchen wie beim Gastmahl, behauptet der Tarbusch bzw. Turban beharrlich seinen Platz, während es übel vermerkt würde, wollte man ebenso mit dem Hut auf den Kopf an den genannten Orten erscheinen« (49).

A szent földön a szigoru vallásosság daczára vagy talán egyik folyományaképp a három felekezet zsidó, iszlám és keresztyénség között erős synkretismus uralkodik. »Muslimen und Juden recitiren oder lesen religiöse Stücke unter fortwährendem Neigen des Kopfes; sie legen beim Betreten eines heiligen Ortes die Schuhe ab. Die Juden von Tiberias laden vom Dach der Synagoge zum Gottesdienst ein, ähnlich wie der muhammedanische Gebetsausrufer vom Minaret zum Gebet. Juden und leider auch Christen suchen in Krankheitsfällen und Diebstählen nicht selten Hilfe bei muslimischen Heiligen und Zauberinnen« (192). De azért a zsidók a Kelet leghiresebb szentjét *el-chadr*-t (Illés próféta) nem imádják, mert ez már nagyon is beleütközik a zsidó Egyisten hitbe.

A babona az a tér, melyen a népek és felekezetek találkoznak. »A palesztinaiak, muszlimok, keresztények és zsidók egyaránt erősen hódolnak a babonának. Mint nálunk, ugy Palesztinában is azt hiszik, hogy ha az ember tenyere viszket, még az nap pénzt fog kapni (195). Aki sirfeliratokat olvas, feledékeny lesz és nem sokára meg fog halni« (u. o.) Ez a babona már a talmudban (Horájoth) és a rómaiaknál is megvolt. — Ha asszony kigyóval találkozik, igy szól: »Takarodj, takarodj, óh áldott«, mire a kigyó elmászik (196). Az asszony és kigyóról l. Ózsidó bűvészet 68. lap, német 76. l. Azon a helyen, ahol a meggyilkolt ember vére folyt, minden éjjel kisértet jelenik meg, amely a megölt ember utolsó kiáltását és szavait hallatja (v. ö. I. Móz. 4, 10). Az egész világon elterjedt hit. Érdekes formában fordul elő a talmudban. Juda ben Tabbai, a szanhedrin feje, téves alapon halálos ítéletet hozott. Minden éjszaka jajgatás hallatszott a siron, amely csak akkor szünt meg, midőn a »Justizmord« elkövetője meghalt.

»Ueber den Türen mancher jüdischen Häuser bemerkt man eine farbige oder steinerne Hand. Dieselbe soll ebenfalls gegen das neidische Auge und die bösen Geister schützen, aber es ist nicht unmöglich, dass sie das Symbol der Hand Gottes sein soll, welche sich schützend über dem Eingang des Hauses ausbreitet« (198). Bauer kétségtelenül nem

a mezuzáról beszél. Magyarázata, melynek támogatására Ex. 15, 6 és Ezra 8, 31-re hivatkozik, példa arra, hogy az agadikus gondolkozás mily erővel uralkodik a keresztény agyakon is.

VEZÉRFONAL A FOLKLORE SZÁMÁRA.

(*Kaindl R. F.*, Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele und Methode. Mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfaden zur Einführung in die Volksforschung. Mit 59 Abbildungen im Texte. Leipzig und Wien. Franz Deuticke. 1903. Ára 6 korona. »Die Erdkunde« cz. gyüjtemény XVII. része.)

A néprajzi irodalom óriási méreteket ölt, mert tárgyánál fogva kimerithetetlen és örökké bugyogó forrása és számtalan munkása van. A népélet jelenségei gazdagok és változatosak, ugy hogy róla teljes leltár talán sohasem lesz. A »népet« mindenki ismeri, tehát minden irni és olvasni tudó ember folklorista. Csupán el kell határoznia magát este, és reggel felkel mint néprajzgyüjtő. Körülbelül igy történt Németországon néhány évtized előtt, miután *Grimm J.* ezt a tudományszakot megalapította. Az idők folyamán azonban ezen a téren is kialakultak bizonyos módszerek, melyek a folkloristikának mind forrásaira, mind pedig gyüjtő irányára harczban állottak és bizonyos fokig állanak még egymással. A filológusok rendszerint csak az irodalmi forrásokért lelkesedtek, az uj tudomány apostolai pedig kizárólag az élő forrásokért rajongtak. Ma azonban mindkét forrás egyenjogunak ismertetik el. A gyüjtendő anyag tekintetében szintén sokáig dult a harcz. A Grimm testvérek követői főkép a mythológia, mesék és mondák iránt érdeklődtek, mások tárgyi folklore iránt s még mások egyebek iránt. A változatosság elég nagy volt és ma már a viszálykodó gyüjtők testvéri békében élnek, elismervén kölcsönösen a különböző irányok jogosultságát és hasznosságát.

De azért hiba volna azt hinni, hogy minden felszedett anyag megérdemli a nyomdafestéket. A nyers anyag megrostálandó és az egyes elemek külön birálat alá veendők. A legczélszerübb persze az volna, ha a gyüjtőket kiképeznék, hogy már az első felvétel pontos és megbizható legyen, egyöntetű és czélirányos módszer szerint történjék. Ez sajnos, most még nem lehetséges, mert még nincs tudományos előkészítő és képző forum. De az irodalom már elég gazdag és a nagyobb kulturnépek nyelvén léteznek kézikönyvek, bevezetések és módszertanok, melyek többé-kevésbbé alkalmasak a kezdőket ezen tudományszakkal megismertetni. Ilyen alkalmas vezérfonal a czimben jelölt könyv, a mely hat fejezetben tárgyalja a néprajz minden ágát-bogát. Rövidség kedvéért csak a fejezet czimeket jegyezzük ide és mellőzzük a részletező alczimeket.

I. Az ethnologia, fejlődése és viszonya a rokon disciplinákhoz (1—18).

II. A folklore határai a rokon tudományágakra való tekintettel (19—40).

III. A folklore jelentősége társadalmi viszonyaink és a tudomány fejlődése szempontjából (41—72).

IV. Bevezető észrevételek a néprajzi kutatások módszeréről. Néprajzi anyag gyüjtése (73—116).

V. Néprajzi anyag közzététele és feldolgozása (117—138).

VI. Folklore az iskolában (139—149).

Ezen aránylag csekély téren szerző minden kérdésről mond egyet-mást, még pedig jórészt oly módon, hogy a tudomány legkiválóbb képviselőit juttatja szóhoz, ugyszólva muziv stilben ismerteti a problémákat. Ezt mi, a könyv czélját tekintve, előnynek tartjuk. A fődolog az, hogy az olvasó a folklore birodalmáról jól tájékoztassék, hogy ki által, az mellékes. A nem eredeti, de talpraesett utbaigazitás mindenesetre többet ér, mint az eredeti, de nem találó felvilágosítás.

A kezdőre nézve a legtanulságosabb a 4. és 5. fejezet, a mely neki az utat mutatja, melyen haladnia kell. Nem szabad persze hinnie, hogy, ha ezt a 65 lapot elolvasta, kész folklorista, de anyagot szolgáltat neki a gondolkozásra és irányt jelöl ki számára. Minden egyes esetben önálló itéletre van szüksége a gyüjtendő anyag és a forrás tekintetében. Nem szabad visszariadni a »balgaság«-tól, mert bizonyos összefüggésben a balgaság felvilágosításul szolgál. Helyesen mondja K. 41. lapon:

»die künstlichste und bewunderungswürdigste Maschine besteht aus geringfügigen Hebeln und Rädchen: nur wer ihr

gegenseitiges Verhältnis und ihr Ineinandergreifen nicht versteht, kann von der Bedeutungslosigkeit der einzelnen schwätzen. Welche Kunst und welche Wissenschaft findet übrigens nicht ihre Verächter im — Kreise jener, die von ihnen nichts verstehen? Jedes Wissen trägt in sich schon seine Palme, jedes ehrliche Forschen belohnt sich selbst«.

A zsidó folklore, amely még pólyában van (K. 40. l. 2 sorban végez vele), szintén találkozik előítéletekkel. De ennél nagyobb baj, hogy nincsenek támogatói és munkásai. K. azt követeli (43), hogy az állam és társadalom által távol világrészekbe küldendő expediciók felszerelésére előteremtett összegek egy része néprajzi czélokra fordittassék. A zsidó folklorenak ez se használna, mert ez összegekből sem jutna számára egy fillér sem. Pénz nélkül pedig ma már, midőn a folklore fényképekkel és fonográfokkal és egyéb időt és költségeket igénylő eszközökkel operál, semmire sem lehet menni.

Pedig a zsidó folklore a tudomány szempontjából különös érdeklődésre tarthat számot. A zsidó nép az egyetlen példa arra, hogy ősrégi kulturnép, amely önkéntes és kényszervándorlások által minden országban élt, mily mértékben tartja meg ősi sajátságait és mily mértékben simul környezete népéletéhez. Minden aprioristikus következtetést el kell utasitani, csupán a tények alapján lehet helyesen itélni. A tényeket pedig előbb széles alapon nyugvó gyűjtés által lehet csak megállapítani. A zsidó nép — prófétai hasonlattal — olyan bor, a mely edényből edénybe üríttetett, mig a többi népek seprűjükön nyugodtak. A zsidó folklore a zsidó történet segédforrásává is válhatnék, mert minden valószinüség szerint világot vetne vándorlásaikra. Sietni kell a felvétellel, mert a mindent nivelláló müveltség köreinkben viszi végbe legnagyobb rombolásait. Most talán még arra a kérdésre is lehetne felelni, hogy vannak-e még a zsidó népéletben, mint valamennyi más népéletben, *ókori* pogány maradványok. A priori nem szabad tagadni. A zsidó folklore elüt mástól abban a főpontban is, hogy itt nincsenek hely, mező, város, falu, folyó stb. nevek; nincs külön házépítés, gazdálkodás stb.

De eltérünk tárgyunktól, Kaindl müvének ismertetésétől. Sok népnél ősi szokás, hogy terhes nő nem tesz esküt. Érdekes, hogy Galiciában a hatóságok zsidó terhes nőtől nem

kivánnak esküt (51). A középkorban a zsidóknak nem ritkán központi temetőjük volt, hova a halottakat messze földről is szállitották. Ilyen volt, mint tudjuk, a régi prágai temető. Ebből a körülményből érthető az a hatósági rendelkezés, hogy a zsidó halottért nem kellett vámot fizetni (68). A zsidó a népbabonában nem csekély tért foglal el. Visszataszító példa a következő:

»So kam z. B. vor etwa einem Dutzend Jahren in Rozvadow (Galizien) eine Friedhofschändung vor, indem vom jüdischen Friedhof die Leichen zweier Kinder fortgeschafft wurden. Der mit den Erhebungen betraute Gendarm erfuhr zunächst, dass in der Gegend des genannten Ortes der Glaube herrsche, dass man durch Beräuchern einer Hütte mit den Gebeinen eines Juden den Typhus aus derselben bannen könne. Von diesem Volksglauben geleitet, stellte er nun fest, dass in einem benachbarten Dorfe ein Wirth an der genannten Krankheit litt, erfuhr dann, dass er in der angeführten Weise behandelt wurde, und dies gab die Handhabe zur Eruirung des Verbrechers, der übrigens schon mehrere Jahre früher sich dasselbe Vergehen hatte zu Schulden kommen lassen.« (51.).

K. Helyesen jegyzi meg, hogy a ráolvasás gyakran használ, mert suggestiv hatása van (51). Az 52. lapon találóan formulázza: *Der Glaube tut's.* Kétségtelen, hogy a csodarabbik sikeres gyógyitásaiban nem ritkán szintén a suggestió működik. Érdekes, hogy már a talmud azt állitotta, hogy bizonyos dolgok azoknak, kik ártalmasságukban hisznek, ártanak.

Végül megemlitjük még, hogy K. a türelmetlenséget és a nemzetiségi gyülölködést a legujabb babonának bélyegzi (57 és 47) és hogy ezt a bibliai kitételt: Isten Izraélt csipőjén hordja, abból a népszokásból magyarázza (mások után), hogy némely népnél az anya gyermekét csipőjén hordta (68).

Folklorista munkatársainknak a szóban forgó vezérfonalat melegen ajánljuk, azon meggyőződésben, hogy elmemozgató tartalmánál fogva gyüjtéseikre és feldolgozásaikra üdvös hatással lesz.

Budapest. *B. L.*

A CHASZIDOK ELDORÁDÓJA.

(Das Schlaraffenland der Chasidaeer.)

Közli: Vadász Ede.

1. Af de Bäumer weren wachsen Käuletschen ün Bilkesz[1]) —
De Bäcker weren nischt hoben wósz zü thün —
Vün de Zwager weren hängen Tschibeker mit Lilkesz[2])
Ün de Blätter weren san T'tin.[3])

Refrain
Ün de Malochim weren singen
Un mir Chasidimlach weren tanzen ün springen;
Mer weren e Noe hoben
Az mer wert de Reschoim begroben.
Eu. wie derlebt men schoin dósz.

2. Me wert süchen e Bhaime, a koschere-a frümme,
A soi eine wosz hizt nischt iz vorhannen.
Nischt kein Pferd — nischt kein Esel nor a Pore adűme
Wat san in Rebensz Wogen eingespannen.

Refr.

3. Vün Thaleiszem wat san de Bót[4]) ün nischt vün Leder
Asz Atzé Schitim weren san de Räder.
Ün de Axen weren san asz Atzé Goifer,
Ün de Batsch wet san e Zize af a Schoifer.

Refr.

4. Esz het sech gewünschen zü hoben e Kaser in Vermaigen
Desz Hausz, wosz me wet bauen dem Rebben, er soll leben,
Nischt vün Steiner wat san des Haus gebaut ün nischt [vün Ziegel
Nor vün lauter theure Mecholemer: vün Scholet — vün [Zimesz[5]) ün vün Kiegel.

Refr.

[1]) *bilke* = bárchesz.

[2]) *lilke* = olyan pipakészlet, melynél a szárat a szopókával szőrből vagy selyemből font igen hajlékony cső köti össze; e peulnis rérl-nek hivják.

[3]) *t'tin* = tutun, a Balkán népei úgy hivják a dohányt.

[4]) *bót* = jármű, kocsi, szekér.

[5]) *zimesz* olvasd czimesz (talán ebből Zugemüs), olasz káposztából (kelkáposzta) és körtéből vegyest főtt főzelék, vagy kompót, mit ros hásána második estéjére vagy napjára feltálalni sok Kilében minhag (de rigeur).

5. Mit gefüllte Fisch wet san ausbrickirt; [1])
Okewit [2]) ün Wan in alle Ecken.
Un de Wänd weren san mit Heinig ausgeschmiert
Kdé de Chasidim sollen hoben wosz zü lecken.

Refr.

6. Asz Eierkiechlech wat san der Omed
Ün Verziggreidiger [3]) wet brennem im Nertomed.
Un mit geschlogene Heschanesz, wosz der weren wachsen [ım Rebbensz agenem Szód [4])
Wat men haizen den Rebbensz ün de Rebbezensz Bód.

Refr.

[1]) *ausbrickirt* = pallózva. A padló = hídlás; hid — Brücke.

[2]) *okewit* = Aqua vitae = pálinka.

[3]) *verziggreidiger* = 40 grädiger = valami igen erős alkohol.

[4]) *szód* = mező = föld.

Ezen dalt 1853—1855-ben 10—12 éves koromban hallottam Balmaz-Ujvároson (Hajdu m.), mikor ott járt Reb Azegl Kmarner (Komarno) csoda rabbi. Az itt közölt szöveget emlékezetembe visszaidézték a hetvenes évek elejekor és pedig dictandó dr. Davidovics Mór *máramarosszigeti* származásu budapesti lakos, és a *munkácsi* származásu Lorbeer testvérek, tehát *classicus* származásuak! kik közül az egyik Hamburgban játékszerkereskedő, a másik K.-K.-Félegyházán volt gyógyszerész.

IRODALOM.

A TANNÁK AGÁDÁJA.

(*Bacher W.*, Die Agada der Tannaiten. Erster Band. Von Hillel bis Akiba. Von 30 vor bis 135 nach der gew. Zeitrechnung. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg 1903. Ára 10 márka).

A talmud és midras, a két nagy gyűjtemény, melyek az időszámításunk első félezredében élt irástudók szellemi termelését magukba foglalták, mintegy 1300 év óta irásba vannak foglalva, de ezen irott alakjuk daczára sem irodalmi művek. Évszázadokon át szájról szájra szálltak, emberi agyvelőkre vésettek be, de könyvekké ezek az agyra irt gyüjtemények nem váltak, mert a könyvnek mind külső, mind belső jeleit és tulajdonságait nélkülözték. Ezek a kivonatok iskolai vitatkozások és zsinagógai előadásokból, melyek nemzedékről nemzedékre szálltak és ezen átplántálás közben egyre nőttek, mint a fa, amely gyűrűkkel és ágakkal gyarapodik, nem egyebek, mint egymás mellé sorolt töredékek. De ezek a töredékek elütnek más töredékektől, mert ezek nem teljes művekből erednek, hanem mint töredékek jöttek a világra és irodalmi formájuk sohsem volt. Az egyes mondások szerzői és az összefüggő nagyobb részletek szerkesztői sohasem gondoltak olvasókra, hanem kizárólag hallgatókra és mondásaikat, valamint gyüjteményeiket hallgatóik és emlékelő tanítványok szükséglete szerint alakították. Döntő volt a pillanat szüksége és a nyelvezet friss és eleven.

Hiábavaló fáradság volna az egyes tekintélyeknél rendszereket keresni, mert rendszert egy sem alkotott. Az irástudók oly munkások, kik egy óriás épületen egyesült erővel dolgoznak és kiknek építőanyaga főkép szellemi szikrák. Az időszámításunkat megelőző és követő században, mely korszakban a zsidó hagyomány legkiválóbb tanítói éltek és működtek, Palesztinában még eleven irodalmi élet pezsgett. Igaz, hogy kizárólag vallásos tartalmú vagy legalább vallásos irányzatot mutató iratokat produkáltak, de azért ezen iratoknak nem a hagyomány tekintélyei, a zsidó nép vezérlő szellemei, a szerzői. Egyáltalában valószinűtlen, hogy valamely apokrif vagy pseudipigráf irat valamely tannától, a hivatalos zsidóság elismert tanítójától származnék. A névtelen szerzők az irástudók köréhez tartozhattak ugyan, hiszen irodalmi termékeikben túlnyomóan igaz farizeus szellem lüktet, de azért nem valószinű, hogy akárcsak egy irástudó is, ki a talmudban és midrasban, mint iskolafő, vagy egyébként elismert tekintély említtetik, reményeit és nézeteit, eszméit és irásértelmezéseit könyvvé alakítva, leirta volna. Ezek az élet és a cselekvés, a tan és az iskola férfiai voltak, de nem voltak irók.

A vallásos irodalmi produkciót — más pedig nem volt, mert a nemzeti történet is ebbe a körbe tartozott —, a Prédikátor szerkesztése óta, hol 12, 12 a könyvcsinálás meg van tiltva, a hivatalos zsidóság nem jámbor, hanem tiltott cselekedetnek tekintette. E tény folytán minden kisérletet, a mely valamely művet a zsidó hagyomány egy elismert tanítójának vindikál, eleve bizalmatlansággal kell fogadni. Ezen hagyomány szóbelisége szintén csupán az irott könyvtől való idegenkedésből magyarázható, mert az irott könyv külső alakjánál fogva a bibliai iratok mellé sorakozhatik. A zsidó hagyomány eredetének megfelelőleg sem alakjára, sem tartalmára nézve nem viseli magán az irodalom bélyegét.

A formát illetőleg, már a ránk maradt legrégibb alkotó részekben a szóbeli vitatkozás, amely rendszerint az iskolában történt, az uralkodó. A beszélgetés jellege az egyesek szellemére is rányomódik, úgy hogy saját értelmezéseit és bizonyításait ebbe a formába öltözteti. Teljesen irodalom-ellenes az a szabadosság, melylyel a legkülönbözőbb témákat egy füst alatt tárgyalják. Az eszmetársulás eme korlátlansága irodalmi műben, amely valamely terv szerint készül, nem képzelhető.

Az itt röviden vázolt szempontokból itélendő meg a zsidóság »szóbeli tana« általában és így Bacher nagy agáda műve is, amely ennek jelentékeny és a tudományra fontos részét öleli fel. Az »Agada der Tannaiten« első kötetében,

mely most második kiadásban jelent meg, tizenkét fejezetben összesen negyvenkét tanító elszórt mondásai gyüjtetnek össze. Ha az anyag gazdagsága követelte és lehetővé tette, akkor szerző az összefüggéstelen mondásokat külön fejezetek alá csoportosította. De ez a mozaikszerű munka, amint könnyen meggyőződhetünk, csak az áttekintést könnyítette meg, de sem szilárd rendszereket, sem önmagában lezárt világnézleteket nem varázsolt elő. Csupán lepattant maradékok láthatók és a megmaradt kőből az egykori épület minőségére sem következtethetünk.

A töredékek eredetére vonatkozó fejtegetéseinkből érthető, hogy B. majdnem minden tannánál ugyanazokat a a rubrikákat alkalmazhatta az anyag csoportosításánál. Hogy a csoportosításról az olvasó képet nyerjen, ideiktatjuk az Akibánál előfordulókat: Sentenciák, Izráel, polémia, a törvény tanulmányozása, irásmagyarázat, a bibliai elbeszélésekhez, homiliák, Isten és világ, eschatologia, pseudepigrafikus mondások. Ezek a fejezetcímek azonban nem adnak hü képet a tartalom sokféleségéről, a 2. kötet végén adott tárgymutató sem mutatja teljesen a tartalom változatosságát. Egységes csupán a forma, t. i. az irásmagyarázat, melybe minden öltöztetve van vagy legalább betorkol, de az anyag örökké változik. A vallásos gondolkozás és az általános művelődés-történet itt gazdag anyagot talál, mert itt minden az életből van merítve. Különösen a keleti ókori világ köznapi életére a talmud és midrás, tehát B. műve is, az adatok kiapadhatatlan forrása. Annyi feliratot, amennyi itt emberi agyakra be volt vésve, gyüjteni nem is lehet. A tárgymutató ez irányban kibővíthető.

Az előttünk fekvő kötetben tárgyalt tannák a következők: *Hillél, Jóchanan ben Zakkai, II. Gamliél, Eliezer ben Hyrkanos, Józsua ben Chananja, Modiimi Eleázár, Eleázár ben Azarja, Ismáél ben Elisa, Akiba ben József.* Ezek a tanítók külön-külön fejezetet kapnak, a legnagyobbat Akiba, ki a legtermékenyebb törvénytanító és kinek a legtöbb tanítványa volt. Ő volt a Bar-Kochba-féle felkelés lelke és 135 előtt martyrhalált halt. Agádájuk által a tudósok mint személyiségek jellemeztetnek. »A régi zsidó tanitók világnézletét, életfelfogását agádájuk ismerteti meg velünk.« (Agada der palästin.

Amoräer I. kötet, XII. lap). Ugyanott (IX) szerző műve céljáról következőkép nyilatkozik: »Főtörekvésem az, hogy az agadisták szellemi termékeit, amennyiben neveik említve vannak és amennyiben mondásaik neveikhez kapcsoltattak, egyes fejezetekben előadjam és azt, ami az egyesektől addig egy nagy irodalmon szétszórva volt, lehetőleg kerek egészszé egyesítsem. Ezen első megállapítás által . . . mintegy bensőbb pillantást vethetünk eme férfiak gondolatvilágába, kik évszázadokon át a zsidóság vezető szellemei voltak, egyéniségüket pontosabban határolhatjuk körül és részüket az agádikus irodalom gyarapodásában meghatározhatjuk«. Ebből a szempontból joggal mondhatta szerző, hogy műve adalék a szent föld történetéhez.

A fontosabb, vagy hosszabb toldalékok összeállitása nem lesz felesleges azoknak, akik a művet használják. Rövidség kedvéért csak az uj kiadásnak lapszámait adom, ahol különben a belső szélen az első kiadás lapszámai is föl vannak tüntetve. A második számjegy a jegyzetekre vonatkozik.

4; 6, 2; 17, 4; 23, 2; 24, 4; 27, 1 (teljesen uj); 77, 1; 79, 1 (szöveg és jegyz.); 82, 6; 92 (szöveg és jegyz. 2); 94 (szöv. és jegyz.); 150 (1. kiad. 156. szöv. és jegyz.); 152, 3; 190, 1 Eliezer Modiimból (gnostikusok ellen); 190, 7 (nagy toldalék); 193, 2; 196 (szöv. és jegyz.); 224 (szöv. és jegyz. 3. 4.); 229 köv.; 241, 2 (hosszabb megjegyzések Schwarcz ellen a קל וחמר a minori ad maiorem et a maiori ad minorem következtetés kiejtésére vonatkozólag); 247 lent (szöv. és jegyz.); 249, 4 (szöv. is); 251, 3 (szöv. is); 252, 2 (szöv. is); 253, 3 (szöv. is); 258, 4; 262, 1; 265, 4; 272 (jegyzetek); 273 (sz. és j.); 274; 277, 3; 288, 2; 312 (sz. és j.); 331 (sz. és j.); 336 (jegyzetek); 339, 3. 4; 341, 3 (teljesen uj); 342, 2 (teljesen uj); 352, 2 (t. u.); 352, 4; 355, 4 (sz. és j.); 364 lent 365, 1; 366 (jegyz.); 370, 8; 378; 379 (jegyz. is 2.); 384, 1; 386 (jegyz.); 389 (sz. és j. 3); 390 (sz. és j.); 391, 1; 392 (sz. és j. 2); 409, 4; 412, 1 és 4; 414 (jegyzetek); 422, 1; 427 (sz. és j.); 430 (sz. és j.); 432, 1; 435 (jegyzetek) 436, 4; 438 (szöv.); 442—449 (nagyrészt átdolgozva).

Ezek a toldalékok, bővitések és javitások részint a szerző saját munkája (Agada der palästinensischen Amoräer, 3 kötet

és Älteste Terminologie), részint pedig az 1884 óta ujonnan felfedezett midrasmüveken (Midras Hagadol stb.) alapulnak, melyeket Lewy I., Hoffmann, Schechter és Buber hoztak napfényre. Feldolgoztattak továbbá Hoffmann kutatásai (Zur Einleitung in die halachischen Midraschim), Rosenthal munkája »Vier apokryphische Bücher«, Lazarus »Die Ethik des Judenthums« stb. Ugy látom, hogy semmi jelentősebb irat nem mellőztetett. A nyomás korrekt. 365, 5. j. végén »Quellen der *Mischna*« helyet olv. »Qu. d. *Halacha*«.

Lehetőleg röviden akarok egyes részletekkel foglalkozni. A 37. lapon emliti Bacher, hogy Jóchanan ben Zakkai a vörös tehén hamujának törvényét egy pogánynak a pogány felfogásának köréből vett hasonlattal magyarázta meg. Emlitendő, hogy hasonló exorcismust Josephus (Antiq. VIII 2, 5) mint zsidók által üzöttet beszél el (Jew. Encycl. V 306 a). — Az 5. l. 2. jegyzetben helyesen hangsulyozza a szerző, hogy a 22-es szám kerek szám, a amely az alfabéta betüszámából vétetett. Utalok »Tanulmányaim«-ra 7. l. 2. j. és Jew. Encycl. III. 142 b. — A 198. l. 5 jegyz. v. ö. észrevételeimet »Steinschneider Festschrift« 32 köv. — 258, 4 j. lásd »Óhéber Könyv« 83 és 105. Jew. Encycl V. 668 k. Utóbbi helyen be van bizonyitva, hogy a talmud helyes olvasás szerint a 2. század első felében csak *egy* evangeliumot ismert. — A 266. laphoz, hol Akibának mint a hagyomány anyaga rendezőjének működéséről van szó, utalok a »Magyar Zsidó Szemle«-ére X (1893) 365—368. — 333. l. Bacher a »paradicsomba való bemenést« (Chagiga 12 b és több helyen) a mystikus tan képletes megnevezésének nyilvánitja. Ezt a Grätztől származó felfogás ellen már »Ózsidó büvészet« 102 s következőkben is sikra szálltam. Az egyházatyák nyilatkozatai, a büvész papyrusok és az ujtestamentom minden kétséget kizárólag bizonyitják, hogy szószerint kell érteni a »paradicsomba való bemenést«. A gnosis terminologiája Philónál is található és a talmudi hagyomány is kizár minden más magyarázatot, ami a Bacher figyelmét sem kerülte ki. Rasi, ki az emlitett forrásokat nem ismerte, kommentárjában mégis azt mondja, hogy a négy tudós Isten nevének emlitése által került az égbe (lásd a bizonyitékokat a Gnosticism czimü czikkben Jew. Encyclop. V 683 b. és még Bacher 424. l. jegyz.) —

338. 2 jegyz. (az apokrif munkákról) v. ö. I. Encycl. III. 148 a — A héber alfabéta 5 végbetüje a talmudban a betük sorrendjével ellentétben מנצפך-nak van rendezve és מן צפך által magyarázva. Erről az elrendezésről azt sejtettem, hogy ezzel מן ספך-ra (צ-t ugy ejtették ki, mint a ס-t) azaz a »végbetükre« céloztak. Ezt a feltevést sz. ellenmondása után (384, 4. j.) is fentartom. B. kifogása az, hogy a 2. személyü rag nincs megmagyarázva. Minthogy az iskolában a sokratesi módszert használták és különben az egész hagyomány a párbeszéd alakját mutatja, a második személyhez való szólás helyén van. De ettől eltekintve, a népiskolában keletkezett emlékeztető jel sem nem bibliai hely, sem nem jogi tétel, hogy minden betünek külön jelentősége legyen. Sokkal erőltetebb magyarázatok találhatók az agádában, még pedig százával. De nézzük az elfogadott értelmezést.

A מן צפך magyarázata: *próféták idtől*, nem lehet helyes azért, mert e szerint a betük e rendezésének a keletkezése nincs felderitve. Ilyen ötlet alapján aligha állitották volna, hogy a próféták kétféle irásmódot léptettek életbe. Az amóreusok is csak azért állitják a prófétai eredetet, mert a סוף-ra (végbetük) való czélzást már nem érezték ki. (Kimeritően »Tanulmányok« 86—90).

Függelékül csatolódik a kötethez egy értekezés az *Agáda* szó eredetéről, amely 1891-ben a *Jewish Quarterly Review*-ban és egy másik a zsidó hagyományos tudomány három ágáról, amely 1899-ben a *Revue des Études Juives*-ben jelent meg. A 477. lapon alulról az 5. sorban במשנה helyett במדרש-t kell olvasni. Minthogy a későbbi időben a משנה szó terminus technicus lett és ami misnánk megjelölésére használtatott, érthetetlennek találták, hogy a בעלי משנה a מדרש הלכות ואגדות-al foglalkoznak és nem a משנה-val. Tehát kijavitották a מדרש-t משנה-ra, vagy a משנה-t közbeszurták. Ennélfogva a מקרא szónak betoldása is fölöslegesnek látszik (V. ö. 478. l. 14. és 28; továbbá 479. l. 5. sor alulról, ahol szintén מדרש-ra kell javitani a משנה-t.)

Növeli a mü hasznavehetőségét az emlitett tannák és amórák névjegyzéke.

Budapest.

B. L.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA.

(Funk and Wagnalls Publishers, *Newyork* 30 Lafayette Place, *London* Fleet-Street 44. Ára kötetenként 6 dollár; subscriptióba 5 dollár).

Az V. kötet, mint a IV. ismertetésénél jeleztük, 1903 őszére tényleg elkészült és a VI. köteten serényen folyik a munka, ugy hogy nincs kizárva, hogy akkorra, midőn e sorok napvilágot látnak, már az uj kötet is utban lesz Európa felé. Az amerikai gyorsaság, ugy látjuk, csupán a czikkek tömöttségére hatott, de az alaposságnak nem ártott. A mű létesülése érdekében kivánatos is, hogy terjedelme korlátoztassék és az eredetileg tervezett 12 kötetben befejeztessék, mert az aláirók és vevők további kötetek átvételére nem kötelezhetők és egy részük erre nem is lesz hajlandó. A nagy mű külsőleg-belsőleg nem fog semmit sem veszíteni az által, hogy a munkatársak rövidebbre fogják a szót és nem mártják be oly mélyre tollukat. Az átolvasott czikkekből megelégedéssel konstatálhatjuk, hogy az illető tárgyakról azt a felvilágositást, melyet encyclopedikus műtől várni lehet és szabad, teljesen megadják.

A legtöbb teret a mű természeténél fogva ebben a kötetben is a történet és biografia foglalja el. Betüről betüre ujra meg ujra látjuk az utóbbiból, hogy a zsidóság kitérések által mennyit vesztett már évszázadok előtt és fokozottabb mértékben a letünt utolsó évszázban. Az Encyclopedia pótolja részben a hajdanában tervezett kitértek lexikonát. Sok tér jut az ugynevezett realiákra és meg kell vallanunk, hogy előttünk ezek a legérdekesebbek. Ez a modernség mutatkozik a folkloristikus czikkekben is, a folk-lore pedig külön mint önálló czikk részletes megvilágitást nyer. Nem tudjuk, hogy más encyclopediák milyen eljárást követnek, de, azt hisszük, hogy a héber grammatikai czikkeket bátran kihagyhatnák. Aki ily problémák iránt érdeklődik, bizonyára tud Gesenius, Stade, König müveiről és azokhoz folyamodhatik. Térnyerés szempontjából némely talmud-jogi és egyéb halákhai czikket is ki lehet szorítani. Van erre elég, még pedig könnyen hozzáférhető forrás.

De hát jobb, ha benne van az is, amit nem keresnek, mint ha nincs benne az, amit keresnek benne. Hogy az olvasó képet nyerjen a legujabb kötet tartalmáról, a következőkben felsoroljuk nagyjában a főbb czikkeket és czikkcsoportokat. Alig van ember, ki ezekben nem talál olyat, ami őt különösen érdekli. A képek a szakembert is meglepik, ezek szépségéről és érdekességéről az olvasó csak saját szemei által győződhetik meg. Ugyanezért csak azt említjük, hogy nagy számban vannak és ügyesen lettek kiválogatva.

Drinking-Vessels (vizedények), Drumont (franczia antisemita vezér), Dualism, Dublin, Dubno, Dubno Solomon (Mendelssohn munkatársa, képpel), Dukes Leopold (képpel, magyar), Dunash ben Labrat, Dunash ibn Temim, Dünner I. H. (amsterdami főrabbi), Duran (több czikk), Düsseldorf, Duty (מעות), Dux Adolf (magyar), Duytsch Chr. Salamon (magyar convertita 18. század), Dwarf (törpe), Dyhernfurth (nyomdájáról is), Ebionites, Ebstein W (megirta a biblia, a talmud és az ujtest. medicáját), Ecclesiastes, Eda Kedosha (talmudi terminus, melyről hiányos czikk szól), Edelmann (2), Edels (Maharsa, képpel), Eden, Edom, Education (biblia és talmudi és későbbi nevelés, illuszt, Güdemanntól), Eger család, 2 Akiba (l. magyar volt), Egypt (illusztrációkkal, kimerítő czikk), Eidlitz M. Z., Einhorn David, Einhorn Ignácz (Horn Ede magyar államtitkár), Eisenmenger (Faksimile Entdecktes Judenth. czimlapról), Eisenstadt (Kis-Marton), Eisenstadt Meir (mindkettő magyar), Ekah Rabbah, Elam, Elcesaites (zsidókeresztény gnostikus szekta), Eldad Hadani, Eleazar (sok czikk, gyakori név volt), Elephant, Elchanan (több), Eli Ziyyon (kótával), Elijah (próféta, kimerítő czikk illusztrációkkal), Elijah's Chair (El. széke a circumcisiónál, ill.), Elijah (sok czikk), Elijah Wilna (kép), Elisha (próféta), Elisha ben Abujah (Acher), Elohist, Emanation, Embroidery (himzés), Emden, Emden Jacob (szép ill.), Emin Pasha (kép), En Kelohenu (kótával), En Sof (kabbalista terminus Istenről), Encyclopedia, Enemy (az ellenséggel való bánásmód), Engel J. (magyar szobrász), England (kimerítő czikk érdekes illuszt. és statisztikai adatokkal), Engraving and Engravers, Enoch (személy és könyv), Ephod, Ephraem Syrus, Ephraim (sok czikk), Epigrams, Epstein (több czikk), Erfurt, Erter, Esau (illustr.),

Eschatology (kimerítő czikk Kohlertől), Esdras, Essenes, Ester (ill.), Ester (apokryph), Ethical Culture (fontosságának megfelelő terjedelmes czikk), Etiquette, Euclid, Eunoch, Euphemism, Europe (Brann, térkép), Eve (Éva), Evidence (bizonyiték, jogi czikk), Evil Eye, Evolution (fejlődéstan és zsidóság), Excommunication, Execution (végrehajtás), Exilarch, Exodus (illustr.), Exorcism (folyóiratunkban is megjelent), Expectation of Life (a zsidók élettartalmáról, statisztikai tabellák), Eybeschütz Jonathan (képpel), Eye (stat. táblák), Ezekiel, Ezekiel Joseph (indiai hebraista, képpel), Ezra (személy és könyv, képpel), Fable, Falashas (abessyniai zsidók, képekkel), Falk Chajjim (kép), több czikk, Fall of Man, Familianten-Gesetz (okmány-faksimile), Family, Famine (éhség), Fano (több czikk), Fasting and Fast-Days, Fatalism, Father, Félix (Rachel hires franczia színésznő, képpel), Felsenthal B. (amer. rabbi), Ferrara (nagy czikk), Festivals (ünnepek), Fez (illustr.), Finance (pénzügy), Finger (folklore), Finland, Finzi (több cz.), Fire (tüz), Firkovich Abraham (kép), Redemption of first born (pidjon haben, képekkel), Fish and Fishing (illusztrácziók), Fleckeles Eleazar (kép), flood (vizözön), Florence (ilustr.), Folk-Lore, Food, Forgery, Forty (40-es szám), Fox (róka), France (terjedelmes cz.), Frank Jakob and the Frankist (kép), Frankel Zekharias (kép), Frankfort-on-the Main (illustr.), Fraternities (egyesületek), Francmasonry (szabadkőmüvesség), Free Will (szabad akarat), Friedländer (több czikk, köztük David Fr.) Friendship, Fringes (cziczith), Fuenn S. J (kép), Fulda Ludwig (ném. költő), Funeral Oration and Rites, Furniture (butor), Fürst I. (hebraista), Fürth (képekkel), Gabriel, Galante (család), Galen, Galicia (terjedelmes cz.), Galilee, Gallah (kath. pap), Gamaliel (több cz.), Gambling és Games (játék és sport, képekkel), Gaon (Bacher, kimerítő czikk), Gaza (kép), Gehenna (illustr.), Geiger Ábrahám, Lazarus, Ludwig, Gematria (alapos), Gems (drágakövek), Genealogy, Genesis (ill.), Geneva (Genf), Genizah (Ábrahám Maimuni fiának autograf-faksimilejével), Genua, Gentile (terjedelmes cz. a népekről és a zsidósághoz való viszonyukról), Geographer, Geomancy, Georgia, Germany, Gerona, Geshem (eső, kótákkal), Ghetto, Giants (óriások), Gifts, Gilyonim, Glasgow, Gloss (idegen nyelvek), Gnosticism.

Az Encyclopedia tartalmát e felsorolással nem meritettük ki, mert az apróbb czikkeket mellőztük és a terjedelmesebbek között is válogattunk, czélunk csupán az lévén, hogy a kötet gazdagságáról és változatosságáról képet adjunk. Ebben a kötetben is számos tárgy van feldolgozva, melyekről máshol hiába keresnénk felvilágosítást. Az amerikaiak gyakorlati érzéke sok dolgot a tudnivalók magaslatára emelt fel, mit mi felénk lekicsinylenek. Hamarjában nem is tudnánk semmit sem felhozni, aminek helyet nem adtak. Mint már az előző kötetek ismertetésénél, a jelen alkalommal is a vállalatot olvasóinknak legmelegebben ajánljuk, ismételve a régi könyvek ajánló mondását: Ki házába hozza, áldást hoz házába.

Hogy legrövidebb módon mutassuk be a kötet gazdagságát kis statisztikával szolgálunk. A czikkek összege 1,326, az illusztrácziók 135-re rugnak, a kötet »Dreyfus — Brisac«-tól »Goat»-ig terjed. A szerkesztők és munkatársak száma, kik a köteten dolgoztak, 176, kik között ott látjuk a legnevesebb szakembereket, mert a kiadók igazi amerikai szabadelvüséggel sem felekezetre, sem nemzetiségre tekintettel nincsenek s főtörekvésük az, hogy minden czikk számára »specialistát« nyerjenek meg. Kiemeljük, hogy hazánk, ugy a tárgyakat mint feldolgozóikat tekintve, gazdagon van képviselve és a magyar zsidóságot illető kérdésekről az Encyclopedia nyujtja eddig a legteljesebb felvilágositást. Ránk nézve már ebből a szempontból is fontos mű.

IRODALMI SZEMLE.

A »Monographien zur deutschen Kulturgeschichte« cz. gyüjteményben a XI. szám a zsidóság multjának van szentelve: *G. Liebe*, Das Judentum in der deutschen Vergangenheit (Lipcse 1903). Általánosságban egy szóval jellemezhetjük: *róse*. De azért elismerjük, hogy bár sokszor hamis világításban, az érdekes kulturtörténeti tények egész halmazát hordta össze. Ép ezért nem polemizálunk pl. az olyan nézet ellen (29), hogy a zsidóság jellemző vonása a henczegés (Ueberhebung), hogy már őshazájában a próféták korában uzsorások

voltak (32); hogy munkakerülő (32a). Az ilyen nyilvánvaló hazugságok komiszkodások (v. ö. még 37; 51 »unfruchtbare Spitzfindigkeiten des Talmudstudiums«; a zsidónak csak a számtanhoz van tehetsége), melyek nem annyira a zsidót, mint a jellemzőjét jellemzik. A zsidók mindig dolgoztak; amig a földet tőlük el nem rabolták, azt is mívelték, még pedig minden időben és minden országban. Miután egymásután elszedték tőlük a földmívelést és a kézműveket, és évszázadokon át a pénzkölcsönzésre és sacherolásra kényszerítették őket, nem változhatnak át máról holnapra. Nigrinus, giesseni pap, tehát 1570-ben kiadott iratában czáfolás veszélye nélkül követelhette zsidóellenes iratában, hogy a zsidókat szoktassák földmívelésre és kézműre (67). A való tény az, hogy nem a zsidók használták ki a népeket, hanem a népek a zsidókat. Mikor a városok pénzügyileg megerősödtek a 15. században, szerzőnk utólagos helyeslése mellett sorban kiüzték a zsidókat (33), a 30 éves háboru pusztításai után pedig ujra felvették őket, mert szükség volt kereskedelmi eszükre és vállalkozó szellemükre (74). A pénzkölcsönzés abban az időben szintén a vállalkozó szellem körébe tartozott. Liebe maga elismeri, hogy a zsidók a korai középkorban nagy kulturtényezők voltak. Miért roszszabbodott volna ez a jó anyag később, hanem azért, mert nem engedtek neki teret a szabad tevékenységre? De a zsidónak nem kell semmi felett csodálkozni, ha *igazhitü* keresztény az ő fajtáját leszólni képes. Érdekes részletek 61 (a Shylok-monda), 64 (a bolygó zsidó), 116 (a prágai zsidók 1741-ben Mária-Terézia tiszteletére rendezett körmenetben részben *magyar* gálában, részben mint *huszárok* voltak öltözködve).

Szerző zsidó forrásokat nem ismer, elég jellemző, hogy azt mondja: »Der jüdische Rabbiner Israel ben Manasse« (72. lap, 58. kép). Nem merész feltevés, hogy L. nem értette azt a helyet, melyet 59a lapon idéz. Azt mondják, hogy kigunyolták a zsidók énekeit »d. h. das unverständliche Kauderwelsch, das man einem genügsamen Publikum dafür auftischte. Im Fastnachtsspiel vom Kaiser Konstantinus lautet die erste Zeile eines solchen: *Cados cadas adanai ririos sim sim sechim jerimrios.*« Egész világos, hogy a szombati kádos, kádos, kádos Adonai Czebaóthról van szó, melyet az imánál a közönség mai napig a leghangosabban mond. Ez a vers Ézsaiás 6, 3-ból

vétetett és a háromszoros »sanctus« a keresztény liturgiában is kiváló helyet foglal el.

A képeket a kiadóczég kerestette össze, tekintet nélkül a szövegre. Hogy szerző ismerte-e mind műve megirása előtt vagy közben, nem tudjuk, de azt tudjuk, hogy a 40. kép jelentőségét nem tudta eléggé méltatni. Ez a kép Antonius Margaretha »Der ganz Jüdisch Glaub« cz. művéből származik és a zsidókat kakasokkal (nem Hühner) a kezükben és a fürdő előtt mutatja. Minthogy Margaritha műve 1530-ban (Augsburg) jelent meg, régi tanu a »kaporeslogen« és a jomkippur előtti megfürdésre (teviló). Sabbathai Czevire vonatkozik a 60. és 61. egykoru kép. Az elsőn az egyik oldalon van Naylor, a másikon Sabb. Cz. Naylor a *keresztény* quäckerkirály és S. Czevi a *zsidó* messiás, a két világcsaló. Pozsony is szerepel egy 1591-ből származó »Flugblat«-tal, mely ostya sértésre vonatkozik (22. l. 17. kép). Héber betük láthatók az 5, 9, 23, 29. képen. Érdekesek a betütypus szempontjából. Az utolsó képen Josel Rossheimból az aranyborju előtt áll, az egyik kezében pénzes zacskó, a másik kezében a talmud. Olvasható a talmudon levő 3 héber sorból az utolsó: ירושלם A 24. kép az erfurti zsinagógát mutatja 1357-ben; az 1. melléklet (8. lap) trimbergi Süsskind (zsidó) német mesterdalnokot mutatja be a Manessi-féle kézirat egy miniaturje után.

*

Nagl J. W. Geographische Namenkunde (Lipcse és Bécs 1903. Die Erdkunde cz. gyüjtemény XVIII.) cz. munkájában a földrajzi nevek jelentésével foglalkozik. Érdekes dolgokat állit össze. A közismert nevek jelentésük ismerete által egész uj világossággal öveztetnek. Egy fejezetet szentel a héber helyneveknek is. Jerusálem = béke háza, béke népe stb. A legérdekesebb volna, ha igaz lenne az, hogy az ókorban ismert három földrész neve *Asia*, *Európa*, *Afrika* a héberből etymologizálható. Európa=עֶרֶב (naplemente), Asia=אָסְיָא (napkelte), Afrika=פְּרִיקָא (elválasztott rész). Ez utóbbit N. maga is elutasítja (8). A régi héberek sem kereskedelem, sem hódítások által nem tüntek ki a szürke ókorban, hogy ők adták volna a távoli földrésznek a nevet. De az valószinü, hogy a földrészek nevei sémi eredetüek. A föniciaiaknak is külön fejezetet szentel. Szidon=halászat helye; Tyros=szikla vagy erőd; pun=nap-

lemenet (a punok a mezopotániaiaktól kapták a nevet). Hispania név szintén a punoktól ered, összefügg שְׁפָן-nal=Kaninchen-produzenten (9. lap ?!). A könyvben a magyarok is kapnak egy fejezetet. Először a még élő népeknél kell megállapítani a geográfiai névadás módszerét. Ennek segítségével könnyebben lehet majd a régiekkel boldogulni. Mi Jeruzsálem fent adott etymológiáját sem tartjuk helyesnek.

*

Fiebig P. »Talmud und Theologie« cz. előadásában (Tübingen és Leipzig 1903) azt fejtegeti, hogy a talmud ismerete nélkül az Ujtestamentomot nem lehet igazában megérteni. Az igazság nem uj, de érthető, hogy a keresztény theológusokat ujra figyelmezteti, mert a rég elismert igazságnak semmi hatása sincs. Azt követeli, hogy az egyetemeken ennek az irodalomnak tanszékeket állítsanak. Minthogy F. missionarius, csupán keresztény vagy zsidó-keresztény lektorokért lelkesedik. Saját ismeretei elég gyengék lehetnek, mert argumentumai nem hatolnak be a tárgyba, inkább bibliografiai felszinen usznak. Schlatter »Jochanan ben Zakkai«-ja szerinte követendőbb minta, mint Bacher Agadája (20. l.), holott bebizonyítottuk német nyelven is, hogy Schlatter olvasni sem tud a talmudban. Aben Ezra F. szerint 1120 körül virágzott (14), helyesen 1140. A Sulchan Árukh 1500 körül jött létre (14), pedig akkor Káró József csak 14 éves volt. 8. lap 8, sor »Anfang d. 2. Jahrhunderts« (a misnáról), talán csak sajtóhiba (3. század). A *misna* szót már az ókorban *δευτέρωσις*-sal fordították és F. bizonyára ezen az alapon értelmezi »Wiederholung«-al (9), de a hiba, akkor is hiba, ha régi.

*

A Marti-féle kézi kommentárban (Hand-Commentar zum A. T.) Sámuel könyvét *Budde K.* magyarázta (Die Bücher Samuel. Tübinga és Lipcse 1902), melynek bevezetésében az általános kérdéseket tárgyalja. Mindjárt elején konstatálja, hogy Sámuel és Királyok együvé tartoznak és egy munkát alkotnak. Helyesen mondja, hogy tartalmi kettéosztásnál a Királyok első 2 fejezetét még Sámuelhez kellett volna venni (IX. lap; bővebb kifejtés Óhéber Könyv 46). De hogy miért osztották az egységes művet két részre, nem kutatja. Arra pedig, hogy miért vágták ott ketté, hol Dávid haláláról van

szó, így felel: Für die getroffene Entscheidung wird die Anhangsnatur der Kapitel II Sam. 21—24 den Ausschlag gegeben haben; man schuf dadurch ein Seitenstück zu Ide mit seinen Anhängen Cap. 17—21. Aber je ungeschickter die Teilung vollzogen ist, umso fester steht die Erkenntniss der ehemaligen Einheit. Gut gewählt ist der Schluss des ersten Buches mit dem Tode König Sauls.« De ha oly ügyesek voltak a Sámuelkönyv felosztásánál, miért ügyetlenkedtek az egész mű felosztásánál? Különös a függelékre való hivatkozás, mintha a régiek a modern tudósok agyával gondolkoztak volna. Az említett helyen kimutattuk, hogy a könyvek kettévágásánál a külső terjedelem döntött, Sámuel és Királyok tényleg egyenlő nagyságuak. A Sámuel nevet a könyv kezdő tartalmától vette (Tanulmányok 26. s köv. l.). Budde a Sámuel nevet igen találónak tartja. »Denn nicht nur ist Samuel der erste Gegenstand der Erzählung, sondern er hat auch die beiden Könige, von denen das Buch berichtet, durch die Salbung in ihr Amt eingesetzt (I 10 16). Ob die andere Bedeutung, die dem Namen in der synagogalen Ueberlieferung innewohnt — vgl. die berühmte Barajtha Baba Bathra 14 b — dass nämlich Samuel der Verfasser des Buches sei, der Benennung zu Grunde liegt oder ihr erst nachfolgte, dürfte schwer zu entscheiden sein«. Ezen és a közvetlenül utána következő okoskodás elemeit B. benyomásom szerint Tanulmányaimból vette, de sem e helyen, sem »Der Kanon d. A. T.« (Giessen 1900) cz. iratában nem részesít a felemlítés szerencséjében. A probléma velejére nézve megjegyzendő, hogy az eredeti név דברי שמואל volt és ebből következtettek arra, hogy Sámuel a szerző (l. a bizonyítást i. h.). Amit B. XXII. fent mond, hogy a j. Taanith 68a említett szöveg-megállapítás Sámuelre is vonatkozhatott, nem áll, mert ספרים itt tórapéldányokat jelent (v. ö. Óhéb. K. 91. s. köv.) B. jer. Meg. 4, 2-t is idézi, de ott ez a hely nem fordul elő.

*

Spinner S. »Etwas über den Stand der Cultur bei den Juden in Polen im XVI. Jahrhundert« cz. iratának első füzete (Frankfurt a. M. 1903) sikerült vázlatokat nyujt. Népszerüen festett képek a lengyel zsidók multjából, néhány új vonással. Az idézett lengyel nyelvű munkákból látjuk, hogy

ez az irodalom nem szegény és hogy művelői a hivatott történészek, nem rabbik. Érdekes tények, hogy a zsidók bevándorlásuktól a XVI. századig a falvakon elszórva laktak, földmivelést és ipart üztek, községeket alig alkottak, híres talmudistáik nem voltak, lengyelül beszéltek, sőt valószínűleg lengyel nyelven imádkoztak. Csak a nagyméretű német, keresztény és zsidó, bevándorlás változtatta meg az ősi állapotokat. A magyar zsidók hasonló viszonyok között élhettek a XVI. századig. Ebben az időben kezdenek egyesek kiválni. *Ezofowicz M.* pl. örökös nemességre emeltetik (18), Emánuel Moldova vajdájává választatik (21), több zsidó orvos, pl. Askenázi Salamon, ki később Törökországban nagy szerepet vitt, hatalmas befolyásra tett szert. A füzet befejező részlete a négy (három) ország gyülekezetéről, a lengyel zsidóság eme szervezetéről, mond el egyet-mást. Spinner ezt az organizációt régibb keletűnek tartja.

*

Kahan Sámuel »Anaf Ez Aboth« elmés czimü iratában. (Krakó 1903) családfákat állit össze a Horowitz, Heilpern, Rappaport, Margulies, Schorr, Katzenelbogen neves családokról. Szerző a Horowitz család ivadéka és ez inditotta erre a genealógiai tanulmányra. A felhasznált, tisztán héber nyelvü irodalom elég jelentékeny. E mellett kéziratokból is meritett. Öt listát ad, melyeket jegyzetekkel kisér. A végén 7 hires rabbi sirkövének a fotográfiáját adja mellékletben. Sok hires rabbi életrajzához szolgál adatokkal, magyar származásu kiváló zsidókról is van szó, mert a Buda ostroma által szétszórt zsidók közül mindenüvé jutott egy-kettő. A jelen irat ad oculos demonstrálja a XVII—XVIII. század önkéntes és kényszer vándorlásait. Benyomásunk szerint Kahan alaposan dolgozott, bár feltünő, hogy Kaufmann idevágó iratait nem idézi. Responsumokat és más héber műveket sürün idéz. A mű compositióját azonban nem tartjuk szerencsésnek.

*

König E., a kiváló héber grammatikus, e különös cz. alatt »Glaubwürdigkeitsspuren des Alten Testaments« *Gr. Lichterfelde Berlin* s. a. 1903) kis iratot bocsát közre, melyben az uralkodó tulbuzgó kritikával szemben bizonyítani iparkodik az Ótestamentom jelen alakjának hitelességét. Az irat

egy gyüjteménynek (Im Kampf um das Alte Testament) első füzete. König a héber szöveg orthografiai, nyelvtani és lexikografiai sajátosságaiból és hasonló momentumokból meggyőzően bizonyítja, hogy a maszoretikus szöveg ősrégi és hogy nem babráltak vele annyit, mint a nagyhangu kritikusok hirdetik. Érdekes jelenség, hogy az orthodox ev. theológia képviselői, kik az Ótestamentumuk tartalmát akarják megmenteni, a szövegkritikában a legszélsőbb bibliakritikát is tullicitálják. Azt állítják, hogy az irodalomtörténeti kritika, amely a bibliai könyveket felforgatta, a maszora szövegén épülvén fel, ingatag talajon áll, mert ez a szöveg nem megbizható. A bibliai kritikát saját fegyverével akarják megverni. König, ki a mérsékelt konzervativ irány hive, mindkét szélső irány ellen küzd.

*

Ratner B. 1894-ben nagytudásu bevezetést adott ki a Széder Olam Rabbához, melyet 1897-ben a könyv kiadása követett (mindkettő *Wilna*). E jeles kiadás és bevezetés daczára felette hasznos munkát végzett *Marx A.*, ki az elérhető kéziratok alapján uj kiadást rendez, melyből az első tiz fejezetet tartalmazó rész kikerült a sajtó alól (Seder Olam (Cap. 1—10) nach Handschriften und Druckwerken herausgegeben, übersetzt und erklärt. *Berlin* 1903. Disszertáczió). A kiadó és fordító művét tartalmas bevezetéssel látta el, amely négy fejezetre oszlik és egy függelékkel van kibővítve Szól először a Sz. O. szerzőjéről, nevéről és nyelvéről. Szerzőnek Józsé ben Chalaftát tartja (160 körül), kit már Jóchanan (meghalt 279) nevezett meg ennek. De felteszi, hogy a Sz. O. jelen alakjában több toldást tartalmaz. A krónika jelentőségét Marx joggal taksálja nagyra és külön fejezetben világítja meg bibliai kronológiáját. A sulypont azonban a kiadásban rejlik, amely nagy apparátuson épül fel. Az eljárásról és a segédeszközökről külön fejezet számol be. Marx velős és világos megjegyzései a főpontokat sikerülten világítják meg. A fordítás szintén sikerültnek mondható.

*

Harnack Adolf legujabb művét »Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten« (Lipcse 1902) részletesen szándékoztunk ismertetni. Egyéb teendők folytán ez, sajnos, ez idő szerint nem lévén lehetséges,

csak röviden jelezzük, hogy a zsidó történet szempontjából is fontos dolgozat, mert a keresztény községek zsidókból alakultak. Az öt fejezetből álló, első könyvnek jelzett bevezetést, melyben a zsidóság elterjedéséről (1. fej.) és a zsidó missziótól a pogány misszióra való átmenetről (5. fej,) van szó, még három könyv követi. A tartalomból kiemeljük a következőket. A missziópredikáczió, a démonok elleni harcz, a jótékonyság (már a czimek mutatják tiszta zsidó voltát), a könyv vallása, a sokistenség elleni harcz, az apostolkodás (ez is zsidó fogalom). A 4. könyvben H. három listát állit fel azon helységekről, melyekben már az 1. században (I), 180 előtt (II) és 325 előtt (III) voltak bebizonyíthatólag keresztény községek. Indiától Galliáig terjedtek. Emlékeztetünk arra, hogy Gamliel patriarcha (100 körül) a diasporához intézett körlevelét az Indiában élő testvérekhez is intézi. A 4. könyv, mely a keresztény hivők mennyiségéről és elterjedtségéről szól, minden esetre a legérdekesebb és a legreálisabb. Harnack a szó nagymestere és sajnos ez nem ritkán nagymondásokra csábítja, melyektől jelen könyve sem ment. Talán lesz még alkalmunk a munkáról szólani.

*

A midrasirodalomról rövid, de világos áttekintést ad *Strack H. L.*, berlini tanár, Prot. Real-Encyclopädie [3] XIII 784—798. A tudnivalókat 15 csoportba osztja és főképen irodalmi utbaigazítással szolgál. A száraz tényekre szorítkozó vázlatból szembeötlik, hogy mily sok itt még a megoldható (kéziratok etc. alapján), de meg nem oldott probléma.

HŐSI EMLÉKEK.

Előkelően butorozott szobában a tágas ablakfülkében asztal áll, melyen nyitott könyvek hevernek. A szegletben utazó bőrönd. A pamlagon imaköpenytartó hever, ósdi himzésü. 80 éves nagyapa az ablakból indulni készül, midőn ajkain a »mooz zúr jesuoszi« utolsó akkordjai elzendültek. Épen a chanuka gyertyákat gyujtotta fel. Körötte állanak fia és ennek két gyermeke Pali és Sándor, az agg unokái.

Sándor: Hallod e Pál, mily különös e dal!
Nézd nagyapánk arcza mily fiatal!
Ugy zendül ajkán ez a héber nóta,
Mint vészes harczok gyujtó indulója,

Nagyapa: E dalt fiuk daloljátok velem!
»Az Úr kezében van a győzelem«

Pál: Hited mily rendületlen, nagyapám!
Taníts meg hinni ilyen igazán!

Nagyapa: Hegyek közül törődött testtel
Hogy veletek legyek ez estvel
— Midőn a mult idők homályából
Hősök emléki s gyertyák fénye gyúl —
Nem, nem jöttem fiuk hiába el!
Megfogadtam a Seregek Urának
Hogy fiamnak, lányomnak, unokámnak
Ez ünnep fordulóján elbeszélem,
Mi történt egykor ez időtájt vélem.
Most rajtatok a sor én unokáim,
Hogy okuljatok életem csodáin.

Rég volt nagyon — több már mint ötven éve,
Piros vér hullt a föld fagyos keblére.
A falu táján ott hol én lakom.
S honnan elhitt ide ez alkalom.
Hazánkra akkor rája tört a gazság.
És szállt a gyászhir — nincs magyar szabadság!
Sirva dalolták, aggok, ifjak, nők.
»Megbűnhődtük a multat s jövendőt«
S e szent ima ostromra kelt az éggel:
»Nyujts feléje védő kart
Ha küzd ellenséggel«
Szegény hazánk oly elhagyott volt s árva
A szabadságharcz véres korszakába
S ekkor az Úr, a nemzetek Ura
— Nevének Hossana Halleluja —
Hősöket keltett a népnek öléből
Százezrek ellen harczolni vitézül
És harczba vonultak az ifjak, a vének
Kaszával, kapával fegyverzett honvédek
És jöttek a hősök: Dembinszky és Bem,
Kossuth — megindult a szent küzdelem
Kardot ragadott mindenki, ki férfi
És nagyapátok is velük indult
Az ellent megverni — hazánkat megvédni.

Pál: Mily megható ez, oh milyen csodás
Eszünkbe jut az ősz Mathatiász!

Nagyapa: Chanuka este volt. Falunk körül
Hallottuk, hogy az ellen tömörül

S hogy éjjelre nagy ütközet leszen:
Döntő csata, halálos küzdelem.
A zászlót én rám bizta hadnagyom
Szép czimeres volt. A hármas halom
S a négy folyó volt szépen rája festve
A szent piros, fehér, zöld selymezetre
S ezzel indultam én a nagy csatára.
Havas alkony borúlt a téli tájra.
És mielőtt hadsorba álltam volna,
Családomhoz betértem bucsuzóra.
Megcsókolám nagyanyátok s fiam
S aztán e búcsú bús izgalmiban
Ép úgy, miként itten ma köztetek
Meggyujtottam Chanuka mécsemet.
És eldaloltam a győzelmi dalt
Elzengtem a nagy ősi diadalt
Midőn az Úr csodákat tett velünk
És megsegíté kicsiny seregünk
Százezreken győzött egy kis csapat.
És Juda nép lett — Izrael szabad. —

Némán haladt a kis elszánt, tömött
Honvéd sereg a tar fenyők között.
Szivünk alig vert, oly szivszaggató
Volt szótlanságunk, csak a szüzi hó
Sirt recsegett. Az én lelkemben ám
Ujjongás kelt. Ott győzelmi imám
Riongó folytatása csattogott
Mint mikor győzők verik a dobot
S fujják a diadalmas trombitát.
Elől igy vittem a zászlót tovább
S aztán dördült az első ágyuszó.
Puskák ropogtak és az ágyuzó
Zsarnok ellenre bátran rá rohantunk
S egyszerre mint felsőbb parancsra ajkunk
Rázendíti Rákóczy indulóját,
Vert seregeknek harczra hivóját,
Melyben a keservek tördelt jaja si'
Majd meg mint maoz zur jesuoszi
Ősrégi dalunkban Isten segedelme
Jobb sorsnak reménye pirkad fel derengve
S lelkembe a két dal egybe csapott
Kezemben a zászló fenn lobogott
Rohantam előre a trombita szóra.
Sötétbe borúlt oszt minden előttem
S egy puskagolyótól megsebesültem,
Kidőltem a sorból — leestem a hóra

S hópárnáimon lázálmokat láttam
És ujra részt vettem egy harczi tusában.
Úgy érzém, már éltem két ezred előtt
S én az utód — voltam az elöd!
Juda volt vészben, Izrael a rab
Nem volt Adonájt imádni szabad.
És Adonáj volt nékünk a nemzeti kincsünk,
S a hittilalom volt fájó bilincsünk.

Jerusolajim volt porba alázva —
És megfertőzve az Úrnak a háza
A Kidron folyó vérrel volt tele
És az olajfák szentelt erdeje
A gyászos égre kormosan meredt,
Vad horda pusztított Sion felett.
A szent Haleluja szimphoniák
Helyén vad, czéda, undok orgiák
Ütöttek istenkáromló tanyát.
Bálványok álltak az oltár helyén,
Köntöstelen tánczolt ott lány és legény.
Az élettelen bálványok között,
Az ég fölöttünk gyászba öltözött.
A szent korsókból az olaj ki vala öntve,
S abba vegyült martirjaink könnye.
Ott hullt el a kardtól sok hű hitü szüz,
Sok gyermek — nem akarták imádni Zeüszt.
S megtörve a kíntól — oh szégyen — sok gyáva
Elhagyta hitünket és bálványt imáda.

Vérem korbácscsal kergette a láz,
Álmomban én voltam Mathatiasz.
S kardot ragadék: »Ki hisz Adonájban
Engem kövessen. Egy embert megláttam
Ki áldozni készült bálvány előtt,
Kardom kirántám és megöltem öt.
S oszt a hivőkből hadat toboroztam
És Juda zászlóját a táborba hoztam.
Oroszlánnak a képe volt himezve rá:
S az Úr neve rajta: Bátorokká
Lettünk lobogónk fenn lobogásán,
Mindegyikünk harczolt mint Leviáthán
És igy aratott szörnyü viadalba
Kis seregem diadalt diadalra.

Most felváltá egymást lázlátományim
A lét és nem lét mesgyéje homályin.
Kinos való, és égi sejtelem

Kergette egymást szünös szüntelen.
Láttam halálom, — S nem sokára újra
Uj harczra keltem. Én valék most Juda.
Kit megáldék halálos ágyamon —
Hogy ellenünk ő tapossa agyon
Szentély erődje zord Akra! Zeusz,
Bálványát ledönti Makabeusz!

És vezetém a hősi ostromot
Mely felszabadítá a szent romot
A domberődöt vívták katonáim
És Judáé lett ujra Jeruzsálem.
Ott könnyeztem a szent romok fölött
Ott sirtam a dicső hullák között.
Akik megszentelték az úr nevét
S hitük éltükkel megpecsételék.
Mily megrendítő volt a temetés:
A leviták gyászdalokat daloltak
Anyák, fiúk sirástól fuldokoltak.
S midőn Dávid király zsoltárival
Bucsuztatá a holtakat a kar,
Egy férfiu ki hitét megtagadta,
Egy katonának kardját kiragadta
És ott a nyitott sirgödrök előtt
Az olajfák temető pagonyán —
Velünk sírt zokogott a csalogány —
Megbánva tettét — a pengébe dőlt.

Ámde a gyász nem tartott el sokáig
A szentély megfertőztetett csodáit,
Kiástuk a füstölgő rom alól.
Láttukra minden lélek meghajólt.
Az óltárt visszaépítők helyére
Szentelt bort töltöttünk arany kelyhébe
Myrhát égettünk — bárányt áldozánk
És felhangzott a dicsérő imánk
A gyertyatartót felgyujtottuk fényben
A kenyéroltárt felszenteltük szépen,
A fösţöket gomolygattuk, az Ur
Jelent meg abban láthatatlanul.
A szivünk repesett majd összeszorult
És minden szembe hálakönny tolúlt.
S kinek szent végzetéből megbünhődte
Immár e nép a multat s jövendőt!
Dicsérjük őt a nagy örök Leendőt,
Ki volt, van és leszen most s mindörökre.
Majd meg a szentélyt avattam fel én

És papi köntösömet felvevém.
Hogy hálát adjak a nagy Adonajnak
És felgyújtsam a megszentelt gyertyákat.
Csodálkozva töltém az olajat
A kis korsóból, mert nyolcz nap alatt
Nem fogyott ki abból a szent nedü
S a szentélyben fény lángolt és derü.
Virág, bissus bibor és karmazsin,
Szinpompájában ragyogott fel ím
Az oltáron égett a régi fény
S a szivekben a visszavitt remény.

Ép nyolczat gyújték. Mert már nyolcz napon
Keresztül tartott a nagy vigalom
Szentélyünk avatási ünnepe.
Öblös hajója dallal volt tele.
S midőn a régi áldást rebegém
Hogy neve diadal s a hite fény
Imámra felzúgott a templom kar:
»Szirtünk az Ur kit ajkunk zengve vall;
Üdvünk segélyünk pajzsunk a Dicső,
Izrael népét megsegíti ő!
Végleg legyőzzük majd a zsarnokot!
Végleg felépítjük majd csarnokod!
S hogy méltó hálát adhassunk neked
Dalljuk ez avatási éneket.«

S e szent daltól zúgott zengett a lég.
Álmom való lett és felébredék —

Kicsiny lakomban ágyamban feküdtem,
És családom összegyült körülöttem.
Az ének amit véltem hallani
Az volt a maóz zur jesuoszi.
Az ablakon ünnepi mécsesen
Nyolcz gyertyácska világolt ékesen
Tiz férfiu nálunk imádkozott
És imájuk az égig elhatott
Ez ünnepdal nyomán kelt uj csoda
S lelkem lázálmiból felocsuda.

S aztán megtudtam, hogy a győzelem
Mit aratánk nagyrészt enérdemem
A zászlóval beleronték a vészbe.
És ez volt csapatunknak menekvése.
Azt hitte hogy kis portyázó csoport,
Minek zászlótartója neki ront.

Pedig a had közepét vágtuk által
S így szálltunk szembe bizonyos halállal
De az ellen megrémült megfutott.
Zászlónk győzött — tartója elbukott.

Pál: Az ősi szent dal lelkesíte így
A régi dicsőség volt a mi hitt
A jog s igazság ura megjelent,
S hol ő jelen van csodákat teremt.
Veled is ily csodát tett nagyapám
Oh esdlek mondd, mi történt azután?

Nagyapa: Aztán meglátogatott hadnagyom.
Gyenge valék a sebláztól nagyon
S szólt: Gyógyítson meg Isten katonám;
Neked Kossuth üdvözletét hozám.
A győzelem hirére könnyezett
És hozom pajtás érdemrendedet.
Ő küldte azt. Kossuth apánk izente
Hogy nem fogyott el lám a regimentje
S ha még egyszer megüzeni
Mindnyájunknak el kell menni!
. . . — Azóta fiúk szabad a haza
Betelt az Isten szent akarata.
S mint hajdan Izraelt kétezred múlva
Bennünket is felszabadíta ujra!
Mert Adonáj a Jog nagy Istene
Minden szabadság örök kútfeje.
Megsegíti eszmények harczait.
És sujtó karja egyben megjavít!

Lám azelőtt a hitünk sorsa itt
Kinszenvedés volt — volt sok balga hit!
De megmutattuk a szabadságharczba
Hogy testvérek vagyunk a vészbe, bajba
S mint Juda vére elbukott honát.
Úgy védte Juda most Hungáriát.
Mert a Zsidó szent küldetés fia
A szabadságért kell harczolnia.
S ha minden nép szabad lesz, Világbéke
Köszönt be majd e küzdő földtekére.
Egy szebb kor hajnala majd felhasad
S e hajnalban pacsirta madarak
Üdvözlő dala a zsidó ima
Mit síroknál kell elmondania,
Midőn hősemlékek évfordulója
Emléknapot ró minden hű zsidóra.

A hősökért, — eddig történetem
Emlékímánkat mondjátok velem:

E világon magasztalva[1])
Legyen Isten nagy neve!
Melyet Ő szent akarata
Így s nem máskép tervele!
Birodalmán uralkodjon
Még éltetek napjain,
Hogy Izrael gyarapodjon
A multaknak hamvain!
Mihamarabb, legközelebb;
S mondjátok reá: Ámén!

Dicsértessél hát szerfelett
Mindörökké örök lény!
Áldással és dicsértessél,
Magasztalva említtessél
Tiszteltessél, hirdettessél,
Neved szentebb mindeneknél.

Áldassék neve!

Mely magasztosb mint az ének,
Mint a hymnus és dicséret,
Mint a vigasz, a mely gyászt bont,
Mint, mit az ajk ujjongást ont,
Mint mit szerte e világon
Dalba füznek minden tájon
S mondjátok: Ámén!
Áradjon az égből béke
Élet, áldás Izráelre
S mondjátok: Ámén!
Ki békét tart fönn a mennyben
Lelki békét ő szerezzen
Békét áldást minden népnek
S különösen Izráelnek
S mondjátok: Ámen.

Budapest. GERŐ ATTILA.

[1]) »Jiszgádál« ima.

TANÜGY.

AZ ORSZÁGOS IRODA ÁTIRATA A HITOKTATÁSI TANTERV ÜGYÉBEN.

Az izraelita községkerületi elnökök folyó évi márczius hó 30-án tartott gyülésükben megbizást adtak az Országos irodának az egyes kerületek megbizottjaiból álló *országos bizottság* egybehivására, amely hivatva legyen arra, hogy különösen a középiskolai vallásoktatást oly czélszerü módon megállapítsa, hogy azt minden hitközség elfogadhassa, ami által a vallásoktatás országszerte egyöntetüvé válnék. Az izraelita községkerületek bejelentették az »országos bizottság«-ba kiküldött szakférfiaikat, kikhez az Országos Iroda a következő átiratot intézte:

»Az izraelita községkerületek képviselőtestületei már az 1892. év folyamán tartott üléseikben hangsulyozták annak a szükségét, hogy a hitoktatás az összes iskolákban mind a lényegre, mind a formára nézve egyöntetü legyen. Megfelelő tanterv kidolgozására mindegyik kerület egy többtagu bizottságot küldött ki. A kerületi elnökök gyülése az 1893. évi április hó 10-én tartott ülésében szintén tárgyalván ezt a kérdést, a kerületi elnököket felkérte, hogy — miután kivánatos, hogy a középiskolai hitoktatás ne csak kerületenkint, hanem országszerte is egyöntetüvé tétessék — a kerületek bizottságai által kidolgozott tanterveket az országos iroda utján a többi kerülettel közöljék. Kimondotta továbbá a gyülés, hogy a többrendbeli tantervet egy országos bizottság egyeztesse össze, a mely mindegyik községkerületnek legalább egy-egy tagjából áll, és az országos iroda által hivandó egybe, mihelyt az egyes községkerületekből a tantervek hozzá beérkeztek.

A nyert megbizás folytán több izben intéztünk a kerületekhez e tárgyban sürgető átiratokat, de csakis a hatodik (budapesti) izraelita községkerület képviselőtestületétől érkezett be hozzánk az általa megállapított tanterv, melyet azzal a

kérelemmel terjesztettünk a kerületi elnökök gyülésének 1901. évi november hó 18-án tartott ülése elé: hogy a kerületi elnökök e tantervet képviselőtestületeikkel közöljék, tárgyaltassák és a kerület határozatát, nemkülönben az általa választott országos bizottsági tag nevét velünk közöljék. E kérelmünket a kerületi elnökök gyülésének folyó 1903. márczius hó 30-án tartott ülésében ismételtük, mire a kerületi elnökségek az általuk kiküldött országos bizottsági tagokat bejelentették de a kerületnek a tantervre vonatkozó határozatáról értesítést nem küldtek.

Örvendetes tudomásul vettük, hogy a . . . . izraelita községkerület czimedet küldte ki tagként a hitoktatási tanterv megállapítására egybehivandó országos bizottságba, melynek összehivása immár sürgős szükséget képez. Mielőtt azonban a bizottsági tagokat együttes tanácskozásra egybehivnók, tájékozást óhajtunk szerezni az iránt, hogy az egyes községkerületben készültek-e külön tantervek, vagy történt-e s minő állásfoglalás ez ügyben?

Midőn tehát a VI. izraelita községkerület vallásoktatási tantervét mellékelten megküldenők, tisztelettel kérjük: hogy azt, a mi e téren a t. bizottsági Tag Ur által képviselt kerületben történt, velünk közölni, s az ott netán készült tantervet vagy észrevételeket hozzánk beküldeni méltóztassék. Ha t. bizottsági Tag Urnak volnának netán megjegyzései vagy javaslatai, ugy ezeknek beküldését is köszönettel vesszük. Nagybecsü értesítésének minden esetre *e hó végéig* bátorkodunk eléje nézni.

A beérkező anyagot kinyomtatjuk és az egyes tagoknak meg fogjuk küldeni azzal a meghivóval, melylyel az országos bizottságot folyó évi november havában egybehivni szándékozunk.

Fogadja egyébiránt t. bizottsági Tag Ur kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánitását.

Budapest, 1903. október 15-én.

Az izraeliták országos irodája.«

EGYÖNTETÜ VALLÁSOKTATÁSUNK TANTERVE.

Mikor tizenkét évvel ezelőtt állásomat elfoglaltam, hivatásom teendői között legtöbb gondot okozott a vallásoktatás. Hogy és mit kell, hogy és mit fogok a középiskolai ifjuságnak vallásból tanítani? A rabbiképző-intézetben bizony hirét sem hallottuk a vallásoktatás módszerének, utmutatást, előkészítést

e nehéz hivatás megoldására nem nyertünk ott; pedig könnyü szerrel lehetett volna annak módját ejteni. Uttalan zűrzavar volt még akkor is a vallástanítás országa és nem tünt föl irányadóul a kezdő kutató számára más, mint a pesti izr. hitközség egyetemes tanterve (Budapest, 1891). Ennek elvei és kiinduló pontjai azonban ellenkeztek meggyőződésemmel és így vezetésükre nem bizhattam magamat. Tájékozást keresve irtam több idősebb kartársnak, közölnék velem, hogy és mit tanítanak ők? Nos, ahány feleletet kaptam, az mind más-más tervet tárt elém, anélkül, hogy részletes kidolgozással meggyőzött volna az igazáról. Így volt biz' az általában; ki-ki magára hagyatva a nehéz munkában és azért ahány község, ahány rabbi, annyi terv, ha ugyan egyáltalán volt terv, mely szerint a vallástanítás terén haladtak. Mit lehetett tennem, el kellett kezdenem kisérletezni, a magam belátása szerint tervezgetni. Lassanként, évek multán ki is alakult tanítási tervem, nem elméletben, hanem gyakorlatban. Midőn tehát 1897-ben megalakult a Dunántuli Rabbiegyesület és mint hittani bizottsága előadójának nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy egyetemes vallástani tantervet dolgozzak ki, igaz lelkesedéssel vállaltam a munkát, mert tudtam saját tapasztalatomból, mily égető szükség van erre.

A tanterv elkészült, többszörös tárgyalás, tekintélyes számu kartársak birálata és alapos hozzászólása után elfogadtatott és 1900 szeptemberben nyomtatásban látott napvilágot.

Utnak bocsátottuk a tantervet abban a meggyőződésben, hogy vallásoktatásunk haladásának, leendő egyöntetüségének szolgálatot tettünk, ha nem is hittük, hogy immár véglegesen megszilárdult építményt hoztunk létre; ellenkezőleg azt tartottuk, hogy csak ezentul, az általunk megkezdett uton fogunk a fontos kérdés helyes megoldásán szorgalmasan dolgozni.

Talán nem tévedünk, hogy ha a Dunántuli Rabbiegyesület ez irányu működésének tudjuk be azt az üdvös eredményt, hogy 1897 óta állandóan napirenden volt az egyetemes tanterv ügye és hogy több ilyen látott napvilágot, így a VI., a XXI. és XXII. községkerületé.

A kérdés azonban még korántsem forrott ki, az egyöntetü vallástani tanterv ügye még nem jutott el a megoldáshoz, még sok tényezőnek együttműködése szükséges e czél eléréséhez. Most ismét aktuális, minthogy az országos irodának eléggé nem méltányolható kezdeményezéséből az ország községkerületeinek képviselőiből alakított bizottság fog e hónap végén felekezeti életünk e fontos és szent ügyével foglalkozni.

Szivesen hajoltam tehát e lapok nagyrabecsült szerkesztője fölszólítására, hogy fejteném ki a vallásoktatás egyetemes tantervére vonatkozó nézeteimet. Teszem ezt e helyütt annál szivesebben, mert hisz a M. Zs. Szemlének nem csekély érdeme van abban, hogy viszonyaink a vallásoktatás terén ennyire fejlődtek; hisz megindulása (1884) óta folyton küzdőtere volt, a magasztos ügy érdekében vivott szellemi csatának. És ha most a *husz* év előtti állapotokra visszapillantunk, akkor határozottan szép reményekkel tekinthetünk vallásoktatásunk jövője elé. Sokat haladtunk azóta! Nem kell ma már, mint akkor, a kérdés legelemibb része miatt vitát indítanunk, a nagy chaosból már megállapodott elvek bontakoztak ki és ha alkalmazásukra nézve el is ágaznak a vélemények, nincs áthidalhatlan űr a nézetek között. És ha az egyöntetü vallásoktatás elérésére még jó nehány évig kell is majd várnunk, az említett országos bizottság munkálkodása akkor is nagy eredmény lesz, mely hivatva van a fontos ügynek hatalmas lendületet adni, és azért is a teljes siker reményét keltheti bennünk.

Hogy azonban egyöntetü, egyetemes tantervünk megfeleljen a jogos követelményeknek, természetszerüen világosan kell előttünk állnia annak a czélnak, amelynek szolgálatára készül. Sajnos, nem kételkedhetünk abban, hogy vallásoktatásunk azt a főczélját, miszerint vallásos zsidókat neveljen, igazán elérni képtelen. A felekezeti elemi iskola, ha feladata magaslatán áll, még valahogy megközelíti ezt az eredményt, de a nem-felekezeti elemi és a középiskola heti 1—2 órai vallástanítással messze mögötte marad a kivánatos czélnak. És ez csak természetes. Hisz iskolában vagyunk, tanítani *is* kell, osztályoznunk *is* kell, már pedig nem osztályozhatjuk a gyermek hivő érzületét, hanem csakis tudását, erről kell tehát meggyőződnünk elsősorban. De ha képesek is volnánk vallástanításunkat igaz művészettel mindig és a maga egészében a vallásos nevelés szolgálatába állítani, akkor is mit érhetünk el a heti 1—2 órában? Hisz még fülében cseng a gyermeknek szavunk a val-

lásosság eszményeiről, a zsidóság történeti hivatásáról, szentségi kötelességeiről és már elhagyva a tantermet körülsivítja az a pusztító szélvész, mely a család és a társadalmi élet minden zugából előront, hogy túlharsogva a vallástanító szavát, semmivé tegye annak hatását.

Nem, igaz és teljes vallásos nevelést nem birunk a tanulónak a vallástani órákban adni, nem vagyunk képesek pótolni a család óriási mulasztását és nem is lesz ez lehetséges soha. Munkánk javarészben szizifuszi munka; félmunka lesz a legjobb esetben is, de azért a legnagyobb buzgalommal kell azt végeznünk, hogy legalább az is teljesen kárba ne veszszen.

Nézetem szerint tehát úgy állítandó föl a tétel, hogy *vallásoktatásunk célja a zsidó gyermeknek a szükséges vallásos ismereteket nyujtani és pedig úgy, hogy egyrészt vallásos tudatát és felekezeti önérzetét fejleszszék, másrészt a vallás gyakorlatára képesítsék.* Úgy kell a gyermeket vallásra tanítani, vallásosságra nevelni, hogy azt gyakorolhassa és a mennyiben tőlünk függ, gyakorolja is. De ép úgy természetes, hogy mikor a *hagyományos vallásos-gyakorlat* tanítására fektetünk súlyt, akkor nem fogjuk elfelejteni, hogy nem üres formalizmust akarunk, hanem szünetlenül arra törekedünk, hogy tanulóinkat megismertessük vallásunk magasztos eszméivel, vallásunk és fajunk fontos történetével, örök hivatásával és így érjük el, hogy önérzetes, lelkes zsidóvá válva tudjon áldozni vallásának gyakorlata utján általános emberi és különös felekezeti feladatai érdekében.

A fődolog azonban, nem sokat filozofálni, nem folyton a magas régiókban mozogni, csillogó elméletekkel foglalkozni, hanem a lehető egyszerü úton-módon positiv vallásos tudást, ismeretet nyujtani a tanulónak, hogy ne engedjük terjedni azt a rettenetes nyavalyát, »az ám-haáreczséget, a vallásos tudatlanságot, melyben őseink joggal láttak oly veszélyt, mely a zsidóság közjavát veszélyezteti«. Ma is áll az, amit Goldziher 1885-ben (M. Zs. Szemle 543. l.) mondott: »Valamint az a nemzedék, melyhez apáink tartoztak, vallásos törekvését egész joggal főkép az isteni tiszteletnek (עבודה) eszthetikus nemesítésében érvényesítette, ép úgy kell a legközelebbi jövő vallásos törekvés súlypontját főkép a *vallásos képzés* (תורה) ujjáébresztésében keresnünk«.

Ebből az igazságból kiindulva állapítjuk meg azt a ma már különben általában elfogadott alapelvet, hogy *vallásoktatásunknak két részből kell állnia, ú. m.* a) *héber tantárgyak,* b) *zsidó történet, ill. vallás-erkölcstan tanításából;* a kettőnek pedig egymást folyton ki kell egészíteni.

A heber tantárgyak elseje a héber olvasás, melyre a legnagyobb súlyt kell vetni, mert a folyékony héber olvasás alapföltétele minden további haladásnak e téren. Már a felekezeti elemi I. osztályban el kell ezt érni, a nem-felekezeti elemiben legkésőbb a II. osztályban és azután gondoskodni kell a tanítónak arról, hogy a gyermek otthon rendszeresen imádkozzék és erről esetleg időnként bizonyítványt is hozzon a szülőktől. Szükséges tehát azért, hogy a gyermek már a II. osztályban megismerkedjék a hétköznapi imarenddel és azután osztályonként a szombati és ünnepi imarendekkel. Nem a liturgiának történeti tárgyalására, nem az imák eszmei tartalmának fejtegetésére van szükségünk, hanem, hogy a zsidó gyermek »kiismerje magát« az imakönyvben, tudja az istentiszteletek imarendjét, föl tudja keresni tartalomjegyzék nélkül az egyes imákat. Ezt kell elérnünk, az elemi iskola eredményét folyton ismételve és bővítve a közép- és polgári iskolákban, fiuknál és leányoknál egyaránt. Azért nem szabad az imakönyv tanítását az elemi iskola után mellőzni és a középiskola 1—2 osztályára szorítani, hanem a négy alsó osztályban folyton kell imarendet tanítani. Ezzel elérjük azt, hogy a gyermeknek 8 éven át állandó kisérője az imakönyv és nem lesz a liturgia »emberi parancs betanulása«, hanem szoktatás a gyakorlati vallásosság kivánalmához.

E mellett az *imafordítás* tényleg mellékes szerepet játszik és ahol időhiány vagy bármi más ok ellenzi, bizvást elmaradhat. De ha nem is tartjuk nélkülözhetlennek, mégis ott, ahol bibliafordítás nem vehető, pl. a leányoknál vagy heti 1 órai polgári vagy kereskedelmi iskolai hittanításnál, semmiesetre sem mellőzendő és mindig megérdemli a ráfordított fáradságot. Mert az bizonyos, hogy ha idővel el is felejti a gyermek jó részét, miután nem folytatja a tanulást, de mindig marad a nagy többség emlékezetében a tanultakból annyi, hogy az imádkozásnál föl-fölvillanva, a tudás örömét éri el még legnagyobb ám-haárecznél is és az elengedhetlen

héber ima megkedveléséhez lényegesen hozzájárul. És az is bizonyos, amiben a tapasztalat mindig megerősít, hogy minden egyes héber szó, melyet a zsidó gyermek megtanul, egy-egy szál ahhoz a vastagra fonandó kötélhez, melylyel őt a zsidósághoz kell fűznünk.

Törekvésünknek tehát oda kell irányulni, hogy minél több תורה-t terjeszszünk, minél több héber tudást érjünk el a tanulóknál. De hát hogyan, mikor a felekezeti elemi iskolán kívül, nincs több erre a czélra heti egy óránál; egy öreg paedagogus igaz szava szerint pedig a héber tanításához három dolog kell, mint a háboru folytatásához. Ez utóbbihoz háromszor pénz, az előbbihez pedig idő, idő és még egyszer idő. Ami idő azonban nekünk a nem-felekezeti elemi vagy a középiskolai rendes hittanórákban rendelkezésünkre áll, az édes kevés; azzal az ám-haáreczséget megtörni bizony nem igen lehet, de számolva a viszonyokkal ép azért úgy kell fölhasználnunk azt a kis időt és oly tananyagot kell hozzá választani, hogy a lehető legjobb eredményt biztosítsuk.

Elengedhetetlen tehát, hogy az osztott felekezeti elemi iskolában, ahol osztályonként heti 5—6 órának kell bibliafordításra kerülni, Mózes öt könyvét megismerje a gyermek, habár természetes csak szemelvényekben; hogy ne távozzék onnan fiu, aki nem forgatta Mózes öt könyvét és meg nem ismerte legalább felületesen, de autopsia utján. A nem-felekezeti elemi iskola mellett sehogysem szabad megelégedni a heti 2 órai törvényes minimummal, hanem okvetlen héber iskolát kell a fiuk és részben a leányok számára is létesíteni, ahol héber ismeretekre tesznek szert.

Ha azután a fiu középiskolába kerül, tovább kiséri őt Mózes öt könyve és alkalma lesz a vele való ismeretséget fentartani és némileg bővíteni. Azért nem tartom megengedhetőnek, hogy a középiskola alsó osztályaiban, pl. csak az imakönyvvel foglalkozzék a tanuló, abból fordítson, mert úgy hiszem, hogy sohasem keltheti az imafordítás azt az érzületet a tanulóban a szent nyelv iránt, mint a bibliafordítás és úgy vagyok meggyőződve, hogy a bibliafordítás, melynél az imákra mindig lehet vonatkozással élni, pótolja minden tekintetben az imafordítást. Nem szabad tehát a tanulót egy évig sem biblia nélkül hagyni, hogy el ne idegenedjék tőle, de viszont azt

sem tartom eddigi kisérletezésem alapján helyesnek, hogy az egész bibliából vegyünk részleteket, hanem korábbi nézetemtől eltérve *azt tartom czélravezetőnek, ha az egész középiskolán át csak Mózes öt könyvével foglalkozik a tanuló.* Akkor azután elvárhatjuk, hogy azt nagyjában elsajátítja, annak szókincsével behatóbban megismerkedik és ennek folytán a tórafelolvasás iránt természetes érdeklődéssel fog viseltetni.

Mit várhatunk azonban mindezek tekintetében attól a tanulótól, akit mi a tóra nehány száz versének tanulása után az elé a merész vállalkozás elé állítunk, hogy Ezsájás, Ezechiel, Ámosz, Hósea, Mikha stb. nyelvezetével küzdjön meg? Szeretném én azt a latin tanárt látni, aki a mi héber tanításunknak megfelelő csekély előkészület után Tacitust olvastatna a tanulókkal pl. Livius helyett! Hogy birkózzék meg az a tanulóság, amelynek, hogy sokat ne mondjak, $^3/_4$ része egész héten át nem hall és nem lát héber betüt a hittani órán és az arra való készülésen kívül, oly szöveggel, melynek egy-egy verséhez egy sereg nyelvtani és tárgyi magyarázat szükséges; hogy szerezzen abból héber ismereteket, mikor a legnagyobb megerőltetéssel is alig képes az órára elkészülni? De ha már a heti 8—10 verset valahogy meg is tanulja, az év végén azon tény előtt áll a tanár, hogy vagy elbuktatja a tanulót, vagy elnézi azt, hogy a tanult anyagnak csak $^1/_4$ részét tudja, mert elfogulatlanul itélve be kell látnia, hogy képtelen a tanuló azt az óriási nehézségü héber szöveget nagyobb mennyiségben egyszerre megtanulni, mert hisz az ismétlésnél megint csak uj az neki, elfelejtette akkorra rég az előbb tanultakat.

Ki akarná ugyan kétségbevonni, hogy a héber szöveget vallás-erkölcsi nevelés czéljából is tanítjuk és hogy a próféták és zsoltárok tartalma erre bő anyagot nyujt, de viszont ki akarná állítani, hogy mellékes a héber nyelvnek elsajátítása, amennyire ez ép lehetséges? Hisz akkor vegyük egyszerüen magyar szövegben a hatalmas prófétákat, minek kínozzuk a tanulót a héber szöveg fordításával. De hát e szerint letegyünk arról, hogy középiskolai ifjuságunk megismerkedjék prófétáink nagy és bámulatraméltó alakjaival, világraszóló, fenséges eszméikkel? Nem teszünk le erről, mert biz' — mindig a nagy tömegről szólva — eddig sem értük ezt el velük a prófétai

szöveg fordítása által és ezután is nyujthatjuk nekik, egyszerübb módon, magyar nyelven.

Ami pedig azt illeti, hogy középiskolai ifjuságunk a próféták eredetijét is ismerje, igen, erre is kell alkalmat adnunk és pedig *az országszerte szervezendő héber tanfolyamok* által, ahol azután az ifjuságnak a héberrel jobban megbirkozó része sikerrel fog haladni. Elérjük tehát azt, amit elérnünk lehet és nem járunk csalóka ködképek után. Mert hát azt csak Kórách állította, hogy »az egész község csupa szentekből áll«, nem volt az és nem is lesz soha valóság, hogy akár egy egész község, vagy a mi esetünkben, egy egész iskola minden tanulója egyaránt baáltenach legyen, mindannyi a tórán kívül a próféták és hagiografák magasabb készültséget igénylő könyveit is tanulja, bátran beérhetjük a tanulósereg 10%-val és ezt, sőt ennél jóval többet biztosíthatunk a kitüzött czélnak mindenütt! Megelégedhetünk Ezsájás tanítása szerint ezzel a Seárjásub-bal, mert ez lesz az »a szent magzat az ő törzsöke«, törzsöke minden modern zsidó hitközségnek, melyet a mindinkább terjedő vallásos közömbösség fejszecsapásai leteríteni nem birnak.

De a középiskolánál meg sem szabad állani, hanem az egyetemi hallgatók közül is össze kell gyüjteni, mert össze lehet gyüjteni, csak a módját kell tudni, azt a részét az ifjuságnak, mely a középiskolai idő alatt szerzett héber ismeretei alapján szivesen épít tovább és egy-egy téli cursusban szép eredményt tudna elérni. Ez nézetem szerint az egyedül helyes módja annak, hogy a Szentirás eredetijének ismeretét terjeszszük és közvetítsük az ifjuságnak és sikerrel küzdjünk az ám-haáreczek túlságos elszaporodása ellen. Ez a módja, nem pedig az, ha a középiskola egyetlen héber órája számára utólérhetlen ideált tüzünk ki és oly tananyagot veszünk föl, amelylyel czélt érni teljes lehetetlenség. Ez a pontja egyetemes tantervünknek a punctum saliens, ezen fordul meg vallásoktatásunk igazi czéljának, a vallásos képzésnek helyes fejlesztése.

Amidőn még megjegyezzük, hogy *héber nyelvtant* mindig csak a szöveg nyomán kivánunk taníttatni, végeztünk a héber tantárgyakra vonatkozó általános észrevételeinkkel.

A második, nem kevésbbé fontos része a vallásoktatásnak a zsidó történet és vallás-erkölcstan.

Itt már könnyebben boldogulhatunk a mindenesetre nehéz

és nagy feladattal, mert a heti 1 óra sokkal inkább elég e tárgy sikeres tanítására, mint a héber tantárgynál. De azért itt sem szabad azt gondolnunk, hogy teljesen kimeríthetjük a tárgyat a rendelkezésünkre álló idő alatt, hogy valóban befejezzük a rendes órában a tanulónak ez oldalu müvelését. Gondoskodnunk kell, hogy *ifjuságí iratok* által minél nagyobb mértékben egészítsük ki történeti, vagy ami tulajdonképen ugyanaz, valláserkölcsi tanításunkat, hogy minél jobban hozzáférkőzhessünk ez uton az ifjuság lelkéhez, zsidó érzületéhez. És nemcsak ifjusági iratok, de *a család számára szolgáló zsidó történetek* is égető szükségletet képeznek, hogy meg legyen az alkalom annak, aki keresi, arra, hogy az iskola munkáját folytassa és kiegészítse, hogy a zsidó család sokkal maradandóbb eredménynyel terjeszsze a zsidóság történetének ismeretét, mint azt a vallástani óra birja.

A történet tanítása a vallásoktatás szolgálatában kétségkívül a leghathatósabb eszközök egyike, amelylyel a legnagyobb mértékben kell élnie. Ennél azonban fordított a viszony, összehasonlítva a héber szöveg tanításával. Mert míg a héber szöveget elsősorban a héber tudás és csak ennek közvetítése utján a valláserkölcsi tanulság kedveért tanítjuk, addig a történeti oktatásnál a valláserkölcsi tanulság az első és a szorosan vett történeti tudás csak másodrendü kérdés. A zsidóságot akarjuk bemutatni a zsidó gyermeknek, a bibliai korszak kezdetétől a mai napig, hogy megtudja, milyen vallásközösség az, melyhez ő tartozik; hogy lássa, természetesen mindig idejéhez és fölfogásához mérten, mint keletkezett és fejlődött, mint teremtett és alkotott, mint küzdött és szenvedett ez a zsidóság, melynek a valláserkölcs terén a legtöbbet köszönhet az emberiség, melynek rendeltetése, történeti hivatása véget nem ért mai napig sem, de amely nagy hivatás természeténél fogva örök és azért az utódoknak ép oly odaadással kell azt szolgálni, mint az ősök azt tették.

Ép ezért kell az elemitől eltekintve, ahol ez nem szükséges és nem is lehetséges, minden iskolai tagoltságban, amely egy egészet képez, így tehát már a közép- és polgári iskolák negyedik osztályáig, az egész zsidó történetet befejezni. Hogy ez lehetséges, az kérdés tárgyát sem képezheti; hisz nem az a fontos, hogy minél több részletet vegyünk át, hogy minél

több adattal terheljük a tanulót, hanem hogy úgy dolgozzuk föl a kijelölt anyagot, hogy az teljesen és mindenkép megfelelően szolgálja azt a czélt, melyért történetet tanítunk, hogy a tanulót vallásához, fajához ragaszkodó, önérzetes és lelkes zsidóvá tegyük. Azért meggyőződésem szerint nem is annyira a fölvett részletek minősége a döntő, mint inkább a tankönyv, amelynek utján és a tanár, aki által a történeti részlet a tanulóra hatni hivatva van.

Ma már általában elfogadott dolognak tekinthetjük, hogy az imént vázolt czélból a bibliatörténetet és a későbbi zsidó történetet a mai napig tanítjuk és annak befejezése után, tehát a 4-ik osztályban rövid összefoglalásban és a 8. illetve az ennek megfelelő más iskolai osztályban rendszeres vallás-erkölcstant nyujtsunk. Az ú. n. vallástörténetet, mely összehasonlító vallástudomány alapján akart a középiskolai ifju czéltalan megterheléséhez hozzájárulni, eddigi képviselői is földadták, amit ezuttal is nagy örömmel és megnyugvással állapítunk meg, mert ez által vallásoktatásunk egyöntetüsége elől hatalmas akadályt távolítottak el.

Fontos elvi kérdés marad, vajjon úgy a biblia, mint pedig főleg a későbbi zsidó történet előadásában, ahol bizonyos tekintetben irodalomtörténetet is kell adnunk, szemelvényeket nyujtsunk-e az egyes munkákból vagy ne? Bizonyos, hogy bő és száraz irodalomtörténet teljesen hasztalan a mi czélunkra, még a legkiválóbb alakoknál is szükre kell szabni az életrajzi részt; de az is bizonyos, hogy terjedelmes, tudományos szemelvényekre nincs sem időnk, sem helyünk, hanem a legszigorubb tapintattal és elővigyázattal kell összeválogatni ezt a mindenesetre nevezetes részét az előadandó zsidó történetnek.

Óvakodnunk kell általában a sok részlettől, mindig arra kell törekednünk, hogy a tanuló bizonyos folytatást vegyen észre a történet előadásában és utbaigazító vezérfonalat találjon annak beosztásában, ami annál fontosabb, mert hisz mi nem igazodhatunk a középiskolák világtörténeti beosztásához, hanem teljesen önállóan kell e tekintetben eljárnunk.

A bibliatörténetet elvégzi a közép- és polgári iskola I—II. osztálya, a zsidó történetet a mai napig a III—IV. Az V. osztály ujra kezdi uj beosztással, más földolgozással és befejezi a VII. osztályban. Ugyanezt teszi megfelelő módosítással a felső kereskedelmi alsó és középső, a felsőbb leányiskola V—VI. osztálya.

A beosztás egyéb részleteire a fentebb kifejtettek alapján ezuttal ki nem terjeszkedünk, az mint másodrendü kérdés nem befolyásolja a történettanítás főelvét. Meg kell említenünk még azt is, hogy *Palestina földrajzának és a zsidó kalendárium elméletének tanítása*, amit régente külön tárgy gyanánt is kivántak tanítani, meghaladott álláspont. Palesztina földrajzát a bibliatörténet keretében nyujtjuk a megfelelő térképekkel, a zsidó-naptár elmélete helyett pedig, magát a tanulók czéljaira készült naptárt adjuk az ifjuság kezébe, ez által megint gyakorlati vallásos életre vezetve és tanítva azt.

A vallás-erkölcstan, mint már említettük, befejezése a vallásoktatásnak, összefoglalása az előbb szórványosan nyujtott anyagnak, ott veszszük tehát, ahol az iskola befejezést nyer a tanuló számára. A közép- és polgári IV. osztályában nem szabad rendszeres vallás-erkölcstani könyvre gondolni, semmiféle katekizmusra, hanem rövid, egyszerü összefoglalásra a történeti tankönyv végén. A középiskola 8. és a más iskolák megfelelő osztályában egy tanévre szóló vallás-erkölcstant kivánunk, de menten minden tudományos nehézkességtől, minden tudálékos aprólékosságtól; egyedül benső vallásos meggyőződéssel, gondos körültekintéssel megirt tárgyalása legyen az a zsidó vallás tartalmának.

Ezekben kivántuk az egyöntetü, egyetemes vallástani tanterv vezérelveit előadni és azt hiszszük, hogy nem pusztán egyéni nézetünknek adtunk kifejezést, hanem a kérdéssel foglalkozó szakemberek egy csoportja fölfogásának; hogy a többség-e az vagy a kisebbség, azt bizvást eldöntetlenül hagyhatjuk.

Ne feledjük el azt sem, hogy amidőn egyöntetü vallástani tantervet akarunk készíteni, az egyöntetüség alatt nem azt kell értenünk, hogy ezzel rabbilincseket verünk a vallás tanítóira, hogy pl. mindenütt csak ugyanazon szentirási verseket szabad fordítani, hanem csak a szentirási könyv megállapítása, a kör meghuzása, amelyben mozogni kell, a fontos; ép úgy mint a történetnél is egyik tanár más részletet domborít ki jobban, mint kartársa, mert nézete szerint az alkalmasabb czéljaira, azt tudja ő jobban kiaknázni. Hisz a középiskolákban, ahol államilag kötelező az egyöntetü tanterv, lépten-nyo-

mon láthatjuk, hogy az egyes iskolák eltérő tankönyvek alapján, elütő egyéniségü tanárok vezetése folytán mily mértékben élnek a megengedhető szabadsággal, bár mindannyian egy czél felé törekesznek. Mindamellett egyik iskola bizvást építhet a másik eredményére, mert tudja hogy alapjában ugyanazon osztály mindenütt ugyanazon anyagot köteles földolgozni. Ezt kell elérnünk a vallástanításnál is és az egyöntetü tanterv szigoruan körvonalazott, elvi megállapodásainak határai között mindig biztosíthatjuk a kellő szabadságot az egyéniségek érvényesülésének.

Az azonban bizonyos, hogy megszerkeszthetjük a legtökéletesebb egyöntetü tantervet, amig nem lesznek annak megfelelő kitünő tankönyveink, amig nem lesznek mindenütt megfelelő képzettségü, igazán lelkiismeretes vallástanáraink, amig nem lesz országszerte a kivánatos szakfelügyelet, addig egyöntetü tantervünk sikeres megvalósítása csak utópia marad.

Nos, dolgozzunk vállvetve ez utópia megvalósításáért!

Szombathely. Dr. Bernstein Béla.

VALLÁSOKTATÁSUNK.

A hitoktatás az utolsó évtizedekben örvendetes lendületet vett. Éppen a tizenkettedik órában emberelték meg magukat a magyar gyülekezetek vezérférfiai és kezdték pótolgatni egy egész nemzedék vétkes, súlyos mulasztásait.

Szinte hihetetlen, hogy minő állapotok uralkodtak országszerte. Hatástalanul hangzott el legbuzgóbb papjaink intő szava. Mintha azok, akiknek tisztjük lett volna gondoskodni arról, hogy a serdülő nemzedék szívében védő bástyát emeljenek a vallás számára, szándékosan azon iparkodtak volna, hogy meglevő erődítvényeink is romba dőljenek, hogy elidegenítsük, elveszítsük az ifjuságot, nem hogy meghódítsuk. A vallásos nevelés teljesen parlagon hevert, a tanuló ifjuságot egészen magára hagyták, nem törődve azzal, hogy egy-két emberöltő alatt veszendőbe fognak menni azok a nagy szellemi javak, amelyek felett viharos évszázadokon át gondosan őrködtünk.

Az ifju kultura mámorba ejtette a legjózanabbakat is. Haladást láttak abban, hogy a zsidó iskolák becsukódtak

Egyszerüen megsemmisítették a zsidó élet e tápláló forrásait, — azokban az intézetekben pedig, amelyek megmenekültek a halálos itélettől, mind szükebb térre szorították a hittanítást. Minden reform a vallásoktatás rovására történt; gyönyört leltek abban, hogy a zsidó ifjuság mily szép összhangzásba tudja hozni a hasznos ismeretekben való jártasságot a vallás dolgaiban való megható tudatlansággal.

A középiskolai vallásoktatás csak a papiroson létezett. A tanulók csak akkor vettek tudomást róla, midőn az érdemjegyekre volt szüksége, hogy a bizonyítványban üres ne maradjon az az előkelő hely, melyet a törvény a vallásnak biztosított. Összekapcsoltak három, négy, sőt még több osztályt, tanítottak, ha ugyan tanítottak is, minden rend- és módszer nélkül és egy-egy lezajlott hittani óra csínjeinek derüs emlékei hetekre szóló vidámsággal látták el a pajzánságra hajló ifjuságot. Csak torzképét ismerte annak, ami a legkomolyabb és legszentebb.

A hitoktató személye is a legtöbb esetben — tiszteletre méltó kivételekről nem szólunk — azt a benyomást tette a tanulóra, hogy a hittan alárendelt jelentőségü »tárgy«, amelyet szándékosan biztak oly egyénre, akinek készültsége, hivatalos állása és egész egyénisége biztosítékot nyujtanak, hogy fontosabb kötelességektől nem fogja elvonni a gondjaira bizott ifjuságot és nem fogja megterhelni oly ismereti anyaggal, amelynek az ember nem veszi hasznát az életben, amely a boldogulás és érvényesülés szempontjából merőben felesleges, sőt talán hátráltat is a gyors haladásban, a kitüzött czélok elérésében.

Még sokkal mostohább sors jutott osztályrészül a serdülő leányoknak. Akikre a legmagasztosabb hivatás várt, akikre majdan a házi tűzhely vallásos megszilárdítása, a család vallásos életének ápolása volt bizandó, elestek minden vallásos gondozástól. Mitsem törődtek azzal, hogy a megváltozott viszonyok azt a kötelességet rótták a hitközségekre, hogy hivatott tanítókkal végeztessék azokat a feladatokat, amelyeket azelőtt az anyák teljesítettek.

Kinek jutott volna eszébe a templom kapuit kinyitni az ifjuság előtt? Természetes állapotot láttak abban, hogy a tanulók, akiknek szombaton délelőtt iskolába kellett járniok, soha a zsinagóga küszöbét át nem lépték, hogy más ünnepnapokon sem érezték szükségét annak, hogy áhítatukat végezzék

holott módjukban lett volna. Még nemzeti öröm- és gyászünnepeken is a másvallásu tanulókhoz csatlakoztak, mert velök senki nem gondolt, róluk senki nem gondoskodott.

A legnagyobb ritkaságok közé tartozott, hogy valaki önszántából felkereste volna templomát, alig akadt egy-egy, aki vallást és vallásoktatást, templomot és istentiszteletet egyáltalában komolyan vett volna. A legkitünőbb tanulók, akik nemcsak a szorgalom és komoly törekvés mintaképei, hanem — Isten kegyéből vagy nevelőik gondozásánál fogva — az erkölcsi tisztaság és szeplőtlenség megtestesedett ideáljai voltak, sajnálkozva mosolyogtak, midőn vallásról és a vallásos nevelés eszközeiről volt szó és iróniával illették azokat az intézményeket, amelyek akkor legnagyobb gyülekezeteink érdeklődésének körén kivül estek.

Igazán csak vallásunk elpusztíthatatlan életerejének köszönhető, hogy az így nevelt nemzedék a legcsekélyebb ellentállást is ki tudja fejteni azokkal az ostromokkal szemben, amelyeket mindenünnen hűsége ellen intéznek, hogy még többen nem hagyják cserben azt a zászlót, amelyhez a származáson és némi kegyeleten kívül semmi más erkölcsi kötelék nem kapcsolja őket.

És ettől a nemzedéktől kellett kiküzdeni az ifjuság vallásos nevelésének megifjuhodását. Ezzel a nemzedékkel kellett megértetni, hogy vallás nélkül vallásfelekezet nem tarthatja fenn magát, hogy isteni csudából nem fog megszilárdulni a hűség, hogy múló hangulatok és pillanatnyi hevületek nem alkalmasak és nem elegendők arra, hogy egészséges és erőteljes táplálékkal lássák el a szíveket és elméket, hogy a *felekezethez* való ragaszkodás csak akkor ér valamit, ha egybe van kötve a *valláshoz* való szeretettel és hogy ez a sokszor hangoztatott ragaszkodás, amelyért szinte köszönetet várnak, akik még el nem pártoltak tőlünk, rendszerint csak addig bizonyul elég erősnek, míg valami magasabb érdek nem parancsolja, hogy a nagyon is meglazult köteléket könnyű szerrel elszakítsák.

Ebben a nemzedékben kellett felébreszteni azt a tudatot, hogy *az érzületnek alapja az ismeret, hogy tudás nélkül nincs meggyőződés*, hogy vallásos nevelés komoly, alapos, céltudatos tanítás nélkül utópia.[1])

[1]) L. e sorok irójának czikkét: Der Religionsunterricht in Ungarn »Neuzeit«, 1885. 25. köt.

A megújhodás folyamatban van. Az igazság győzelmes erejével utat tör magának annak az elismerése, hogy *minden hitközségnek első és legfontosabb feladata a vallásoktatás* és a mult idők mulasztásainak tudatában annál nagyobb bátorsággal és lelkesedéssel látnak hozzá országszerte a hittanítás szervezéséhez. Valóságos verseny fejlődött az egyes gyülekezetek között és ez a verseny, amelynek czélja az ifjuság lelkében mindjobban megszilárdítani az ősök vallását, igaz örömmel tölti el felekezeti életünk minden szemlélőjét.

Az ujból feltámadt nemes buzgóságnak eredményét csak egy körülmény csorbítja: annak a kapcsolatnak és egységnek a hiánya, amely nélkül ezen a téren éppen úgy, mint vallásos és felekezeti életünk minden más körében szükölődünk, s a melyre mulhatatlanul szükségünk van, ha azt akarjuk, hogy az elérendő eredmény arányban legyen a végzett munkával, a felhasznált erővel.

Mindenekelőtt pedig az eszméknek kell tisztázódniok, a hitoktatás alapelveire nézve kell megállapodásra jutniok azoknak, a kiknek szakértelme és tapasztalatai hivatva lesznek a vitás kérdéseket eldönteni és akiknek ügyszeretetétől méltán elvárhatjuk, hogy kellő tárgyilagossággal és nyugalommal fogják megfontolni azokat a problémákat, amelyeket e napokban illetékes helyről eléjök fognak terjeszteni, meghallgatva az ellentétes nézeteket is és figyelemre méltatva azok indító okait és érveit. Mert a vélemények nagyon is szerteágaznak és még ott is, ahol az alapelvek legalább látszólag egyeznek, nagyon elütők a módok, a melyeken azok érvényesítését képzelik és óhajtják.

Az egyiknél a *biblia* lép előtérbe, abban látja a vallás leghitelesebb okmányát, a vallásos megismerés legtisztább kútforrását, abból kiván meríteni legtöbbet, hogy a serdülő nemzedéknek táplálékot nyujtson. A másik a *történet* keretébe szorítja az egész hitoktatást, a történet fejlődésében látja a vallásos eszmék megnyilatkozását, kimagasló mozzanataiban és nevezetes eseményeiben a vallásos igazságok érvényesülését. Kizártnak tekinti a vallásos tanoknak és intézményeknek ezek történeti fejlődésének megértését a történet világítása nélkül. Vannak, akik a hagyományos *imarendben* látják megtestesedve a vallásos szellemet, imáinkban legprägnánsabb kife-

jezését annak, amit a zsidó ember az élet vallásos vonatkozásaiban érez és gondol és ezért az oktatást erre az alapra kivánják helyezni, alárendelve neki minden más egyebet. A liturgiához kapcsolják nemcsak a szertartások ismertetését, hanem még a tágabb értelemben vett vallástant, sőt a történetet is. Hiszen az imakönyvnek is van története, miért ne lehetne tehát annak fonalán históriát tanítani? Még vitásabb a tulajdonképpeni (rendszeres) *vallástan* oktatásának ügye, amelyet egyesek merőben feleslegesnek tartanak, mások pedig a legmagasabb polczra emelnek. Azokról a szerencsétlen ötletekről és kalandos tervekről, amelyek a nézetek sokféleségét még jobban tarkítják és a komolyság és készültség hiányára vallanak, egyáltalában nem szólok. Csak hátráltatják a kérdések tisztázását, a problémák megoldását.

A sok terv mellett pedig a módszertani kérdések nem igen részesülnek figyelemben, noha minden hozzáértő el fogja ismerni, hogy, ha valahol, úgy a hitoktatás terén a módszer rendkivüli fontosságu, ügyes, tapintatos, a tanuló lelki életének tüneményeit és törvényeit és az ifju szivre ható idegen befolyásokat szemmel tartó methodus a legsilányabb tantervet is megmentheti, mig ügyetlen kéz a legtökéletesebbet is el fogja ejteni.[1])

A hitoktatás körébe tartozó összes kérdések méltatásának szánt, a részletekre is kiterjedő és a methodikát tüzetesen tárgyaló dolgozat tisztje lesz rendszeresen előadni a zsidó vallásoktatás theoriáját, ezek a sorok csak néhány pontot akarnak szemügyre venni.

Minden hittanításnak czélja vallásos embereket nevelni, azaz oktatás által úgy hatni érzelemre, gondolkodásra és akaratra, hogy az ember az élet minden viszonyai között a hitben (vallásban) találja meg lelkének nyugalmát és egyensulyát és elismerve a vallás törvényeinek kötelező erejét, erkölcsi életét is azok szerint szabályozza. Midőn pedig vallást nyujt a léleknek és úgy idomítja, hogy az életet a vallás tanai szerint alakítsa, egyszersmind a vallás élő szervévé (organum) is teszi, hogy mások számára is fentartsa a hitet és azokkal a feltételekkel lássa el, amelyekre szüksége van, hogy sértetlenül, azaz lényegében változatlanul, de mégis a fejlődés általános törvényéhez alkalmazkodva, szálljon jövendő nemzedékekre.

[1]) Az egyetlen idevágó komoly munka: Maybaum, Methodik des jüdischen Religionsunterrichtes, Breslau, 1896.

Csakis ennek a czélnak szolgálatában fogunk növendékeinknek vallásos ismereteket nyujtani és csakis ennek a czélnak szempontjából fogjuk megválogatni azt az ismeretbeli anyagot, amelylyel érzületére, meggyőződésére hatni iparkodunk, amelynek segítségével meg fogjuk kisérelni lelkének idomítását, úgy hogy a vallás életszükségletté váljék benne, egyszersmind pedig kielégítse legmagasabb igényeit.[1])

Be fogjuk vezetni csarnokába és *szemléltetve* vele azt a nyájas derűt és szende fényt, mely benne lakozik, az oltalmat, melyet nyújt, a lelki békét, amelylyel megajándékoz, a szivnek boldogságát és tisztaságát, amelyet általa nyerünk, azt az erős vágyat fogjuk ébreszteni benne, hogy egész életére biztositsa magának ezt a hajlékot, amelyben oly elégedettnek, bátorságosnak és boldognak érzi magát.

Szemléltetni akarunk és ha valamennyien, akiknek tisztje az ifjuság vallásos nevelése, a szemléltetés mesterei volnánk, igen könnyen lobbanthatnók lángra saját lelkünk szikráival tanítványaink vallásos lelkesedését. Szemléltetés által a saját vallásos életünk részesévé tennők a gondjainkra bizott ifjuságot és nem kellene sokat tanítanunk, sok ismerettel terhelnünk. De minthogy nincs módunkban közvetetlenül férkőznünk szivéhez, azokhoz az eszközökhöz kell fordulnunk, amelyek a közvetetlen szemléltetést legjobban pótolják. Ezek az eszközök pedig a vallásoktatás egyes disciplinái: a *biblia*, az *istentisztelet*, a *történet* és a *rendszeres vallás-* és *erkölcstan*.

*

A *biblia* a vallás klaszszikus könyve. Szelleme nálánál tökéletesebbet nem alkotott. Eszméinek legadäquátabb és legprägnansabb kifejezése, intézményeinek legrégibb és legeredetibb tárháza. Egész vallásos életünk ebből a forrásból fakadt és tőle nyerte táplálékát. Nem természetes-e, hogy ezt a forrást fogjuk megnyitni az ifjuság előtt, hogy belőle mindenkor és kész örömmel merjen.

[1]) L. Neumann Ede, a hitoktatás a népiskolában, a nagykanizsai izraelita iskolák 1889. évi értesitőjében.

A bibliai oktatás tehát végig fog vonulni az egész vallástanításon. A legalsóbb fokoktól a legfelsőbbig. A bibliával kezében fog haladni a tanuló az iskola valamennyi osztályán át, hogy megbarátkozzék vele, hogy társául fogadja, mely az egész életen át kiséri. A vallásos tekintetben kimagasló fejezeteket teljesen el fogja sajátítani, de ismernie kell minden nevezetes könyvét.

Meg kell honosítani a bibliai olvasmányokat az összes iskolákban — a leányiskolákban is — és mennél előbb gondoskodni oly könyvről, mely az Auerbach-féle Schul- und Hausbibel mintájára jó fordításban magát a bibliát adja az ifjuság kezébe, de megóvja attól, hogy profán szemmel nézze fenséges természetességét és belebotoljék remek naivságába.

A hittanításra szánt idő csekélységénél fogva a biblia olvasása nem szorítkozhatik az iskolára, hanem a házra is kiterjesztendő. A tanítónak módjában van meggyőződni arról, hogy a tanuló ebbeli kötelességét teljesíti-e. Magasabb osztályokban egy-egy bibliai tárgyu irásbeli dolgozattól sem kell visszariadni.

Minthogy azonban a biblia nemcsak szent könyvünk, hanem vallásunk *okmánya* is, nem érhetjük be azzal, hogy az ifjuság fordítás révén ismerkedjék meg vele, hanem azon kell lennünk, hogy eredeti nyelven is tudja olvasni. És ennek szükséges voltát fokozza az a körülmény, hogy a biblia nyelve istentiszteletünk nyelve és a vallás mellett az a kötelék, mely az egész föld kerekségén elszórt híveket egymáshoz füzi.

Legfontosabb azonban a tisztán *vallásos* szempont. A fordítandó részek kiszemelése ennél fogva az irodalmi vagy aesthetikai tekintetek mellőzésével a *vallásos* jelentőséget kell, hogy figyelembe vegye. Szükségtelen kiemelni, hogy a fordítással a tartalomnak tüzetes méltatása fog karöltve járni. A fordítandó könyvek vagy fejezetek sorrendjének megállapításánál is csak a *vallásos* szempont lesz mértékadó és így a tórán kezdve, a zsoltárokkal folytatva, majd a prófétákhoz (különösen a háftárákhoz) átmenve, a legfelsőbb fokokon ismét a tórához (5. könyv összevetve a 2. és 3. könyv megfelelő fejezeteivel) fognak visszatérni, a rendszeres vallás- és erkölcstan előadását is, amennyire lehet, hozzákapcsolva.

A fordítás munkájának megkönnyebbítése és a haladás

gyorsítása végett a legszükségesebb grammatikai ismereteket is közöljük a tanulóval. Nem önálló tárgyként fogjuk tanítani a nyelvtant, hanem jó korán figyelmeztetni fogunk a leggyakoribb és legfontosabb grammatikai jelenségekre és a közölt szabályokra mindig ujból rámutatva minden időszak végén rendszeresen összefoglaljuk a nyujtott ismereteket, hogy ezzel is biztosítsuk a fokozatos haladást. Képtelenség éveken át idegen nyelvü szöveggel, minden grammatikai ismeret nélkül foglalkozni. Bármennyire tiltakozzanak is ellene, a nyelvtan elemeinek tudásáról nem mondhatunk le, ha csak minden pädagógiát arczul ütve szándékosan meg nem akarjuk nehezíteni a tanitás munkáját. Az a csekély grammatika, amit követelünk, nem terheli meg a tanulót, hanem fokozza *érdeklődését* és igy bőségesen jutalmazza a reáforditott kevés időt és fáradságot.[1])

*

A vallásos életnek legjellegzetesebb nyilvánulása az a mód, amelyen a hivek *áhítatuknak* kifejezést adnak. Istentiszteletünk mai alakja hosszu fejlődés eredménye. Történetünk minden korszaka egy-egy uj réteggel gazdagitotta és gyakran leglényegesebb részeire is átalakitó hatással volt. Hiszen az istentisztelet nemcsak vallásos tudatunknak tolmácsa, hanem egyszersmind hü tükre annak, ami közelről érinti lelki világunkat és örömben, bánatban, remény vagy csüggedés közepette mélyen megindítja szivünket. A fénykép hűségével mutatja Izrael sorsát és hitének történeti változásait. Legilletékesebb hirdetője a vallás eszméinek, a szertartásokat kisérő alkotórészeiben folytonos támogatója intézményeinek és, aminek fontosságát eléggé kidomborítani nem lehet, a vallásos gyülekezet egységének és egyetemességének kifejezése és leghathatósabb eszköze.

[1]) E sorok keretében nem foglalkozhatunk a tanítás módszerével. De sok kisérletezés eredményeként melegen ajánljuk a középiskolákban a szójegyzékek készítését olyképpen, hogy a tanító a táblára irja az ismeretlen szót, megmagyarázza alakját és jelentését és a tanulóval bejegyezteti füzetébe. A házi készülésnek ez a füzet szolgál alapul. A héber irást, ugy tapasztaltuk az évek hosszu során át, egy-két óra alatt tanulja meg a leggyengébb tanuló is. A fordítással és jegyzetekkel ellátott szemelvények különösen kényelemre hajló tanulóknál nem igen válnak be.

Imakönyvünk ennélfogva a vallástanításnak egyik leghálásabb segédforrása. Az imák alapos ismerete a vallás eszméinek és intézményeinek ismeretét közvetíti, képessé lesz a közös áhítatban való aktiv részvételre és ennek révén azokhoz is kapcsol, akik velünk együtt imádkoznak, aki lelkük igényeit ugy elégítik ki mint mi, akikkel tehát egyeknek érezzük magunkat az élet boldog és boldogtalan pillanataiban, egyeknek, midőn hálás lélekkel borulnak le Istenünk előtt és midőn elzokogjuk bántalmunkat és fájdalmunkat, vagy midőn óhajainkat és czéljainkat, törekvéseink sikerét és eredményét teszszük le Isten kezébe. De nemcsak ezekkel, hanem azokkal az ezrekkel és milliókkal is, akik bárhol és bármikor ezekből az imákból merítettek erőt, vigaszt, szilárdságot és egyszersmind hűséget és tudást.

Az imádkozásra, még pedig a héber (hagyományos) imádkozásra való készséget pedig a mi viszonyaink között csakis az iskolában lehet elsajátítani. A háztól, ezzel tisztában vagyunk, vajmi keveset várhatunk. És ezt a czélt legalább bizonyos fokig már az elemi iskolában érhetjük el. A középiskolának csak tovább kell építenie a lerakott alapokon. Így is — az alsó négy osztályban — a héber oktatásnak nagy részét az imakönyv fogja igénybe venni. Elég bő anyagot nyujt. Annyi, hogy a szükre mért időben — a két órából csak egyet lehet kizárólag a héber oktatásra fordítani — nem is birunk vele. Ha az első és második osztályban a hétköznapi és szombati (esetleg Sálós Regálim), a harmadik és negyedikben pedig a többi ünnepi imákat és a liturgiába átment Zsoltárokat akarjuk fordítani, édes-kevés idő fog maradni a biblia szövegének önálló tárgyalására.

Az imakönyv alapos ismerete pedig, a melyhez szervesen kapcsolódik az illető szertartások tüzetes méltatása, okvetetlenül szükséges, ha azt akarjuk, hogy az istentisztelet kielégítse az ifjuság lelki szükségleteit, hogy részt vegyen az áhítatban, nemcsak mint hallgató, hanem a gyülekezet aktiv tagjaként. Ezt az ismeretet azonban a hitoktatásnak szánt időn kívül nyujtanunk nem lehet, mert az ifjusági istentisztelet, melyet nagy nehezen honosítottunk meg és a mely ott, a hol kellő alakot öltött, megbecsülhetetlen szolgálatokat tesz a vallásos nevelésnek, imaolvasási órákkal pótolni, az áhitat

végzését pedig a szülők jóakaratától tenni függővé, csak nem szabad.

De a liturgia ismertetése csak akkor fog a vallásos nevelés eszközévé válni, ha nem érjük be az imák gépies fordításával, hanem minden kinálkozó alkalmat felhasználunk arra, hogy azokra a vallásos eszmékre is utaljunk, a melyek kifejezésre jutnak bennök. A fordítandó részek kiszemelésénél pedig tekintettel kell lennünk arra, hogy számos imánk tartalma már nem felel meg teljesen vallásos tudatunknak és azokba a felfogásokba ütközik, a melyeknek a hitoktatás más köreiben tolmácsai vagyunk. Mellőznünk kell tehát mindent, a mi a tanuló kritikáját kihivhatná ha nem mellőzzük, vagy is teljesen, rá kell mutatnunk arra, hogy az illető imákat oly felfogások és viszonyok sugalmazták, a melyek a mieinktől sokban elütnek és ennél fogva csak *történeti* jelentőségüek és ama *kegyelet* folytán, a melylyel a multnak tartozunk, nem szorultak ki liturgiánkból.

Az imakönyv ismertetése alkalmat ad a vallásos gyakorlatban dívó *műszavak* bevésésére és az ügyes és tapintatos tanítónak módot nyujt, hogy *a gyermekek útján a szülőkre is hasson.* A templomban elhangzó legékesebb beszédnél nagyobb sikere és foganatja van a tanulókhoz intézett abbeli nyájas és atyai figyelmeztetésnek, hogy szüleiket kérjék fel azoknak a szép és megható szertartásoknak és szokásoknak újból való meghonosítására, a melyek számára az ő érdeklődésüket és rokonérzésüket felköltenünk sikerült.

De istentiszteletünk regeneráczióját is a liturgia ismeretétől várjuk. Különösen vidéki hitközségekben, a melyekben az éneknek, még pedig a templom méltóságához gyakran nem illő éneknek túltengése immár tűrhetetlenné kezd válni és a szinpadi hatások hajhászása mindjobban kivetközteti az istentiszteletet komoly jellegéből és fenséges hivatásából, az imák ismerete fogja arra késztetni a hiveket, hogy a korlátlan »művészi« önkénynek, a kinövéseknek, a tartalom merő negligálásának megszüntetését hangosan követeljék. Ez idő szerint számos zsinagógánk hangversenyteremre emlékeztet.

*

Ugyanaz a szellem, mely a bibliát alkotta és istentiszteletünkben jut kifejezésre, Izrael *történetében* is nyilvánul.

Nemcsak átlengi, hanem meg is teremtette. Hiszen Izrael mindig tudatában volt annak, hogy a vallás népe, melynek történeti jogosultsága csak a vallásban rejlik, melynek hivatása a vallás eszméinek felismerése és érvényesítése az életben. Egész sorsát tehát vallásához kapcsolta, története vallásának története.

A vallásos fejlődés pedig a bibliából indul ki, de azon túl is megy, új medreket ásva magának és útját máig sem fejezve be. Vele párhuzamosan halad, sőt gyakran azonos vele Izrael története, mely arról szól, hogy a vallás szelleme miképpen öltött testet benne, miként vált életének legfontosabb tényezőjévé, mely ellenfelekkel küzdött meg, hogy diadalra jusson benne és mit tett és szenvedett Izrael, hogy világtörténeti hivatását kellően betöltse. Ezt az egész történetet fogjuk tehát az ifjuságnak bemutatni, hogy szemmel lássa vallásának nagyságát és dicsőségét.

Hogy ez a történet mily végtelenül gazdag ragyogó emlékekben és magasztos mozzanatokban, arról itt szólnunk nem kell. De korántsem felesleges annak a hangsúlyozása, hogy a történet tanításának is *vallásos* célja van. Nemcsak és nem első helyen a zsidó néphez vagy vallásos gyülekezethez való tartozandóság érzetét akarjuk felébreszteni, hanem a valláshoz való hűséget megszilárdítani általa. Feltárjuk az ifjuság előtt a zsidóság multját, megmutatják neki a vérnek és a könyek árját, a mely Izrael útját jelzi, de midőn vértanuságáról szólunk, nem csupán a hősök iránt akarunk bámulatot kelteni, a kik hűségüket és lelkesedésüket vérökkel pecsételték meg, hanem az iránt a vallás iránt is, mely képes volt ily hősöket nevelni, híveit oly erősen magához kötni, hogy jólétről, nyugalomról, biztonságról, szóval mind arról, a mi az emberi életet becsessé, boldoggá, kivánatossá teszi, de még erről az életről magáról is le tudtak mondani, csak ő róla nem. Be fogjuk vezetni a zsidó szellemi élet műhelyeibe, az írók, költők, tudósok pantheonjába, megmutatva neki azt az óriási munkát, melyet nélkülözések, szenvedések és veszélyek közepette végeztek, azokat a kincseket, a melyekkel az emberiség szellemi vagyonát gyarapították, de korántsem azért, hogy a fényes tehetségük és ragyogó elmék szemlélete azt a büszke önérzetet keltse benne, mely a nagyok ivadékainak keblét szokta dagasztani, hanem azért, hogy lássa, hogy a

legtudósabbak és legbölcsebbek is az ő vallásának emlőin táplálkoztak és a vallás oltárán tették le geniusuk legbecsesebb termékeit.

De más tekintetben is *vallásos* célra fogjuk értékesíteni a történetet. A zsidó nép sorsát az isteni gondviselés szempontjából szemlélve, a történet eseményeiben és ezek következményeiben fel fogjuk ismerni azoknak az eszméknek a nyilvánulását és érvényesülését, amelyeket vallásunk hirdet és így a történet tanulságai igazolásai lesznek a vallás tanainak.

A fősúlyt azonban minden esetre magának a vallásnak, a vallás tanainak és intézményeinek történetére fogjuk helyezni. A vallástanítás körében ez a történeti oktatás tulajdonképpeni tárgya. Akit a vallásos élet szervévé akarunk nevelni, annak magának attól a tudattól kell áthatva lennie, hogy a vallás élő valami, tehát fejlődött és fejlődni fog, tisztán kell látnia a fejlődés folyamatát, az erőket, amelyek benne működtek, a tényezőket, amelyek reá hatottak.

Valamint a biblia olvasása, azonképpen tehát a történeti oktatás mellőzhetetlen kelléke a vallástanításnak egészen a legmagasabb fokokig, még pedig úgy, hogy az elemi iskolában a tanulók értelmi fejlettségéhez mérten lehetőleg a biblia nyelvén el fogjuk beszélni a bibliai korszak történetét Salamon haláláig, a középiskola alsó négy osztályában tüzetesen tárgyaljuk az egész bibliai történetet és végig kisérjük a tanulót a zsidók történetének valamennyi korszakán egészen napjainkig, különösen méltatva a hazai zsidók történetét. A felső osztályok tisztje lesz a vallás- és irodalomtörténeti ismeretek nyújtása, az utóbbiaké nem puszta adatok, hanem a legfontosabb termékeknek szemelvényekben való bemutatása útján. Az érdeklődés fokozása céljából a legfelsőbb osztályokban itt is ajánlatos egy-egy megfelelő házi dolgozat.

*

A hitoktatás eddig érintett ágainak gondozása azonban nem ment fel az alól a feladat alól, hogy *rendszeres* összefüggésben nyújtsuk az ifjúságnak azokat az ismereteket, amelyeknek segítségével fel akarjuk építeni és megszilárdítani vallásos életét. Amire a bibliai és történeti oktatás alatt, valamint az istentisztelet ismertetésekor csak alkalmilag muta-

tunk rá, ami a tanulóknak mintegy öntudatlanul vált sajátjává, azt most rendszeresen összefoglalva adjuk neki. Egész *pontossággal* kell tudnia, hogy vallása mit tanít, hogy az emberi lelket zaklató problémákat miként oldotta meg, minő intézményeket alkotott, hogy ébren tartsa a hívekben a vallásos érzelmeket és gondolatokat, miképpen akarja alakítani az ember *erkölcsi* világát és hogy más vallások tanaival és intézményeivel szemben az ő igazságai és instituciói minő értéket képviselnek.

A *rendszeres vallás- és erkölcstan* minden iskolában — az elemit kivéve — be fogja tetőzni az egész hittanítást, eredménye és koronája lesz. De kivánatosnak tartjuk, hogy a középiskola negyedik osztályában rövid és könnyen áttekinthető összefoglalását adjuk annak, amit addig csak alkalmilag nyújtottunk a tanulóknak.

A rendszeres vallás- és erkölcstan jelentőségét el nem ismerni annyit tesz, mint az egész vallásoktatás czélját és hivatását félreismerni. És jellemző, hogy a hittanítás történetében ezen disciplina megelőzte a többieket, ami minden esetre bizonyítéka annak, hogy szükségesnek találták az európai kulturába belépő nemzedék számára rendszeresen összefoglalni a zsidó vallás- és erkölcstan legfontosabb tanait már akkor, midőn egyéb hitoktatás még nélkülözhető volt. Hogyan mellőzhetnők tehát most, midőn vallásos nevelésünk majdnem kizárólag a hitoktatásra szorítkozik?

Magáról a rendszerről e helyen nem szólunk és azzal a kérdéssel sem foglalkozunk, hogy vajjon az ethikának mi adja meg sajátos vallásos és zsidó jellegét, de szükségesnek tartjuk annak a hangsúlyozását, hogy még a rendszeres előadásban is folyton rá kell mutatni azokra a forrásokra, melyekből merítünk és ezért minden tételünk egy Szentirásból vagy a későbbi irodalomból vett jellegzetes mondatban fogja támaszát lelni.

A *bölcselkedést* nem tartjuk ugyan veszélyesnek, de merőben feleslegesnek. Más a vallásnak és más a tudománynak az álláspontja, legjobb, ha mindegyik megmarad a talaján és nem sérti a másiknak a határait.

Annál szükségesebb a *más vallások* tanaira és intézményeire való folytonos utalás. Oly korban, amelyben a hithagyás napirenden van és a csábításnak számtalan eszközével hálózzák körül híveinket, mindenkinek tisztán kell látnia a különbségeket a saját hite és más vallások között. Nem emelünk ezzel válaszfalakat és nem bontjuk le a hidakat, amelyek a szíveket és elméket kell, hogy összekössék. Nem is fogjuk a különbségek felkeresésében örömünket lelni, sőt ellenkezőleg ki fogjuk domborítani azt, ami mindenütt közös, amiben mindnyájan egyek vagyunk és egyek akarunk maradni, de gondunk lesz arra, hogy minden hívünk tudja, hogy miért kell az ő saját vallásához ragaszkodnia, hogy meggyőződésének feláldozása nélkül miért nem adhatja oda másért.

Hogy polémiánkat, ha ezt annak lehet nevezni, a szeretet szelid hangja fogja áthatni, hogy más vallások tanairól és intézményeiről azzal a tisztelettel és kegyelettel fogunk szólni, a mely a hitnek minden alakját és nyilvánulását megilleti és a mely a zsidóságban mindig otthonos volt, hogy tudatossá téve a különbséget, minden alkalmat meg fogunk ragadni, hogy szorosabbra fűzzük a köteléket, mely kell, hogy mindazokat összekapcsolja, a kik velünk együtt boldogságot keresnek és tökéletességre törekszenek, erről szólnunk nem kell. Polémiánk sohasem lesz kiméletlen és gyűlöletet keltő, valamint apológiánk is, a mely a folyton reánk zúduló vádakkal és támadásokkal szemben szintén előkelő helyet fog elfoglalni tanításunkban, minden önérzet és határozottság mellett, minden keserűség és kihívás kerülésével, tisztán csak az önvédelemre fog szorulni, elnyomni iparkodván a bűnös támadások folytán nagyon is jogosult méltatlankodást.[1])

*

Egész hitoktatásunkat tehát az a czél fogja vezérelni, hogy vallásunk számára buzgó, lelkes, odaadó *híveket neveljünk*. Tanítva fogunk nevelni. De nemcsak tanítva, hanem hangulatot keltve és mindazokkal az eszközökkel hatva a fogékony lélekre, a melyek termékenynyé teszik a sziklás talajt is és az elzárkózó sziveket is megnyitják. Ünnepi momentumokat fogunk teremteni, a melyek a hétköznapok szürkeségéből

[1]) L. Neumann Ede, a vallásoktatásról, a nagykanizsai járás tanítói körének közgyülésén tartott felolvasás, »Zala«, 1899. nov. 19.

kiemelik tanítványainkat és oly intézményeket létesíteni, a melyek által sikerülni fog mély barázdákat is szántani a lélekben.

Az egész vallásoktatásnak *ünnepies* jelleggel kell birnia. A tanítást, a melyet rövid imával kezdeni és zárni nagyon ajánlatos, hangulatossá kell tennünk és elejét venni mindannak, a mi harmóniáját zavarhatná. A mennél szélesebb alapra helyezendő, a nemzeti öröm- és gyásznapokat is felölelő ifjusági istentiszteletnek, a melynek természetes középpontja (rendes szombatokon) a hitoktatásba szervesen beleilleszkedő exhortáczió, nem szabad a nélkül a disz nélkül szükölködnie, a melylyel az ünnepi istentiszteletet kitüntetjük és az egész ifjúság *tevékeny* részvételével kell végbemennie, hogy templomaink ennek révén is minél előbb visszakapják a rendeltetésüknek megfelelő jelleget.

Jelesül pedig oly ünnepi momentumról kell gondoskodni, a mely arra szolgál, hogy az ifjú és a serdülő leányzó az egész gyülekezet előtt *fogadalomszerü igéretet tegyen*, hogy nemcsak származásánál, hanem erkölcsi hozzátartozandóság érzeténél fogva tagja lesz a gyülekezetnek, hogy szentnek és törvényes intézkedéseiben kötelezőnek fogja elismerni azt a vallást, a melyhez hűségesen fog ragaszkodni életfogytiglan.

Fiúk számára a hagyomány adta meg a kellő alkalmat, leányok számára a mult század első fele honosította meg a *konfirmácziót*. Mindegyik a vallásos nevelés leghathatósabb segédeszközei közé tartozik. Egyhamar, talán sohasem törlődnek el annak az ünnepi aktusnak nyomai, a melyet a lelkész intő szózata és áldása — nem sztereotip imája — igazán ünneppé avat, a leányok konfirmácziója pedig nemcsak a konfirmandákra, hanem azok családjára, sőt az egész gyülekezetre is mély hatással van. Szinte érthetetlen, hogy eddig nem tört utat magának a hazában. Vajjon az idegen eredet elég ok-e arra, hogy elzárjuk előtte vallásunk szentélyeit? Nem elegendő-e minden aggály eloszlatására az a körülmény, hogy a konzervativ táborból indult ki és a külföldön orthodox irányu gyülekezetekben is meghonosodott már?

Abban a gyülekezetben, a melyben e sorok irója működik, a konfirmáczió napja, az intézmény két évtizedes fennállása alatt, az egész hitközség ünnepévé emelkedett, mely a köztudatban a legszentebb napok mellé sorakozik és biztos tudomásunk van arról, hogy válságos pillanatokban nem egy ingadozót óvott meg a hűség megtörésétől.

*

De mindannak, a mit hirdetünk és oktatunk, *egyéniségünkkel* kell súlyt és jelentőséget adnunk. Annál, a mit tantervről, tananyagról vagy módszerről mondhatunk, sokkal, de sokkal fontosabb az, a mit a hitoktató személyéről kellene mondanunk. Hogy komolyságát nyájassággal, a minden frivolitással szemben tanusítandó szigort atyai szeretettel egyesítse, hogy a pontosságnak és kötelességtudásnak mintaképe legyen, hogy életmódjával nem szabad meghazudtolnia tanítását, hogy mindig meg kell óvnia függetlenségét tanulókkal és szülőkkel, ha kell, az egész gyülekezettel szemben, hogy ki kell vívnia tanítványainak bizalmát, hogy tanácsadójukat, vezérüket, a szó legnemesebb értelmében lelki atyjukat lássák benne, mindezekről e helyen beszélnem felesleges és végezetül csak azokra a komoly kötelességekre akarok rámutatni, a melyek hitközségeinkre az ifjuság vallásos nevelésének feladatából háramlanak.

Semmiféle takarékossági vagy más hasonló szempontból nem szabad a hitoktatás tisztjét olyanokra ruházni, a kik arra bármely oknál fogva nem alkalmasak, nem szabad különböző osztályok összevonása által a hitoktatónak különben is nehéz munkáját súlyosbítani, elejét kell venni annak, hogy a lelkész a kötelességek konfliktusába kerülve kénytelen legyen a tanításnak szentelendő időt más czélokra fordítani és nem szabad beérnünk azzal, hogy az ifjuság ott ne szükölködjék kellő oktatás nélkül, a hol a hivek nagyobb számban csoportosulnak, hanem vándortanítók alkalmazása által a diasporában elszórtak gyermekeinek is módot kell nyujtani, hogy vallásukkal megismerkedjenek.

Adjunk táplálékot mindazoknak, a kik arra áhitoznak, felekezetünk megifjuhodását csakis ettől remélhetjük.

Nagy-Kanizsa.

Neumann Ede.

MTA KÖNYVTÁRA

VALLÁSOKTATÁSUNKRÓL.

SCHEIBER GYÜJTEMÉNY

Fentartom az utolsó czikkemben irottakat és újból le akarom szegezni az ott hangoztatott két irányelvet, mely felé a vallástanításnak haladnia kell. Szükséges először, hogy *a vallásos érzés zsidó módon való megnyilatkozását tanítsuk* és szükséges, hogy *az ifjúság a zsidóság eszméit az ősforrásokban tanulja.* Az előbbi alatt értem *a zsidó vallásos formákat és templomi szokásokat*, az utóbbi alatt a *szentirást.* Zsidó szokások ismerete és gyakoroltatása nélkül nem fogunk zsidókat nevelni és a zsidó szentirás eszméi és szelleme folytatólagos ébrentartása nélkül képtelenek leszünk arra, hogy műveltebb közönségünkben a zsidó köztudatot tápláljuk.

Mindakettő *egyaránt* szükséges és nélkülözhetetlen kelléke a zsidó vallásoktatásnak. Hiába mondja dr. Schwarcz, hogy a zsidóság zöme máskor sem ismerte a midrást és talmudot és a zsidóság mégis fenmaradt. *Nincs igaza.* S nincs igaza azért, mert a középiskolai tanulók nem a zsidóság zömét fogják képezni, hanem a vezető osztályt. Ez pedig nálunk soha nem szüksködött zsidó ismeretek nélkül. Történelmi érvelésével tehát nem birhat arra, hogy lejebb akaszszuk czélunkat. De tárgyi okok is mellettünk szólnak. Végre is a régi zsidók hitrokonaik között éltek. Érdekük, gondolkodásaik és érzésük világa mindig a zsidóság peripheráin belül mozgott és a zsidósághoz való ragaszkodásnak a legnagyobb garanciája abban állt, hogy valaki zsidónak született. Ha az illető nem ismerte a midrást és talmudot, ez csak tudatlanság volt. Ma pedig a zsidóság szellemének nem ismerése a zsidóság összeségéhez fűző kötelékeknek meglazulását jelenti. Kérdem Schwarcz drt, hasonló lelki és erkölcsi dispoziczióval biró zsidók közül, nem-e az lesz képes nagyobb áldozatra zsidó voltáért, aki gyermekkorától kezdve héber nyelven tanulta a szentirást?

Dr. Schwarcz gyakorlati pedagogus is és mint ilyen tényekkel szeret számolni. A plajbászt veszi kezébe, összeadja a tanítási órákat és a tanításra szánt anyagot, egybeveti a klasszikus tanítással, számtani alapon kimutatja a föladat megvalósíthatatlanságát. Nem kicsinylem gyakorlati érzékét, de egyre mégis szeretném figyelmeztetni. Arra, hogy nagy a különbség a klasszikus nyelvek és a bibliának héber nyelven való tanítása között. Ha a klasszikus tanításnak az volna a czélja, hogy a latin és görög irók némely fejezeteit és azoknak gondolatmenetét alaposan megismerjék, négy-öt év alatt nagyon sokra vinnék. Akadna talán Horatius egy-egy ódája, melyet nem tudnának lefordítani, de Horatiusnak igen sok ódáját és azonkívül még sok mást, igen.

Ne itéljünk a bibliának héber nyelven való tanítását azzal a mértékkel, melyet a nyelvtanításnál alkalmazunk. Mások a czélok, mások lesznek az eszközök is, a melyekkel az adott idő keretében is juthatunk eredményre. A budapesti tanrendet — heti két óra, amely itt minden osztálynál kivétel nélkül betartatik — szem előtt tartva, ha az olvasással nem kellene bajlódni, a héberre magára *negyven* tanítási órát lehetne fölvenni. Az esztendő többi harmincz óráját a kihallgatásnak és a többi szükséges tudnivalók elsajátítására fordítom. Egy-egy órának a héber tanítási anyaga 4—10 vers volna a gyermekanyag minősége az osztály magassága és a szöveg könnyebb vagy nehezebb voltához képest. S e mellett a könnyebb taníttatáshoz legszükségesebb nyelvtani ismereteket is lehetne nyujtani.

Hatodik esztendeje, hogy a fővárosi községi reáliskolában tanítom a vallástant és mondhatom, gyakorlatból beszélek: Adjanak kezembe olyan gyermekeket, akik kifogástalanul olvasnak héberül és akik a héber betűket az iskolai órán kívül is látják és én kötelezem magam arra, hogy a VI. községkerülettől megállapított tanrendet összes intenczióival keresztülviszem. Óráról órára tapasztalom, hogy a héberül olvasni tudók könnyen meg is jegyzik a bibliai versek fordításait, ami, ha figyelembe veszszük az oly sokszor ismétlődő szavakat, nem is nagy dolog. Természetes, hogy a vallástanárnak segítségére kell jönnie a tanulónak, amit leginkább úgy tehet, ha olyan preparácziót ad kezébe, amelyben a szavak a bibliai használtság alakjában fordíttatnak. Mert, ismétlem, mi nem héber nyelvet tanítunk, hanem vallásos ősirodalmunk révén *a zsidó szellem eleven erejét* akarjuk ébren tartani. És ennek az ébrentartásnak a legbiztosabb eszköze a biblia őseredeti nyelvének a szava. Egyedül a bibliának héber nyelven való tanítása értetheti meg velünk szellemének azt a hagyományos kialakulását, mely betűinek és hangjainak varázsával

kifelé ellentállóvá tette a csábítgatások és üldözések ellen, befelé pedig szívét és kedélyét képezte. És egyedül a biblia és a hagyományos irodalom tanításával érjük el azt, hogy művelt embereink *bibliai kifejezésekbe öltik erkölcsi gondolataikat s hogy a bibliai metaforák és hasonlatok gazdag tárházából veszik kölcsön névtelen etikai érzéseik számára a neveket.* Mennyivel megtermékenyítené zsidó érzésünket, ha észrevennők, hogy fenkölt gondolkodásunkból folyó képzeteinket a legpregnánsabb bibliai fordulatokkal fejezzük ki.

Nem akarok ennél a pontnál sokáig időzni. A bibliának eredetiben való tanítása ma többé-kevésbbé mindenütt alapját képezi a zsidó vallásoktatásnak. De hizonyos az is, hogy többékevésbbé igen csekély sikerrel. Erről nyiltan beszélhetünk, mert hisz' eléggé nyilt titok, amit a vallástanítók sem tagadhatnak és nem is tagadják. Mi már a mult czikkünkben reámutattunk a bajok gyökereire, amelyeket ott láttunk, hogy 1. *középiskolai vallásoktatóink nincsenek*, 2. *a tanulók nem tudnak héberül olvasni*, 3. *vallástani methodika hiányzik* és végre, hogy a VI. községkerületet és a Dunántúlt kivéve még *rendes tanterv* sincsen.

Örülök, hogy Schwarcz a bajok forrására nézve egy nézeten van velünk. A módszertanra nézve azonban skeptikus álláspontot foglal el és azt mondja, hogy heti két tanítási óra, csak harmincz tanulót számítva egy osztályra, nem elégséges ahhoz, hogy hébert is tanítsunk. Arra kérném, függeszsze fel ítéletét még rövid időre. Vállalkozom reá, hogy a módszertanon dolgozom és e lapok hasábjain bemutatom. De előre kijelentem, hogy én héberül olvasó és a liturgikus olvasmányokban gyakorlott tanulókat veszek alapul. Mert ismételten kijelentem, hogy egész vallásoktatásunk addig nem jut rendes mederbe, amíg valamiképpen nem biztosítjuk magunkat afelől, hogy *ifjaink a zsidó eleven életet a maga megnyilatkozásaiban megismerik.*

Tárgytalannak kell mondanom Schwarcznak azon megjegyzéseit, ahol a liturgián nem talál tanítanivalót és velem vitatkozik, aki a liturgiát a vallástanítás alapjául fogadtam el. Bocsánatot kérek, talán helytelenül fejeztem ki magamat és itt-ott talán említettem liturgiai eszméket, de én következetesen mindig *a liturgiának a vallástanításból való kikapcsolásáról* szóltam. Szerintem a liturgiát mechanice kell ismertetni és a

tanuló minden külön tanítás nélkül, egészen önkénytelenül tanulja meg egész imádságos rendszerünket. Azt is mondtam, hogy ajánlatos volna, ha az ilyen gyakorlatokhoz, melyeket istentisztelet helyett heti egy-egy órában tartanának, fordításos imakönyveket adnának az ifjúság kezébe, hogy ily úton külön tanulás nélkül is megismerkedjenek a tartalommal. Teljesen igaz, hogy az imádságos könyvnek egész szerkezetét nem a mai izlés sugallta. De van benne valami, amit igenis hangoztatnunk kell. Ki tagadhatná, hogy imádságos könyvünk összeállításának a zsidóságot jellemző azon eszme szolgált csontosodási pontul, hogy az Egyistenség, a tóra, a próféták és a szentiratok ismerete nélkül még imádkozni sem tudunk, hogy *a vallásos érzés tisztasága nélkül Istenhez nem közeledhetünk*; hogy a *tóra törvényeinek az életbe való teljes átvitele egyetlen zsidó feladatunk, hogy a béke létesülése a legszebb és legdicsőbb emberi mü lesz.* Ne említse dr. Schwarcz a השיבה תקע és ולמלשינים kezdetű benedikcziókat, azok elenyésző csekélységek ahhoz a tényhez, hogy imakönyvünk gerinczét azok a könyörgések adják, amelyek *Isten egységét vallják, a tóra megértéséért fohászkodnak, az értelem fokozásáért könyörögnek* és a bibliából vett idézeteivel, legyenek azok egyes versek, vagy akár egész fejezetek, mindenütt az *igazságos és békés életmód, a becsületes gondolkodás jutalmát hangoztatják.* Ha ezeknek a tudatát a művelt ifjúság lelkébe viszszük, igenis erkölcsi tartalmat adunk neki egy egész életre és megkedveltetjük vele a zsidóságot, vallásos gondolkodását és erkölcsi tanítását.

Nem szükséges külön utalnom arra, hogy összes imádságaink עליו-val végződnek, ahol az Egyisten uralmának elismerése abban a tényben fog nyilvánulni, hogy az egész emberiség meg fog javulni; hogy a תפלה utolsó benedikcziója a *békeért* fohászkodik, ami nem véletlen, hanem folyománya annak a talmudban már befejezett gondolatnak, hogy *a zsidóság legnagyobb győzelme akkor lesz nyilvánvaló, ha az egész földön béke uralkodik.* Mindezt külön-külön mint liturgiai tárgyat nem kell tanítani, de amidőn a prófétákban a דעה את יהוה tanítatik, igen is reáutalhatunk arra, hogy azok az eszmék mennyire mentek át a zsidók közérzésébe. Hasonlóan járnánk el a próféták békéről szóló hirdetéseikben, igazságról szóló tanaikban.

Mindenütt reá lehet mutatni arra az eleven közérzésre, mely mindezeket átérezte és idézetekkel a talmudból, vagy a zsidó etikusokból igen is meg lehetne mutatni, hogy a szentirás átalakítólag hatott érzésünkre és gondolkodásunkra, irányította cselekedeteinket és tanácsadónk volt viszonyaink minden fordulatában. És mindenütt hasznosan és üdvösen hatott.

Metodikailag egységes volna-e ez a tanítás? Igenis, az volna. Mert a dolgokat gyökerüknél fogná meg. Az alapgondolat mindig az lenne, hogy ime a zsidó ember a szentirás eszméiben és szellemében kutatott mindig és az élet bármilyen viszonyában azt találta, hogy élete és fennmaradása attól függ, mennyire valósítja meg a szentirásban hangoztatott tanokat és eszméket. Buvárkodott és kutatott, hogy azzal soha ellentétbe ne jusson. Boldogulásának feltételét is abban találta, mennyiben valósíthatja meg vallása törvényeit és ha imádkozott, ez volt fohászának főtárgya. S midőn a zsidó-érzésnek a szentirással való összeforrtságát így kimutattuk, átlépünk az etikai és jogi térre is, mindenütt bemutatván a szentirás alakító hatását.

Sem jogot, sem a vallástanra szorosan nem tartozó dolgokat, de az alsóbb osztályokban még az etikát sem tárgyaltatnám külön. Csak egyes idézetekkel megvilágítanám azt a szellemet, mely a szentirásból kisugároz és egyes reflexiókat téve, megragadnám az eleven életet, reámutatván arra, hogy az adott helyzetben a zsidó fölfogás mit parancsolna nekünk.

Ehhez az egész héber irodalmat nem kellene tanitanom, de azért átmehetnék a legkülönbözőbb történeti korszakokon és mindenünnen kiszakíthatnék egy-egy példát, mely a vallás erkölcsi nevelést és a zsidó tudat mélyítését előmozdítaná. S a midőn azt teszem, nem a történeti tanítást vélem helyettesíteni, csak a zsidó érzés és zsidó tisztelet növelésével a zsidótörténet iránti érzéket vélem fokozhatni. A zsidótörténetet is csak úgy értjük, és csak úgy tudunk az alakjaival érezni, ha előbb gondolataink és érzéseink azonossága összehoznak bennünket.

A liturgiát a tanítás anyagából kikapcsoltatnám és reátérek arra, miképpen oldható meg az imádkozni tudás nehéz problémája. Ez a kérdés most már némileg aktuális is, mert hisz a pesti hitközség már ebben az iskolai évben kisérletezik e téren és nézetem szerint, az eredmény fölül fog mulni min-

den várakozást, ha a félmunkától irtóznak és a liturgiai órákat az egész vonalon legalább a *harmadik középiskolai osztályig* keresztülviszik. Az alapozási munka az elemi iskola föladata és amidőn erről szólok, az elemi héber oktatás megreformálását is föltétlenül szükségesnek tartanám. Mindenütt *nem felekezeti* iskolára gondolok. Az elemi héber oktatás első sorban nem héber olvasást tanítana, hanem *bizonyos héber imádságok folyékony olvasását*. Már az első osztály fölvenné a reggeli u. n. ברכה-t, amelyet mi is gyermekkorunkban mondtunk és melynek tartalma a מודה אני, על נטילת ידים, שמע. Ezeket az imádságokat a tanitó fenhangon el is mondatná óráról órára és figyelmeztetné a gyermekeket, hogy ezeknek reggelenkénti elmondása vallásos kötelesség. Ugyancsak minden vallásos órának tananyagát képezné az étkezés utáni, első benedikczió, a lefekvés előtti המפיל, שמע, רגז és בידו fenhangon való elmondása. Ha a tanító az olvasás elemein már túl volna, lelkére kötné a gyermekeinek, hogy ezeket az imádságokat el is mondják. Más olvasási gyakorlatokkal nem is terhelné meg a kisdedeket. A második osztályban a tanító még folytatná ezeket a könyvnélküli imádságokat, esetleg a שמע mind a három szakaszával, de olvasási gyakorlatokul már fölveendő volna a reggeli ima, יוצר אור-tól kezdve egészen a tefilláig annak erős hangsúlyozásával, hogy ezeket az imádságokat minden reggel mondja a vallásos zsidó. A harmadik osztály megtartaná a könyvnélküli imádságokat, az olvasási gyakorlatokat megtoldaná a tefilla, tachnun és olénuval, egyúttal megismerkednék a mincha és maáriv imádságokkal is, minthogy ezek anyagában egyedül a maáriv tefillaelőtti része új. Mindez egy félóra alatt elvégezhető volna és nem hátráltatná a többi szükséges tudnivalókat. De hangsúlyozni szeretném, hogy községi (nem hitközségi) elemi iskolákban a bibliafordítást csakis az erre a czélra fentartott héber iskolában venném elő, mivel itt a legnagyobb súlyt az imádságok ismeretére és úgyszólván, könyvnélküli tudására fektetném.

Az így előkészített gyermekek a negyedik osztályban az említett imádságokat gépiesen elrecitálnák és újabb anyagként szerepelne a *hallél* és a *péntek esti*, valamint az *étkezés utáni és lefekvés előtti egész ima*. Megjegyzem, hogy a könyvnélküli imádkoztatás itt sem szünetel és talán fölösleges kiemelnem,

hogy az imádkozás közben már a megelőző osztályokban is könnyű szerrel adhatók a szükséges felvilágosítások, amelyek fölöslegessé tennék a különböző magyarázatokat. Pl. a mindennapi három tefillára vonatkozólag, mert ennek betanítása ezek mellett egészen fölösleges és hiábavaló időpazarlás. A negyedik osztály istentiszteleti gyakorlatok czímén még külön tanítási órát is kapna, amelyen kizárólag a szombati imádságokat נשמת-tól kezdve a מוסף utánig gyakorolná, kiterjeszkedvén a tóra kivétele előtti és utáni részekre is.

Szándékosan kerültem eddig az ünnepi tefillákat. Ezeknek ismertetését az elemi osztályokban fölöslegesnek tartanám. Mert vagy vallásos szülők gyermekével van dolgunk és akkor ünnepnapon az atyjával megy templomba és ilyen készültség mellett egy kis figyelmeztetés is elég, hogy a gyermek eligazodhasson. Ha pedig az apa nem megy a templomba, akkor a gyermek is otthon marad és ez esetben semmiképpen sem imádkozzék otthon többet, mint a *sema* előtti és utáni részeket, a melyeket már jól ismer. Az ünnepi imarend megtanulását a középiskola alsóbb osztályaiban kezdené meg.

A liturgiai gyakorlatokat a középiskola alsóbb három osztályába bevinném. A תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם elvénél fogva első sorban fontosnak tartom, hogy itt is azokat az imádságokat vegyük elő, melyek gyakoriabbak, de mégis tekintettel kell lennünk arra, hogy a templomi imarendet követhesse. Tanítás közben pedig szükségesnek tartanám hangoztatni a mindennapi imádkozás vallásos előirását. Nem kecsegtetem magam azzal, hogy ennek kimaradhatatlan lesz a hatása, de sok gyermeket esetleg még egy rövid ideig megtartana az imakönyv mellett. És ez nagy nyereség.

Visszatérve a liturgiai gyakorlatokra, a középiskola első osztálya még mindig a szombati imáknál megmaradna, de ברוך שאמר-tól kezdve, erős kiemelésével azoknak az eltéréseknek, melyek a hétköznapi és szombati liturgiát egymástól megkülönböztetik. A gyakorlások nem az otthoni, hanem a templomi rendet követnék, de figyelmeztetnének az eltérésekre. Minthogy az összes imádságokat fölölelnénk, az anyag egy egész esztendőt ki is töltene. A második osztály az ünnepi imarendet ismételtetné, de megint összefüggően, úgy hogy voltaképen minden gyakorlat az imádságok gerinczét megtar-

taná. Az eltéréseket itt is szemmel kellene tartani, az útbaigazításokat pontosan megadni és némi vallástani magyarázatok kiséretében az imádságok vallástani tartalmát kiemelni. De csak úgy per tangentem. A fő a gyakorlat. A harmadik osztály újból az ünnepi rendet ismételtetné és az újévi meg jomkippuri pijjutokkal az ונתנה תוקף és még egy néhányat. Magától értetődik, hogy az átmeneti időkre eltérések megengedhetők.

Erősen hiszem, hogy ilyen tanítás mellett erősen kiképeznők ifjúságunkat és olyan alapot tudnánk teremteni, mely egyrészt tanításunkat megkönnyítené, másrészt pedig ifjúságunkkal megismertetné a zsidó vallás templomi formáit. Az ilyen gyermekek közül sokan kényszer nélkül is szivesen eljárogatnának a templomba és a valóságban nem fosztanók meg őket attól, hogy a zsinagógai istentiszteleten részt vegyenek. Amióta az első osztályban a liturgiai gyakorlatot megtartom, tapasztalom, hogy az ifjúsági istentisztelet alól kizárt gyermekek kérve kérnek, engedjem be őket is a templomba a nagyobb fiúkkal.

Budapest.

Dr. Frisch Ármin.

AZ EGYETEMES HITOKTATÁSI TANTERV MEGÁLLAPITÁSÁRA KIKÜLDÖTT ORSZÁGOS BIZOTTSÁG GYÜLÉSE.

Az izraelita községkerületi elnökök 1903. márczius hó 30-án tartott gyülésükben megbizást adtak az Országos irodának az egyes kerületek megbizottjaiból álló *országos bizottság* egybehivására, amely hivatva legyen arra, hogy különösen a középiskolai vallásoktatást oly czélszerü módon megállapitsa, hogy azt minden hitközség elfogadhassa, ami által a vallásoktatás országszerte egyöntetüvé válnék.

Az országos bizottság erre a czélra fontos horderejü gyüléseit az 1903. év deczember 28. 29. 30. és 31. napjain tartotta a pesti izr. hitközség székházában.

A gyülésen jelenvoltak: *Schweiger* Márton, az orsz. izr. irodának elnöke, *Dr. Simon* József, az orsz. izr. iroda főnöke, továbbá az egyes kerületekből kiküldött következő tagok:

Az I. községkerületből: Dr. Fischer Jakab hitk. előljáró, Pozsony.

A II. községkerületből: Richter Zsigmond érsekujvári rabbi és Drechsler Alajos isk. elnök.

A III. községkerületből: Dr. Wellesz Gyula nagybittsei rabbi.

A IV. községkerületből: Salamon Mózes turdossini rabbi.

Az V. községkerületből: Dr. Vajda Béla losonczi rabbi.

A VI. községkerületből: Dr. Kohn Sámuel pesti rabbi, Dr. Munkácsi Bernát pesti tanfelügyelő, Dr. Kiss Arnold budai rabbi, Dr. Adler Illés óbudai rabbi, Dr. Venetianer Lajos ujpesti rabbi, Dr. Bárány József kecskeméti rabbi.

A VII. községkerületből: Dr. Singer Bernát szabadkai rabbi.

A VIII. községkerületből: Dr. Bernstein Béla szombathelyi rabbi és Dr. Pollák Miksa soproni rabbi.

A IX. községkerületből: Dr. Neumann Ede nagy-kanizsai rabbi.

A X. községkerületből: Dr. Perls Ármin pécsi rabbi és Dr. Rubinstein Mátyás szegszárdi rabbi.

A XI. községkerületből: Dr. Steinherz Jakab székesfehérvári rabbi.

A XII. községkerületből: Dr. Schnitzer Ármin komáromi rabbi.

A XIII. községkerületből: Fleischmann Mór isk. ig. és hitokt. Eperjes.

A XV. községkerületből: Dr. Fényes Samu kassai izr. isk. előljáró.

A XVI. községkerületből: Dr. Heves Kornél szolnoki rabbi.

A XIX. községkerületből: Dr. Jordán Sándor szatmári rabbi.

A XXI. községkerületből: Dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi rabbi.

A XXII. községkerületből: Dr. Klein Mór nagybecskereki rabbi.

A XXIII. községkerületből: Dr. Löwy Mór temesvári rabbi.

A XXIV. községkerületből: Dr. Eisler Mátyás kolozsvári rabbi.

A XXVI. községkerületből: Dr. Pap Lajos brassói rabbi

Az országos rabbiképző-intézet részéről: Dr. Blau Lajos tanár.

Az országos Izraelita tanitóképző részéről: Dr. Krausz Sámuel tanár.

Az orsz. izr. tanitóegyesület részéről: Csukási Fülöp tanitó.

Schweiger Márton nyitja meg a gyülést, előadva ama magasztos czélt, amely a tanácskozás elébe ki van tüzve.

Dr. Simon József ezután ismerteti alapos beszédében az antecedentiákat, jelzi az irányt, amelyben az értekezletnek mozognia kell, és felszólitja az egybegyülteket a megalakulásra.

Ezután az elnökség választatott meg, amelynek tagjai: *Dr. Kohn* Sámuel pesti rabbi, elnökhelyettesek: *Dr. Klein* Mór nagybecskereki, *Dr. Perls* Ármin pécsi rabbi és *Dr. Blau* Lajos tanár. Jegyzők: *Dr. Kiss* Arnold, budai rabbi, *Dr. Krausz* Sámuel tanitóképezdei tanár, *Dr. Pollák* Miksa soproni és *Dr. Singer* Bernát szabadkai rabbik. Előadók: *Dr. Munkácsi* Bernát, a pesti izr. hitk. tanfelügyelője, *Dr. Venetianer* Lajos ujpesti és *Dr. Adler* Illés óbudai rabbik.

Dr. Klein Mór nagybecskereki rabbi indítványára az orsz. irodának jegyzőkönyvi köszönet szavaztatott meg a hitoktatás ügye körül folytatott érdemes fáradozásáért.

Elfogadtatott dr. Simon József kir. tanácsos következő indítványa:

A részletes tantervnek a hozott határozatok alapján való megállapítására egy albizottság küldessék ki, melynek tagjai: a tiszti kar (elnök, elnökhelyettesek, előadók és jegyzők) és ezen felül dr. Neumann (Nagy-Kanizsa), dr. Bernstein (Szombathely) és dr. Kecskeméti (Nagyvárad). Az albizottság megállapodásai alapján a tiszti karnak helyben lakó tagjai megszerkesztik a tanterv szövegét, ezt az egyes tagokkal észrevételezés végett közlik, és ily uton a részletes tantervet oly módon készíti elő, hogy az országos bizottság ujabb ülésezése alkalmával nagyobb nehézség és akadály nélkül végezhesse feladatát.

Erre *dr. Munkácsi* tanfelügyelő előadta a kidolgozandó egyetemes tanterv főbb irányelveit, melyek között élénk, magas szinvonalu vita indult meg, és a melyeket a következőkben ismertetünk:

1. Első sorban határozattá emeltetett, hogy az országos bizottság csupán elvi jelentőségü határozatokkal foglalkozik, s hogy a kidolgozandó tanterv egyetemes legyen.

2. Kimondja továbbá a bizottság, hogy csoportosítások a hitoktatás foganatosításánál megállapíthatók ott, a hol nem lehetséges minden iskolának minden osztályában külön órát adni. A csoportosított oktatásnál a bizottság a cziklikus tanítást ajánlja.

3. A bizottság kimondja, hogy a talmudtórák, valamint az ifjusági istentisztelet számára minták közlendők.

4. Az országos bizottság tanterve normális, se minimális, se maximális javaslatokkal nem foglalkozik. Azonban ezen normális tanterv mellett fakultativ többletet is megállapít.

5. A héber szöveg oktatása mindenütt elfogadtatik.

6. A felekezeti elemi iskolában a kongresszusi szabályzat heti 10—12 órát állapít meg. Ezt a bizottság soknak tartja, s megállapítja, hogy az I. osztályban 6 óra; a II.-ban 8; III.—IV.-ben 9 óra minimum; leányoknál a minimum I. osztályban 6; II., III., IV. osztályban 4 óra.

7. Elfogadja a bizottság az előadó azon indítványát, hogy az elemi iskolákban Mózes 5 könyvéből szemelvények taníttassanak, s nem pusztán az első 2 könyv.

8. A felekezeti polgári iskolákban a tóra végzendő, s ha idő marad, próféták és zsoltárok adandók elő. Különösen annál a pontnál vált élénkké a vita, a mely a hitoktatásban a szentírás ismertetésében azt a kérdést vetette fel *dr. Fényes* Samu indítványa során, hogy vajjon a héber szövegnek adassék-e bővebb tér az oktatásban, vagy a hazai nyelven fejtessék-e inkább ki a zsidóság eszmei tartalma, prófétai szelleme, világhódító küldetése. Hosszabb eszmecsere után kimondatott, hogy a héber szöveg — a mennyire csak lehet — megismertetendő az ifjusággal, ám nagy súly fektetendő felekezetünk vallásos igazságainak, eszméinek, sorsának és apológiájának hazai nyelven való előadására.

Ezekben ismertettük főbb pontjaiban a bizottság előkészítő munkálatát. Deczember 30. és 31-ik napján az albizottságok e munkálat és e határozatok alapján tüzetesen megállapitotta minden iskola számára az egyetemes tantervet, amelynek végleges megszerkesztésével a bizottságnak Budapesten

lakó tagjai bizattak meg. Ez a véglegesen megszerkesztett tanterv a legközelebb újra egybehivandó országos-bizottság elé terjesztetik. Érdekes és nagyfontosságú dr. Fényes Samu következő indítványa, amelylyel az országos-bizottság foglalkozni fog, és amely hivatva van arra, hogy a tantervnek érvényt szerezzen:

Minthogy az egységes tanterv létesítése még egymaga nem biztosítja annak egységes alkalmazását s állandó foganatba vételét, hanem állandó és folytonos és egységes országos ellenőrzés és felügyelet is szükséges, egy országos tanfeügyelőség létesitendő a központban, melynek az egyes hitközségekben már eddig a tanítás ellenőrzésére s felügyeletére rendelt vagy ezután alkotandó szervek alá legyenek rendelve, mely tehát ugyanolyan viszonyban állana az alája rendelt szervezetekhez, mint általános iskolaügyekben a tanügyi kormány az alája rendelt intézetekhez és hatóságokhoz.

Volna alkotandó az eljárást, működést, hatáskört meghatározó erre vonatkozó szabályrendelet.

Volna alkotandó egy általános methodistica, mely a tanterv keresztülvitelének alapját és vázát képezné.

Hogy minden oktroyálás mellőzhető legyen, a hitközségek e szervezetbe való önkéntes belépésre volnának felhivandók s e szervezet hatálya is csak az önként belépő községekre terjedne ki.

E szervezet létesítése nemcsak tanügyi, hanem a hitéletnek egyéb irányban való fejlesztése s felvirágoztatása szempontjából is fölötte fontos és üdvethozó lehet és egy szervezet országos góczpontját képezhetné a magyar zsidóság szellemi és hitéletének.

Ezen okok alapján indítványozom:

Méltóztassék az Országos-Bizottságnak a központi irodát megkeresni: hogy az előmunkálatokat haladéktalanul, esetleg még a tanterv végleges megállapítása keretében tegye meg, abból a czélból, hogy minél előbb szerveztessék egy országos tanfelügyelőség az egységes hittanítás és tanterv ellenőrzése és felügyelete czéljából, szólítsa fel a hitközségeket ezen szervezetbe való belépésre s intézkedjék, hogy a tanterv életbeléptetés idejére általános érvényü methodistica is elkészüljön.

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

VEGYESEK.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Grünhut L.* és *Adler M. N.*, Die Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela nach drei Handschriften, aus dem 13. und 14. Jahrhundert stammend, und ältern Druckwerken ediert und übersetzt, mit Anmerkungen und Einleitung versehen. II. Teil Einleitung, Übersetzung und Register. *Jeruzsálem* 1903. Ara 2.50 márka. J. Kauffmann, Frankfurt a M. — *Dr. Bernstein B*, A Tóra, Mózes I—V könyve. 5 kötetben (Héber eredeti és magyar fordítás). *Budapest* 1902—1903. Schlesinger József Budapest Király-utcza 1. Ára kötetenként 80 fillér. — *Dr. Tänzer A.*, Judentum und Entwickelungslehre. Nach einem in Innsbruck am 4. Mai 1903 über »Babel und Bibel« gehaltenen Vortrage. *Berlin* 1903. — *Dr. Löwy A.*, Die Echtheit der moabitischen Inschrift im Louvre geprüft. *Bécs* 1903. — *Dr. Schorstein N.*, Der Commentar des Karäers Jephet ben 'Ali zum Buche Ruth. *Berlin* 1903. — *Dr. Venetianer L.*, A magyar zsidóság szervezetéről. Különlenyomat az Egyenlőségből. *Budapest* 1903. — Theologiai Szaklap. Szerkesztik és kiadják *Raffay S., Hornyánsky A., Pokoly J., Dr. Tüdös István*. Első évfolyam. — *Dr. Acsády I.*, A magyar birodalom története 15—22. füzet. *Budapest*. A mű megrendelhető az Athenaumnál. — Hofrat Prof. *Dr. Müller D. H.*, Die Gesetze Hammurabis und die mosaische Gesetzgebung. *Bécs*. 1903 (a bécsi rabbi-szeminárium 1902/3. Értesítőjében). — Rektor *Dr. Schwarz A.*, Jüdisches Bewusstsein. *Bécs* 1903. — Magyar-Zsidó Oklevéltár. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. I. kötet 1092—1539. *Dr. Weisz Mór* közreműködésével szerkeszti *Dr. Friss Armin*, *Budapest* 1903. Wodianer F. és Fiai bizománya. Ára 10 korona. — Tóra, Nebiim u-Kethubim tudományos kommentárral heber nyelven. Kiadja *Kahana Ábrahám*. II. füzet: *Genezis*. Magyarázta *Kahana Abrahám*. Zitomir 1903 (Héber nyelven, modern kommentár. Ára 1.25 rubel). — Spinoza, Tractatus theologico politicus. Forditották s jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták *Posch Árpád* és *Rencz János* dr. *Budapest* 1903. Ára 5 korona (Filozófiai Irók Tára. A M. Tudom. Akadémia támogatásával szerkesztik *Alexander Bernát* és *Bánóczi József*. XVIII.). — *Kiss Arnold*. A pap hárfája, *Budapest* 1904 (Singer és Wolfner).

Dr. Ziegler Ignácz, jeles munkatársunk, a Ferencz József rend lovagjává neveztetett ki. Dr. Ziegler az orsz. rabbiképző-intézet neveltje és 15 év óta karlsbadi rabbi. Kiváló társadalmi és tudományos tevékenységet fejt ki. A karlsbadi »Kurhospiz«, a mely egy millió koronába került, az ő műve.

Félszázados tanitói jubileumát ünnepelte két veterán tanitó: *Goldberger* Simon decz. 13-án Budapesten. *Singer* Izráel, pedagógiai iró, decz. 30-án S.-A.-Ujhelyen. Az Isten jutalmazza az ő szolgálatát végző érdemes férfiakat.

Zsidó tanulók a fővárosban. A pesti hitközség hatáskörébe tartozó tanulók száma: 26,134. Elemi isk. 14,633, polgári isk. 3839, középiskola 4396, felső keresk. isk. 1241 stb. A tanulók száma minden iskolában növekedett, csupán a Talmud Tórában és a Héber iskolákban apadt.

Felolvasás. Dr. Kecskeméti Lipót, nagyváradi főrabbi, az unitarius község meghivására Budapesten 1903. decz. 5-én magvas felolvasást tartott »a prófétaság nagy korszakáról«, mely a nagyszámu művelt és előkelő közönségre nagy hatást tett.

Kiss József 60. születésnapja alkalmából az irodalmi körök részéről nagy óvációkban részesült. A nagy multra visszatekintő költő az első volt hazánkban, ki zsidó tartalmu versekkel általános hatást keltett és mintegy uj »költői műfajt« alkotott. »Az ünnepnapok« zsidó liturgiai czélokra termettek. Közel két évtized óta Kiss más téren szolgálja a magyar irodalmat és, mint az imént lefolyt ünneplések mutatják, kiváló sikerrel.

Lederer Béla politikai iró, kinek neve különösen Andrássy beszédeinek kiadása által vált ismeretessé, férfi kora delén meghalt. Gazdag családból származott, de minden idejét és erejét a tudományoknak szentelte. A korán elköltözöttet sok barát siratja.

Rabbiválasztások. *Dr. Löwy Ferencz* jeles munkatársunkat (Nagy-Atád) Maros-Vásárhelyen, *Dr. Guttmann Mihály* jeles munkatársunkat pedig Csongrádon választották meg rabbivá. Mindkét választás egyhangulag történt.

Zsidó egyetemi hallgatók. A budapesti egyetemen az 1902/3 tanév első felében 2011 zsidó hallgató volt (1266 jogász, 330 orvostanhallgató, 39 gyógyszerész, 376 bölcsész). A második félévben a zsidó hallgatók száma 1739-re szállott le. Feltünő a medikusok apadása és a bölcsészethallgatók gyarapodása. Ki fogja ezt a 376 tanárjelöltet elhelyezni?

A kisinevi bünpör. A kisinevi vérontás és rablás, amelynek oly sok zsidó élete és vagyona esett áldozatul, a végtárgyaláson a vérfürdő borzalmas részletein kivül az orosz rendőrség és hatóságok erkölcsi romlottságát is napfényre hozta, ami a zsidókat és a czivilizált világot valósággal megdöbben-

tette. Egyes rendőrtisztviselők a zendülőket bátoritották, sőt maguk is részt vettek a rablásban. A felállitott katonaság több esetben a védekezésre sorakozó zsidókat szétszórta, de a rájuk törő vad csapatokat szabadon engedte garázdálkodni. A vizsgáló biró hivatalos személyeket kompromittáló tanuvallomásokat önkényesen visszautasitott és a jegyzőkönyvbe való felvételt megtagadta. Nem folytatjuk a borzalmas részleteket, csak konstatáljuk a hivatalnok sereg rettentő korrupcióját, amely részben a zsidók előnyére vált, mert az egyik rendőrtisztviselő öt rubelért fejenként sokat közülük hivatalos helyiségében őriztetett. A végtárgyalásról szóló tudósitások tulszárnyalják a leghirhedtebb rémregényeket. A legszörnyübb az, hogy a gyilkos rablóbandák huzamosabb időn át szervezkedtek, anélkül hogy az erről tudomással biró hivatalos körök ebben megakadályozták volna. A nép ekkora demoralizása még az oroszoktól sem volt feltehető. Ily körülmények közt nem csoda, hogy Homelben a kisinevi példát utánozni próbálták. A végtárgyalás vezetésére a legjellemzőbb az, hogy a magánpanaszosok ügyvédei tisztségükről lemondtak, mert pl. a törvényszék ily határozatot hozott: »Az ügyvédek előterjesztése jogosult, de a törvényszék nem ad annak helyet«. Az ilyen igazság az államnak gyenge alapot szolgáltat és végeredményben végromlással fogja magát megboszulni.

Dr. Jastrow Marcus M. philadelphiai rabbi 73 éves korában meghalt. A lengyel szabadságharcz leverése után börtönbe vettetett és kivándorolt. Nagy szótárt adott ki a targum, talmud és midrasról angol nyelven. Az amerikai »Jewish Encyclopedia« egyik szerkesztője volt, mely munkásságtól alig egy év előtt vonult vissza. Áldás emlékére.

Castiglioni Vittore, trieszti hittanár és rabbi, római főrabbivá választatott meg. Rómában mint egy benediktinus tudós tanár panaszolta előttünk, eddig nem volt zsidó tudós, ki a héber irodalomban járatos lett volna. Az uj főrabbi, ki Luzzatto S. D. több héber kézirathagyatékát adta ki, uj életet hozhat ezekbe a tanulmányokba.

Dr. Maybaum Zsigmond hazánkfia és kitünő munkatársunk, a berlini hitközség hires rabbija és a »Lehranstalt« nagytevékenységü tanára, irodalmi munkássága elismeréseül a német császár által a »Professor« czimmel lett kitüntetve.

Bécsi szeminárium. A lefolyt tanévvel fennállásának első évtizedét töltötte be és ezen idő alatt 81 rendes, 12 rendkivüli hallgatója és 14 tanulója volt. 14 tett rabbivizsgát, 2 végzett, 5 tanulmányai befejezése előtt hagyta el az intézetet, 40 részben pályát változtatott, részben más intézetbe ment. A lefolyt évben 27 hallgató volt, kik közül 12 Galiciából származott és 2 Magyarországból. A 27 növendék

segélyezésére jóval nagyobb összeget forditottak, mint a budapesti rabbiképző 80 növendékére. Az idén nem lesz rabbivizsga.

Kis-Ázsia. Az utolsó statisztikai megállapitás szerint Kis-Ázsiában circa 15 millió lakos között kerek számban 124.000 zsidó lakik. Smyrna 22.516· Brussa 32,215; Aleppo 20.000, Wahu 5000, Moszul 6000, Bagdad 53,500, Baszra 4500. Mindenütt a vilajetek értendők.

Kanada. 1901-ben 16,432 zsidó lakott Kanadában, hova most nagyobb számban vándorolnak be. A zsidó-misszió ezekre is rávetette magát és a misszionárius paksi származásu zsidó, bizonyos *Trebitsch Izsák*, ki 1879-ben Hamburgban tért át a keresztyén hitre. A 24 éves Trebitsch Ignatius Timotheus valaha bócher volt.

Szentföldi telepités. Berlinben Dr. Hildesheimer H. elnöklete alatt megalakult egy »Propaganda-Kommission des Zentralkomitees der Kolonosationsvereine«, melynek czélja, hogy a keleti zsidó telepitést az eddiginél nagyobb mértékben folytassa. Az összes, e czélt szolgáló egyesületeket közös munkára egyesíti és hatalmas propagandát fejt ki. Budapestről is kapott biztató levelet. Palesztinán kivül Syriát is bevonják a telepitési területbe és iparos telepeket is fognak létesiteni. A gyülésen az ugandai terv ellen nyilatkoztak, mert a politikai tömeges gyarmatosítás nem biztat sikerrel.

Mortalitás a zsidóknál. A zsidók a statisztika tanusága szerint a hosszuéletüek közé tartoznak. A legujabb kutatások ezt a régi igazságot a zsidók mértékletességéből medicai alapon magyarázza. Nincs alkoholizmus, amely a szervezetet rombolja és az utódokat satnyává teszi. Csupán az idegrendszer betegségei pusztitanak a zsidók közt nagyobb mértékben, mint másoknál.

Héber könyvnyomda. Alkalay Adolf és Fia pozsonyi czég, amely évek hosszu sora óta az orsz. rabbiképző-intézet értesitőit nyomja és szombaton nem dolgoztat, terjedelmes füzetben mutatja be egyes mintákban nyomdája gazdag felszerelését. A boroszlói »Monatsschrift«-et szintén ez a könyvnyomda készíti. Tudományos müveken kivül mindenféle üzleti és egyéb nyomtatványokat állit elő még Bécs számára is. A czég számos ajánló levélre hivatkozik (Bacher, Blau, Schmiedel Bécs stb.) és mi is a legmelegebben ajánljuk magyar müvek kiadásánál is, mert olcsón és jól dolgozik.

A magyar birodalom története. *Acsády* Ignácz történeti munkájának eddig megjelent és nagy feltünést keltett füzetei most már diszes kötetté egyesitve is kaphatók. Ezek, mint az egészen uj csapáson haladó munkának első kötete, Mátyás király haláláig beszélik el a magyarság történetét. De igazán

a magyarságét és nem egyes osztályokét. Nincs a nemzetnek olyan eleme, melyet Acsády figyelmen kívül hagyott volna, úgy, hogy az előtt, a ki ebből a munkából ismeri meg házája multját, egészen új távlatok nyilnak meg és megszabadul attól az előítélettől, mintha Magyarország históriája csak a királyok és hadakozó osztályok története volna. Nincs magyar históriai munka, mely ilyen élesen kidomborítaná, hogy ezt a nemzetet a benne kialakult néposztályok összessége tartotta fenn, hogy a földmivelő jobbágynak, az ipar és kereskedelem úttörőinek épen olyan részük van hazájuk dicsőségében, mint a csatatéren harczolóknak, mint a hadsereg vezetőinek. Acsády nemcsak a magyarság külső küzdelmeinek rajzolója, hanem belső vívódásainak szószólója is és hiven feltünteti azokat a változásokat, melyeken a magyar néplélek az évszázadok folyamán keresztül ment. Nemcsak mint katonát és politikust mutatja be a magyart, hanem megrajzolja nagyszerü polgárosító tevékenységét is. Nyomon követi szellemi tevékenységének minden megnyilvánulását, kiterjeszkedik az irodalom, a művészet, a közmüveltség minden alakulására. És megmutatván, hogy milyen súlyos küzdelmeket vívott meg a magyarság fennmaradásáért, beszámol azzal is, hogy mint használta fel a kivívott eredményeket, mint illesztett minden megszerzett követ államiságának mind magasabbra emelkedő épületébe. Megrajzolja a magyar nemzetet a harcztéren, meg otthona meghitt körében, magánéletének legjellegzetesebb vonásaiban. Igazán bámulatos, hogy milyen ügyességgel tudta Acsády ezt a rengeteg anyagot világos, átlátszó képpé tömöríteni, hogy munkájának nagy tudományos értékessége mellett, mint tudja a laikus olvasót is lebilincselni. Lebilincselni ragyogó nyelvével, stilusának emelkedettségével és vonzó előadásával. Tekintetbe véve, hogy az előttünk fekvő rendkívül díszes, félbőrkötésü hatalmas első kötetet (792 oldal) 2 színes térkép, 8 színes, 22 más melléklet és 298 szövegkép díszíti, ára, melyet a kiadó Athenaeum 18 koronában szabott meg, valóban olcsónak mondható.

A Magyar-Zsidó Szemle 1900. évfolyamát, az 1895. évf. 2. és 4. és az 1902. évf. 1. füzetét visszavásároljuk. Azon többi évfolyamokból, a melyekkel még rendelkezünk, egy-egy kötetet 4 koronáért küldünk bérmentve az összeg előleges beküldése után.

TÁRSADALOM.

A NEVELÉS ESZMÉNYE.

Az élet eszmény nélkül vajmi sivár és csak bámulni lehet a materialistákat, minő idealismus lakozik bennük, hogy mint materialisták tudnak élni. Minő eszményiséget oltottak belé jük ifjú korukban, hogy mint meglett emberek mindenből kivetkőzve nyugodtan és megelégedve huzzák az élet igáját, nem remélve szebb jövőt, nem törekedve nemesebb lét után. Kétségtelen, hogy öntudatlanul amaz eszményi tőkéből élnek, melyre gondos nevelés utján tettek szert, mert minden nevelés bizonyos czélt tart szem előtt, melyre a reábizottakat az általa czélirányosnak felismert utak és módok szerint előkészíti. Általában a társadalom számára nevelünk és e társadalomnak megvannak a maga eszményei. Ha hiányozna az eszmény, a nevelés sötétben tapogatódznék és csak azért nem tévesztené el a czélt, mert — nincsen czélja.

A két nagy hatalom, amely a nevelés czélját és ennek megfelelőleg az irányát megszabja, manapság is az állam és az egyház. Az állam hazafiakat kiván, az egyház vallásos embereket és a főtörekvés odairányul, hogy a két czél egymással összeütközésbe ne kerüljön, hanem egymással összhangban álljon. Vannak nagy csoportok, melyek a vallásos nevelés lényegét a puszta erkölcsösségben látják és a szív művelődését erre az egy pontra központosítják. Vajjon az ethika egyáltalában vagy legalább a nép széles rétegeinél pótolhatja-e azt a szilárd alapot, melyet a vallásosság ad, vita tárgya. Mi ez alkalommal és e helyen ezzel a bogos kérdéssel nem foglalkozunk; talán pótolhatja, talán nem pótolhatja.

Az az egy azonban bizonyos, hogy vallásos embert vallási ideál nélkül nevelni nem lehet. És itt oly ponthoz értünk, amely az úgynevezett modern zsidóságban korán sincs tisz-

tázva. A hány ház, annyi nézet, hogy ne mondjuk, nézethiány. Mert mi tűrés-tagadás, a legtöbb modern zsidó erről a kérdésről, amely következményeiben oly végzetessé válhatik, nem is gondolkozik. Hogy a fia derék polgárrá és jó hazafivá nőjjön fel, azt szívén viseli. Ez nagyon szép és dicséretes. De milyen zsidó váljék belőle? Erre a kérdésre világos feleletet a legkevesebb tud adni. A közömbösök ezt a kérdést egyáltalában nem vetik fel, nem is törődnek vele. De a felekezet nem helyezkedhetik és nem is helyezkedik erre az álláspontra, ennek kell az ideál, csakhogy sajnos, nem látjuk, hogy melyik az.

A zöld asztalnál, hol egy emberöltő előtt a haladás volt a jelszó, most rendszerint a konzervativizmus járja. De hogy annak a türelmes szónak mi a tartalma, azt nem halljuk. Azt mondják, hogy a régi zsidóság, pl. Szófer Mózes. A fiaikat azonban a gymnasiumba iratják be és nem a pozsonyi jesivába. A világért sem akarunk gunyolódni — a tárgy sokkal szomorúbb, semhogy ehhez kedvünk volna — nem is kételkedünk az őszinteségben, a fentemlített ténynyel csupán a lelki meghasonlást kívánjuk feltüntetni. A vallásos törvényből, akár ismerik, akár nem ismerik, egy jottát sem engednek, de csak akkor, ha másokról van szó. Képzelhető-e ennél nagyobb meghasonlás, zavar és kapkodás? A régi zsidóság ezt a — hogy is mondjuk — kétkulacsosságot nem ismerte. Midőn a XIII. században a tudománykedvelők és tudományellenzők, a maimunisták és antimaimunisták összecsaptak, nem volt arra eset, hogy azok, akik vizet prédikáltak, bort ittak volna. Ez egész új jelenség a zsidóságban.

A tiszta eszmény hiánya mindenképen baj, de kétszeres baj, ha a serdülő ifjuság szükölködik nélküle. Fogékony lelke eleped a szomjuságtól, biztos alap nélkül épül fel e tekintetben egész lelki világa. A tátongó ür az élet és tan között már zsenge korában tudatossá válik nála és a lelki meghasonlás akkor csirázik ki, midőn még semmiféle irányban nem állapodott meg. A vallás törvényeit hirdetik előtte, de egyidejüleg azt látja, hogy ezeket lépten-nyomon megszegik. Minő veszedelmes példa. A példa annál veszedelmesebb, minél mélyebb gyökeret vert benne az a meggyőződés, hogy a zsidóság ezen hozzátartozói és ő maga által napról-napra megszegett törvényekkel áll és bukik. Mert lassankint arra a másik, még

veszedelmesebb meggyőződésre jut, hogy ő nem zsidó. Még egy lépés és a felekezeti statisztika legszomorúbb rovatát növeli. Egy folkloreista a vázolt állapotot röviden így fejezte ki: a zsidót ségecznek nevelik.

A theológia is más, meg a pedogógia is más. Nem szabad a kettőt összezavarni. Tegyük fel, hogy a theológia vagy az a valami, ami nálunk ezt a nevet felveszi, a vallásos zsidó ideálját a legsötétebb Galicziában találná meg — viszonyaink ismerője előtt nem is oly merész feltevés — a pedagógia ezt az ideált nem használhatná. A középiskolai ifjuságból ilyen, egyébként tiszteletre méltó alakokat semmiféle erőfeszítéssel nem nevelhetne. Talán még a népiskolában sem. Hiányzik a külső milieu. A nevelés gyakorlati tudomány és gyakorlati czélokat szolgál, kénytelen tehát a tényleges állapotokat számba venni és az elérhetőség körén belül maradni. Más szóval a nevelésnél a czélszerüség a domináló tényező.

Ez pedig felette szerencsés körülmény, mert lehetővé teszi, hogy a nevelést a szürke kathedrától és a zöld asztaltól teljesen függetlenítsük. A kérdés egyszerű és világos: milyen zsidót nevelhetünk adott viszonyaink közepette? Nem az a kérdés: mit szeretnénk, hanem az a kérdés: mire vagyunk képesek? A probléma, így formulázva, nem megoldhatatlan. Figyeljünk a való életre, tekintsünk vallásunkra és a kettő összevetése alapján állapítsuk meg a czélt és a hozzá vezető legbiztosabb útat. Ebben az esetben helyzetünk kedvezőbb színt ölt, mert vallásunk eszméi egyszerüek, világosak, a tudománynyal kiegyenlíthetők, intellektuális áldozatot nem követelnek. Ezeket a minden nemesért és jóért lelkesedő ifjuság lelkébe beolthatjuk, úgy, hogy az élet minden körülményei között hozzájuk ragaszkodni és bennük megnyugvást és vigasztalást találni fognak. Történetünk dicső példái az eszményiség világába emelik és a lelki meghasonlástól megóvjuk őket. A részletekben ugyan lesznek még eltérések, de az irány, nézetünk szerint, csak a fentvázolt lehet, amelyen eljutunk olyan nevelési eszményhez, amely a mi való viszonyaink között is vonzó erővel fog bírni. Csak a lehetetlent ne akarjuk, mert akkor az óhajtott czél ellenkezőjét mozdítjuk elő. Ezt pedig senki sem akarja, erre az egy pontra nézve mindnyájan egyetértünk.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Az aggasztóan kiélesedett közviszonyokban általános megelégedésre, mondhatni örömre, barátságos fordulat állott be és egyelőre nem kell tartani attól, hogy a reakczió úrrá lesz az országon. De azért feltünő, hogy a kormány elnöke az 1848. évi XX. t.-czikk végrehajtásáról szóló nyilatkozatában csupán a protestáns egyházakról emlékezett meg, a többi bevett felekezetekről, tehát a mienkről is, hallgatott. Ez annál fájdalmasabban érint bennünket, mert tudva van, hogy az egyházpolitikai törvények és még inkább az azóta felszínre került klerikális áramlatok felekezetünkön ütötték a legmélyebb sebeket, részben meg is bontották. Az ujonnan megalakult nemzeti párt vezére még kifejezettebben csakis a katholikus autonómia és a protestáns államsegély mellett foglalt állást ujonnan formulázott pártprogrammjában. Reméljük azonban, hogy a szabadelvű kormány nem fog két mértékkel mérni és a reform végleges megvalósításánál az izraelita felekezet ügyeinek jogos rendezése elől sem fog elzárkozni. Ez semmivel sem igazolható hátramenés volna. Az igazságos álláspontot báró Bánffy Dezső fejti ki az egyik protestáns felekezeti lapban napvilágot látott czikkében. Az 1848: XX. t.-czikk végrehajtását sürgeti. »Másfél évvel ezelőtt már elodázhatatlan kötelességemnek tartottam, hogy felemeljem szavam és az erdélyi egyházkerület 1902. november 8-án Kolozsvárt tartott kerületi közgyülésében elmondott beszédemben azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy »*az 1848: XX. t. czikk határozott rendeletének eleget téve, a törvényesen bevett összes vallásfelekezetek meghallgatásával*« követeltessék, hogy a kérdést végre rendezze.« A czikk folyamán elmondja, hogy »követeléseiket már számokban is megállapították«.

*

Az utolsó évek folyamán folyóiratunkban számos ízben tettük szóvá a zsidó tudomány állapotát és művelői helyzetét. Az egyes alkalmakhoz mérten egy-egy pontot világítottunk meg. Elmefuttatásainkban rendszerint nem a hazai, hanem az általános felekezeti viszonyokból indultunk ki. A kérdés nézetünk szerint eléggé meg van világítva és csupán azért térünk

vissza reá, mert Dr. Venetianer Lajos az irodalmi társulat idei Évkönyvében »A zsidó tudomány feladata a jelenkorban« czím alatt összefoglaló jeles tanulmányt irt a probléma lényegéről.

Első helyen azt emeli ki, hogy a zsidó tudós helyzete felette kényes: »Félnek az értelem nélküli zélotahad üvöltésétől s kitérnek a méltatlan meghurczoltatás számonkérő széke elől.« Igaz, hogy semmiféle felekezet nem gucsmolja annyira szellemi és leki munkásait, mint a mienk; a zsidó vallás és irodalom modern búvárát hazánkban semmisem kiséri oly híven, mint némely oldalról a gyülölködés. De ne tiszteljük meg ezt a forrást a zelótaság, e tisztességes bestia, czímével. Széjjel nézünk és keressük a »zelóta hadat« és nem találjuk sehol.

Az üvöltés, melyet a tisztelt czikkező hall, kölcsön vett hamis hangok tömege. Az igazi baj abban rejlik, hogy az érdeklődő körökből — a közönség zöme teljesen közömbös — hiányzik a kellő müveltség. Az ilyen körök nem látnak messzire és előttük minden duhajkodás argumentálás. A kétségtelenül meglevő baj orvoslását tehát alulról kell kezdeni. Ma a Dr. V. által sürgetett önálló vallásbölcsészetet olyan »hilchesz jajin neszech«-félének tekintik.

*

1903. julius 28—30. napjaiban Mountain Lake Park (Md.) oly gyülekezetet látott, amilyen még nem volt: az északamerikai Egyesült-Államok zsidó-keresztényei külön kongresszust tartottak. Sem zsidók, sem keresztények nem voltak hivatalosak, csakis zsidó-keresztények. Uj szekta, nem zsidók, nem keresztények, hanem zsidó-keresztények. Az egyik Reverend azt fejtegette, hogy a zsidó-keresztények tartsanak össze a közös származás miatt, melyet eltagadni nem illő. Egy másik Reverend ismertette azokat a törekvéseket, melyek kilenczven esztendő óta arra irányultak, hogy a zsidó-keresztények közös imára egyesíttessenek. Valamennyi kisérlet csütörtököt mondott! De azért New-Yorkban 1903-ban létrejött egy »Zsidó-keresztény fi- és nőtestvér-egyesület«; Londonban pedig 1835 óta áll fenn az »Ábrahám-Társaság«, amely a megszorult »hittestvéreket« támogatja; továbbá az

utolsó évek óta a: »Hebrew-Christian Assembly« és a »Hebrew-Christian Alliance« működik. Mit tanítanak e röviden jelzett tények? Mindent, csak azt nem, hogy ezek a megkeresztelt zsidók igaz keresztényekké váltak. Az egyház felvette őket, sőt nagy anyagi áldozatot hozott, hogy a megtérésre késznek nyilatkozzanak, de azért nem vette be őket, ma is idegenek kebelében. A legfeltünőbb azonban az, hogy ezek az apostaták — a szót maguk használták — zsidó voltukat reklamálják. »Mi — így szóltak — nemzetiségre nézve époly jó zsidók vagyunk, mint Dr. Herzl és Dr. Nordau. Nemzetiségünk nem függ a szertartási törvények meg- vagy meg nem tartásától, hanem pusztán származásunktól.« Reverend Cohn L. azt mondta, hogy misszionáriusnak minden zsidót elfogadnak, ki kikeresztelkedni kész, vallásosság, műveltség és jellem mellékes. Foglalkozásukat, mihelyt lehet, kellemesebbel cserélik fel, jelentéseik nem igazak; kapzsik, kik idejüket főkép arra fordítják, hogy misszionárius tevékenységükért pénzt kérjenek. De azért a koreferens azt ajánlotta, hogy a megtérítettek számára házat építsenek, hol szobákat bérelhessenek és hol állásközvetítő iroda legyen. (Egyéb adatok: »Minutes of the first Hebrew-Christian Conference of the United States.« Pittsburgh, Pa. 1903.) Hogy panaszkodhatnak korrupcióról azok, kik elkövetik? Az eredmény 1895-től 1901-ig, tehát hat év alatt, az Egyesült-Államok egész területén kereken egy millió nagyrészt szegény zsidó közt 217 lélek volt. Van-e ennél szebb bizonyíték a zsidók hűsége mellett? Az említett időszakban az összes elpártoltak száma 1072 volt, tehát annyi, mint a mi szép fővárosunkban az utolsó két évben.

*

A »Jewish Encyclopedia« hatodik kötete e napokban került ki a sajtó alól és vele — az egész 12 kötetre van tervezve — a nagy mű fele készen áll. A skeptikusok, kik közé magunk is tartoztunk, ez egyszer kellemesen csalódtak. Ez örvendetes tény fényes bizonyítéka a zsidóságban élő lelkesedésnek és kitünő példa arra, hogy minden zsidó ügy hathatós pártolásra számíthat, ha a kellő erélylyel és belátással inauguráltatik. A kiadók 700-nál több munkatársat nyertek meg vállalkozásukhoz és nemcsak jelentékeny alapot, hanem nagyszámú vevőt is szereztek. Az erkölcsi siker az utóbbi

körülményben rejlik, mert a zsidóság ismeretét terjesztették a felekezet körén belül, olyanok közt is, kik már teljesen »lehűltek« és elveszettnek tekintettek, továbbá a felekezet körén kivül is. Minthogy a zsidóság sohasem félt a megismeréstől, hanem csakis a félreismeréstől, a Jewish Encyclopedia sikerét nagy örömmel üdvözöljük és széles rétegekben való elterjedését hőn óhajtjuk. Ezt reméljük is, hiszen még hazánkban is, hol a tudomány nem panaszkodhatik valami heves ölelések miatt, legkevésbbé pedig a zsidóságról szóló tudomány, és ahol az angol nyelv ismerete ez idő szerint nincs kellően elterjedve, szintén akadtak, aránylag elég számban, nem pusztán olvasók, hanem aláírók is, és kétségtelen, hogy a kötetek szaporodtával a vevők is szaporodni fognak. Az új kötet tartalmát folyóiratunk más helyén fogjuk bemutatni, itt csak azt említjük, hogy az egész mű nem kevesebb mint 30.000 czikket és 2000 illusztrációt fog tartalmazni és ily módon a zsidóságról oly tájékozást fog minden irányban nyujtani, amilyen még sohasem létezett és amilyent remélni sem igen bátorkodtak. Ismételten felhivjuk olvasóink figyelmét a nélkülözhetetlen műre. A czég európai képviselője Funk and Wagnalls London, Fleet-Street 44, Budapesten Ranschburg Gyula könyvkereskedő, (Ferenczieк-tere).

*

A Dreyfus-ügy utolsó felvonása üres ház előtt játszódik le. Ha a zsidót nem ütik, a darab nem érdekes. A zsidófalók félrevonultak, mintha a bonyodalomhoz semmi közük sem lett volna. A hamisítások és hazugságok, melyekkel éveken át táplálták a hazaárulás pörét, melynek vádlottjául megtették az egész világ zsidóságát, feledve vannak. Maguk a szereplők sem emlékeznek már szerepeikre; a főcselszövők vagy saját vermükbe estek, vagy a csendes magányban elmélkednek hőstetteikről. A végén »a nagy affaire« Dreyfus-ügygyé lesz. Magánügy, szólnak a klerikálisok, kik évek hosszú során át szitották a tüzet. Ártatlan, de csak ez az egy zsidó. Mert »a zsidó« csak a bűnösre illik, az ártatlan az mindig csupán »egy zsidó«. Az eset nagy tanulsággal szolgál a népeknek: mire képes a vak gyűlölet. Mennyi és mily förtelmes bünt vált ki az emberekből. Nem igaz az, hogy Dreyfus üldözői csupa jellemtelen emberekből kerültek ki, jórészük maguk

is gyűlölködésük áldozataivá váltak. A vad szenvedély erkölcsükben támadta meg őket, megtántorodtak, lejtőre kerültek és erkölcsileg meghaltak. Ebből a szempontból a Dreyfus-ügy világtörténelmi esemény szinvonalára emelkedik és örök intőpélda azok számára, kik az embergyűlölet tanainak szolgálatába szegődnek. A zsidó történet pedig egy fekete lappa gazdagodott, amely egy újabb esetet beszél el, melyben a zsidók üldözőbe vétettek. Lényegében nem különbözik a többi esetektől, mert az ártatlanúl üldözöttek szenvedései nem változnak az ürügy szerint, melynek nevében halált kiáltanak rájuk. A keresztes hadjáratok, a fekete halál, a vérvád, az ostyaölés, az uzsora, Dreyfus stb. mind egy forrásból ered és egy végczélt követ, melynek népszerű formulája: üsd a zsidót. Mindössze egy tapasztalattal lettünk gazdagabbak, ez pedig sovány vigasztalás, mert ez irányban már amúgy is eléggé felgazdagodtunk. Nem mérkőzhetik velünk semmiféle nép, egészen egyedül állunk. Megnyugvást csak a talmud ama két tételében találhatunk, melyek így hangzanak: Az ember legyen inkább elnyomott, mint elnyomó, inkább üldözött, mint üldöző.

*

A ruthén akczió eddigi legnépszerűbb és legismertebb eredménye a kazár-elmélet. Egy imént megjelent közgazdasági röpirat »A mi népünk« Somlyói V. J. tollából (Győr 1904.), melynek szerzője Nagy-Szőllősön él, a ruthén kérdést a tények megfigyelése alapján világítja meg és különféle javaslatokkal szolgál. Bennünket e helyen csupán az érdekel, hogy az ügynek a zsidókérdéssel való kapcsolatba hozatalát teljesen alaptalannak és következményeiben károsnak tartja. Állítását tényekkel igazolja, csakhogy, fájdalom, eső után nem használ a köpenyeg. A fulánk bennmarad a lelkekben.

*

Ha van valami a kerek ég alatt, melyhez a zsidóságnak nincsen köze, úgy kétségtelenül az orosz-japán háború az. Se Japán, se Mandsuria nincs »elzsidósodva«, bankjaikban és szerkesztőségeikben nem ülnek zsidók, nihilistáikat sem biztathatják, hazafias mozgalmaikban sem láthatók. Mindössze kétháromezer bevándorolt, jobbára orosz zsidó kereskedik és iparoskodik a szóban forgó óriás területen. De azért az első

ágyúlövés, melyet a japánok elsütöttek, az orosz birodalom nagyhatalmú intézőinek a zsidókat juttatták az eszükbe. Intézkedni kell! és intézkedtek: kiparancsolták a zsidókat nemcsak Mandsuriából, hanem sok száz mértföldre Szibériából is. Mindössze vagy 2000 zsidó vesztette el kenyerét. »A zsidók örülnek a japánok sikerein« kiáltották a második ágyúlövés után ugyanazok a körök. Fiaik az orosz seregben harczolnak, orvosaik szintén ott működnek, de azért mégis örülnek az oroszok vereségén. Wie der Schelm ist, so denkt er. A sajtó nagy lármát csapott a zsidók ellen: »Ne örüljenek. Kisinef!« Hát igaz is. Kisineft tényleg az orosz zsidók minden csontjukban érzik és purimkor sincs örvendező kedvük. Már akkor különben a husvétra gondolnak az antisemiták is. Az első vérvádfecske ilyenkor jelenik meg szárnyait csattogtatva. Ha nem történt volna meg, épeszű ember nem hinné: a zsidókat tényleg megintették, hogy ne örüljenek. Az adakozók közt persze ott voltak, de ez csak svindli, jó volna a veséjükbe nézni. Az orosz zsidók organuma külön közleményben tiltakozott az oktalan vád ellen. Mi egész biztosan tudjuk, hogy az orosz zsidók nem örülnek, sőt nagyon szomorúak. Mert csak két eset lehetséges: az orosz vagy győz vagy nem győz. Ha győz, szilaj jó kedvében fog a zsidón egyet ütni; ha megverik, akkor haragjában rajta fogja mérgét kiönteni. Milyen rosszúl ismerik a zsidókat! A zsidók minden háborúnak ellenségei, egytől-egyig békebarát. Első és főok, mert a vérontás ellen horrort érez már évezredek óta. Második ok, mert ők mindenképen áldozatok. De nem folytatjuk az okok felsorolását és csak újból konstatáljuk mi, nem a »Borsszem Jankó«, hogy az orosz zsidóknak komolyan és hivatalosan megparancsolták, hogy ne örüljenek.

*

Az olmützi érsek ügye, amely oly nagy port vert fel, eldőlt; az egyhazfő, ki egy évtized előtt érseki székét rendkivüli feltünés közt foglalta el, lemondott. A feltünést az keltette, hogy e magas méltóságot, amelyet évszázadok óta kizárólag főranguak, közöttük kir. herczegek, viseltek, polgári származású pap nyerte el, kinek hozzá neve dr. *Kohn*. Ez mindenesetre érdekes jelenség, de nem áll magában, mert a történet nemcsak az ókorból, hanem a középkorból is feljegyez zsidó eredetű

püspököket, kik a katholikus egyházban magas rangot foglaltak el, sőt hatalmas befolyást gyakoroltak. Állitólag a pápai székben is ült volna prozelita. Mi azokat, kik tőlünk elszakadtak, nem tartjuk számon és emez idegen egyház belügyét szóvá nem tennők, ha nem jellemezné a jelenkor klerikális áramlatát. Az érsek ellen ugyanis nagyszabású harcz indult meg az antiszemita-klerikális táborból és a pápa az ő magasrangú hívét »*propter aversionem cleri et populi*« mentette fel állásától. A papság és a hívek egyházfejedelmük ellen averzióval viseltettek. Nem vétett egyháza és vallása ellen, de papjai és hívei nem állhatták ki. És miért? Gazdasági tevékenysége miatt. Voltak már bizonyára más főpapok is, kiknek sem gazdasági, sem egyéb tevékenységük nem keltett nagy lelkesedést. De az »aversio cleri et populi« nem vetette ki őket puha székükből. Nem hitták őket Kohnnak. Mindebből az következik, hogy a zsidógyülölet háborítatlan garázdálkodása az idők folyamán nemcsak az emberi, hanem a vallási érzelmeket is megmérgezi és a szóban forgó eset tanulsággal szolgál az egyházak összes jámbor híveinek, ha szemüket még nem vakította el a gyülölet. De egyszersmind tanulságul szolgálhat azoknak is, kik zászlónkat elárulják és »szebb hazába« törtetnek. Csupán e tanulságok kedveért tettük szóvá az egyébként bennünket nem érdeklő esetet.

*

Pozsonyból néhány magyar községből megjelentek egyes czionisták és gyülést tartottak. Hogy mit végeztek, mit nem végeztek, nem tudjuk. Az »*Egyenlőség*« tudósítása szerint csunyán hajba kaptak és nem viselkedtek gentlemanlike. Mi ezen nem tudunk örülni, mert a durvaságnak semmi téren nem vagyunk barátai. Ezt a középkori maradványt ki kellene küszöbölni kebelünkből. A műveletlenség vad kitörésére, sajnos nem egyedül Pozsony szolgál példával.

TUDOMÁNY.

A MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR.

Magyar-zsidó oklevéltár. Kiadja az Izr. M. Irod. társulat. I. kötet, 1092—1539. Dr. Weisz Mór közreműködésével szerkeszti Dr. Friss Ármin. Budapest, 1903. Franklin-társulat nyomdája. Wodiáner F. és fiai bizománya. 8-r., XLI., 524 l.

A mult esztendő végén jelent meg az Izraelita magyar irodalmi társulat kiadványainak egyike, a »Magyar-zsidó oklevéltár«. Hazánk ezer éves fennállásának ünnepsége előtt, a történeti munkásságnak kedvező időben, merült fel terve. Multak eseményeinek gyűjtése és feldolgozása járta ekkor az országban, oly buzgósággal, minőre ritkán találunk példát. Ebben az áramlatban, mely sok értékes, de több selejtes dolgozattal borította el a történeti irodalmat, támadt az óhaj, hogy a magyar zsidóság közjogi helyzete, magánjogi viszonyai, tevékenysége s beléletével kapcsolatos kútfők is, régtől fogva a reczepczió törvényre emeléseig, egybefoglalják. Ez eszme teljesedéséhez való közeledésnek hirmondója a Magyar-zsidó oklevéltár első kötete, mely a Szent László uralkodásától az utolsó nagyszombati zsidó számkivetésig terjedő időszak, 447 esztendő sok eseményének nyers anyagát igyekszik nyujtani.

A vaskos kötet régebben közzé tett okleveleket tartalmaz, de újakat is. Az utóbbiak csekély számban jelentkeznek ugyan, de kútfők kiadásánál nem a mennyiséget tekintik első sorban, hanem azt, hogy becsesek-e és kezdettől végig pontosak-e? Azon oklevelek közül, melyeknek másolatai a Magyar-zsidó oklevéltárban láttak először napvilágot — főkép dr. Gárdonyi Albert fáradozásának eredményei ezek — körülbelül harmincz darabot volt alkalmunk az eredetiekkel összehasonlítani és úgy tapasztaltuk, hogy a történetirásnak alapjául szolgálhatnak, mert, kisebb tévedéseket nem számítva, hű közlések és ha nincs is valamennyinek általános értéke, de a kegyelet és a

felekezeti vonatkozás szempontjából egyiktől se vonható meg a pretium affectionis. A megejtett próbából következtetve, nincs oknunk a még meg nem vizsgált kevés teljesen új adalék megbizhatóságában kételkedni.

Kútfők feldolgozása a történetiró feladata, azonban már az oklevélgyűjtemény kiadójának kötelessége az okmány rövid kivonatának elkészítése és chronologiai meghatározása, de ebben a tekintetben a Magyar-zsidó oklevéltár még új okmányainak egy része se felel meg a tudományos mértéknek. A szükséges szakismeretek hiányával, bántó nemtörődömséggel találkozunk itt és mindez növekszik a már másutt kinyomatott oklevelek ismételt közzé tételénél. Ezeknél, amelyek pedig az Oklevéltár túlnyomó részét képezik, nemcsak a kivonatban és a chronologiai megállapításokban torlódnak a sulyos mulasztások, hanem még a szövegben is és mértani haladványban szaporodnak a gondatlanság tünetei, minél inkább közeledik a könyv végéhez. Amily jó benyomást gyakorol ebben az Oklevéltárban egyes oklevelek hibás szövegének helyreigazítása, oly deprimáló hatású, hogy a legtöbb és legfontosabb ismert okmányok újolagos kiadásánál nem haladást, hanem visszaesést tapasztalunk. Megbocsájtható, hogy közkézen forgó, vagy könnyen hozzáférhető könyvekben kinyomatott okmányok tömegesen maradtak ki belőle, de furcsa jelenség, mikor a bevezetése olyanokat tűntet fel még ki nem nyomatott oklevelekként, melyeket maga az Oklevéltár közöl. Annál kevésbé lehet tehát csodálkozni azon a tájékozatlanságon, hogy a bevezetés »Krónikák« rovata (XXXVIII. old.) nem tud oly héber nyelvű, a magyar zsidókra vonatkozó krónikákról és adatokról, melyeket 1884 óta, vagyis azután, hogy dr. Kohn Sámuelnek »A zsidók története Magyarországon« munkája megjelent, a kutatás felszínre hozott. A kötet nagy részén áthuzódó gondatlan munkásságnak tudható be az is, hogy Krónikák elnevezés alá oly adatokat foglal az Oklevéltár, melyek közül csak kettő való Krónikákból.

Az Oklevéltár szerkesztőjének és a magyar zsidók történetével foglalkozóknak akarunk szolgálatot tenni, mikor megjegyzéseink, helyreigazításaink, pótlásaink töredékét itt közöljük. De mielőtt ezt tennők, nem hallgathatjuk el, hogy a Név- és tárgymutató jelen alakjában bátran elmaradhatott volna; ilykép nyoma se lenne annak a sok latin nyelvi

hibának, névelferdítésnek, téves tárgyi utalásnak; a számokról nem is szólunk. Ezen felemás nyelvű indexből tudjuk meg, hogy a Duna folyam: *locus* (l. Tunaw alatt), hogy a 27. számú 1268-ban kelt okmányban ygyz nemcsak halastó, hanem *pécsi püspök* is (l. ygyz alatt), hogy Tockhen zsidó asszony, aki a brucki Iszerlein felesége volt, ugyanakkor *Aspmer István pozsonyi polgár hitvese* (l. Tockhen alatt), hogy Nagy Lajos neje Erzsébet már *1381-ben özvegy volt*, noha férje 1382. szept. 11-én halt meg (l. Elisabeth alatt), hogy *egy szőlő személy is lehet* (l. Frank alatt).

I. *A bevezetés oklevelei* (XXXIV—XXXVIII. old.) 7, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a *141—142. oldalon.* 10, nem 97, hanem *98*, 13, nem 27, hanem *30* soproni polgár. 16, Sabbato proximo post festum beati Ambrosii confessoris nem szeptember, hanem *április 7-re* esett. 18, már kiadta a Magyar Zsidó Szemle XIII. évf., 276. old. 21, nem 1442, hanem *1422*. 24, an Eritag sand Augustinstag nem aug. 30, hanem *aug. 29*. 30, feria tertia proxima post festum beatorum Thiburcii et Valeriani nem április 16, hanem *18-ra* esett. *43*. 33, így kellene: Miklós, *Esztergom egyházmegyei plébános*. 43, nem 243, hanem *142*. 46, nem 117, hanem *150*. 47, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a *412. oldalon.* 49, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a *435—36. oldalon.*

II. *Oklevéltár.* Az 1—8. számú végzés kiadása nem felel meg a szaktudomány modern követelményeinek, mert nélkülözi a régi Corpus Jurisok széljegyzetein és a codexekben előforduló fontos szövegeltéréseket. Péterffy, Sacra concilia és Endlicher, Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana munkáját fel kellett volna használni. 1—2. szám, 1092 után hiányzik: *május 20, Szabolcs*, mert Szent László decretomainak első könyve az időt pontosan így jelöli: Millesimo nonagesimo secundo, XIII Kalendas Junii, in civitate Szabolch. A 2. számban a feliratot így kellett volna szövegezni: vagy *más nagyobb* ünnepnapon. 3—4. Nem 1100 a helyes dátum — bár a Corpus Jurisok úgy közlik: Colomani regis decreta anno Domini MC. edita —, hanem a következőket kellett

volna odaiktatni: *1096 tavasza? Verczelli, Vencsellő, Tarczal, Kartal?* A mancipiumnak a *cseléd* és nem a rabszolga szó felel meg. A feliratnak így kellene hangzania: ne űzhessen, *vagy azokat szolgálatában ne tarthassa.* Nem szabadonbocsátásról, hanem *eladásról* (vendat) van szó. Nem datis sibi indiciis, hanem *induciis.* A Corpus Jurisok exornet helyett a helyesebb *exerceat*-ot közlik.

6. sz. A personarum és personas szavak alá jegyzetbe kellett volna állítani, hogy *pensarum* és *pensas* a helyes szöveg. A jegyzékbe — mert chartula nem jelent szerződést — csak az összeg nagyságát és a tanúk neveit irták. 7. sz., helyesen így kellene: akkor a vétel *megbizható zsidó és keresztény* tanúk jelenlétében; továbbá: *A jegyzéket a vevő őrizze magánál;* továbbá Si autem dominum furtive rei et recognite producere non poterit szavak jelentése: *ha a lopott és felismert jószág eladóját előállítani nem tudja*; továbbá helyesen így kellene: esküdnek és *a vevő* a jószág négyszeresét, mert nemcsak a zsidó, hanem a keresztény vevőre is vonatkozik a tétel; továbbá a Quod si nec dominum recognite rei invenerit, nec chartulam sigillatam produxerit szavakban szó sincs tanúkról.

8. sz., mely az aranybulla 24. czikkelye, fontosságánál fogva megérdemelte volna a különböző szövegek összehasonlítását és a pontos kivonatolást. A Magyar Törvénytár milleniumi kiadása szövegének helyes kivonata így hangzik: *Pénzváltó kamara ispánok, só-kamarások és vámosok csakis magyar nemesek lehetnek* stb. Kár volt mellőzni az Athenaeum 1842. év, 73. számában közölt szöveget. 9. sz., a feliratban hiányzik: *Grácz,* továbbá octavo idus Junii nem junius 4, hanem *6.* 10. sz, a feliratban hiányzik: *Rieti.* Meg kellett volna jelölni a Theiner és Fejér szövege közti eltéréseket. Fejér *48.* 11. sz., utalni kellett volna az 1223. adománylevélre. Fejér *140.* 12. sz., a feliratból hiányzik: *Róma.* Meg kellett volna jelölni a Fejér és Theiner szövege közti eltéréseket. Nem Cinnamorum, hanem *Cumanorum.* 13. sz., a szöveget a Fejér és Theinernél közlöttel kellett volna összehasonlítani. 15. sz., a feliratból hiányzik: *Beregi erdő.* Az egyesség kelte: Millesimo CC° XXXIII Pontificatus Gregorii pape noni anno VII° die duodecimo exeunte Augusto, ennélfogva a legelemibb szakismeret az első pillanatra észreveszi, hogy 1233 *augusztus 20*-ról van szó, mert a középkori időszámítás mensis intrans-t és mensis exiens-t ismert és az utóbbinál visszafelé számított. Az okmányt teljesen és szöveg-eltérésekkel kellett volna közölni, még pedig Knauz, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I nyomán, melyet az Oklevéltár különben másutt se használt fel. A kivonat rossz. Mandatum nem *törvény.* Statuentes ea a filiis után hiányzanak e szavak: *nostris et a.* 16. sz., a feliratban hiányzik: *Anagni.* Az okmányt Fejér is közli. A 16. oldalon sed eciam ipsis után hiányzik: *ecclesiis et personis.* A 17. oldalon így kellene: nuncios instanter *petente.* 17. sz., Theinernél: et *falsos* christianos de terris nostris bona fide studebimus. Theiner *124,* Fejér *375.* 18. sz., e rendeletnél az ide vonatkozó régibb árpádkori törvényekre való utalást vártuk. 19. sz., a feliratban hiányzik: *Perugia.* Nem 1236, hanem *1235.* mert IX. Gergely 1227 márczius 19-én foglalta el a pápai trónt, ennélfogva kilenczedik évének május kilenczedike 1235-re esik.

20. sz., a feliratban hiányzik: *Róma;* quarto idus Decembris nem decz. 12, hanem *10.* Theinernél III idus Decembris áll, ami decz. 11. Theiner különben is eltér a szövegben; *amplectimur* kellene. 21. sz., január 13. *már Id. Jan.,* vigesimo kalend. Februarii *egyáltalán nem létezik.*

22. sz., e fontos oklevél kiadásánál mintául szolgálhatott volna dr. Kohn példás szövegösszehasonlítása. Deczember nonája nem deczember 7. hanem *5.* A 24. oldalon így kellene: kivéve véres *és vizes* ruhákat; supremus noster kamararius (melynél a felkiáltójel fölösleges) nem kanczellár, hanem *tárnokmester.* A 25. oldalon nem 12 márka, hanem *dénár;* solvat triginta sex denarios, nem 26, hanem *36* dénárt jelent. 27. old. si pignoris valor mutuatum pecuniam et pena mnon excesserit annyit jelent: ha a zálog értéke a kölcsönzött pénzt és kamatját *nem fedezi;* ugyanitt nulli super hoc postea respondebit jelentése: senkinek se felelős érte; Item contra iudeum super causis inter se exortis nusquam (a dr. Kohn által közölt pozsonyi váriáns: unusquisque) per suum iudicem in iudicio procedatur szavakban nem fordul elő, hogy a zsidóbiró zsidó ügyekben *csak a zsinagóga előtt* hozhat ítéletet.

23. sz., Fejérnél XI kalendas. 24., IV. Orbán pápa 1261 aug. 29. választatott meg, ennélfogva itt pontificatus

nostri anno secundo nem 1262, hanem *1263*, továbbá decimo kalendas Augusti nem julius 19., hanem *julius 23.* 25. sz., a feliratból hiányzik: *Zalavár.* 26. sz., remanisset-nek se jogi, se nyelvtani jelentése az átengedés. 27. sz., a 36. oldalon így kellene: debite pecunie *quantitate,* 28. sz., a feliratban hiányzik *Lyon.* 29. sz., *szeptember 14.* végződött a budai zsinat és ekkor hirdették ki határozatait, tehát ez a dátum kellene. 32. sz., data presencium de sol után jegyzetbe kellett volna tenni az ide vonatkozó kiegészítést, melyet Michnay és Lichner megtett. 36. sz., a feliratból hiányzik: *Avignon.* 37. sz., az okmányban előforduló temporibus magistri Symonis filii Mauricii szavak közelebbről képesek az oklevél keltét meghatározni. Simon Mauritius fia ugyanis 1360-ig volt pozsonyi gróf (Windisch, Ungrisches Magazin III., 57), az okmány tehát 1360 után kelt. 39. sz., quatuordecim nem huszonnégy, hanem *14.* 40. sz., az okirat szerint csak a terminus responsionis volt kitüzve, de maga az ellenvetés nem történt meg. 41. sz., az okmányban csak 3 birtok van névszerint megjelölve, a birtokoknak csupán fele (medietates) volt elzálogosítva. 42. sz., rossz a másolat; ezenkívül nincs megjelölve, hogy mennyiben tér el a 41. és 43. okmánytól. 43. sz., nem Baja. 44. sz., így kellene: *János volt harminczados, pozsonyi polgár;* Szent Mihály nap szept. *29-re* esik. 45. sz., így kellene: ideo *statum* dictarum domorum et usurarum és az okmány hátlapján e szavak: *comissio domine regine* (l. Dr. Pollák, »A zsidók története Sopronban« 17.). 47. sz., polgármesterről nincs szó. 48. sz., *az okmányt már kinyomatta* Fejér, Codex Diplomaticus IX, 7 308. 49. sz., a 80. oldalon examini *prelatorum* et baronum kellene. 54. sz., ezen okmány *nem más, mint a 64. okmány,* még pedig ennek hibás kiadása, ennélfogva fölösleges. 57. sz., így kellene: *Sew* schulln uns auch. 61. sz., az okmányban nem áll, hogy Leubmann nagy-mártoni zsidó volt. Az okmány több zsidóról szól. Nem 31, hanem *33 font,* nem schenden, hanem *phenden* (= zálogul venni), nem לא, hanem לי, helyesen így kellene: Magyarországon, *vagy másutt levő* bármely birtokán. 62. sz., *ezen okmányt már kinyomatta* Fejér, Codex Diplomaticus IX, 7, 398; az angariari szónál semmi se feltünő, nem discrete, hanem *districte,*

így kellene: iudei ultra *hoc* és semmi se feltünő. 65. sz., a *budai* szó hiányzik a feliratban. 68. sz., feria quarta proxima ante festum conversionis beati Pauli Apostoli nem január 27, hanem *23-ra* esett. Csak *egy* Izsákról van szó az okmányban. Helyesen így kellene: és neje *Anna,* Pál, Jakab pozsonyi bíró *fiáért.* Igy kellene: új, tornyos házának; törlendők e szavak: miután Istvánnak Pozsonyban vagyona nincs — és e szavak: veszély idején igénybevehető ne legyen; így kellene: *447 forintért.* 69. sz., feria quarta proxima ante dominicam letare nem márczius 12., hanem *4-re* esett. Helyesen így kellene: a husvétot közvetlenül *megelőző három napon,* mert az okmányban így van: diebus cene dominice, parasceves et vigilie resurreccionis. 72. sz., feria quinta proxima ante domincam reminiscere az 1396. szökő évben február *24-re* esett; így kellene: kikeressék és *azok másolatát* úgy Salamonnak, mint más *magyar zsidónak, jogaik érdekében* kiszolgáltassák. 73. sz., rettenetes magyarság, a kivonat is rossz. 74. sz., Keresztelő Szent János ünnepének 3. napja junius 26-ra esett; helyesen így kellene: kétszáz arany forintnyi *adóssága harmadik részletének* felvételére. 77. sz., így kellene: dominio *dictarum* porcionum possessionariarum. 78. sz., nem 264, hanem *240.* 79. sz., így kellene: gegen dem *kloster uber,* sol. 80. sz., úgy sejtem, hogy Jeuls (Jewls) helység, mely az Oklevéltárban gyakran előfordul a mai Gálos (Golls) nevü mosonmegyei helységnek felel meg. 81. sz., a dátum helytelen, mert nem *Fülöp és Jakab* napról van szó, hanem csakis Fülöp napról, mely *junius 6-ra* esett. 82. sz., nem 27., hanem *22.* 87. sz., Zuborius mint királyi kincstartó 1412-ben is említtetik, l. A körmöczi régi kamara és grófjai (Budapest, 1880), 15. Nem 216, hanem *261;* castellanus Budensis után még valami hiányzik. 90. sz., fölösleges volt az Oklevéltárba felvenni. 91. sz., sand Erharts tag január *8-ra* esett. 92. sz., sand Mathias tag 1409-ben február *24-re* esett. 95. sz., nem 26, hanem *20* font. A héber utójegyzésben az אוד helytelen, mert nem német, hanem héber szó az, az eredeti okmányban ugyanis זבו áll. 97. sz., helyesen így kellene: *Szempcz* és *cseklészi.* 101. sz., az okmányban מרטל áll és nem עירטל. 102. sz., az okmányban így áll: מיאלן נ׳ לטרי וסמך. 103. sz., Kohn *416.* 104. sz., az okmányban így áll: ד׳ לטרין וסמך. 106. sz., a

feliratban hiányzik Lodi; így kellene: ipsaque bona *tenere* et gubernare, a hiányzó szó megvan a Hazai okmánytár utolsó lapján. Nem Datum Bude, hanem Datum *Laude*, ami nagy különbség, nem millesimo trecentesimo, hanem millesimo *quadringentesimo*. 107. sz., az okmányban פאחסורטער áll. 110. sz., a héber betüs utóiratban לישרין után hiányzanak az okmány eme szavai: על פישרניל טנ 111. sz., mille et octingentis florenis nem 1500, hanem *1800* forint. 115. sz., in allen iren notdürfftichlichen zachen szavakban semmi se feltünő; így kell olvasni: seiner widerdrüsse und *su der körung* dasselbenst. Egyáltalán a felkiáltó és kérdőjelek sürün vannak ott is, hol semmi se feltünő. 117. sz., a feliratban így kellene: Izrael *egyébként brucki* és *Haybel és Áron pozsonyi zsidók*. 118. sz., sabbato proximo post festum beati Michaelis archangeli nem szept. 30, hanem *október 4-re* esett. 120. sz. nem pontos másolat. 123. sz., hiányzik a budai törvénykönyv 195. §-nak címe. 130. sz., eritag nach Vitalis nem május 1, hanem *április 30* volt. 131. sz., így kellene: *Lundenburgi* tábor; így kellene: a hainburgi és brucki *zsidóknak magyarországi adósaikkal szemben levő követeléseit*. 133. sz., tercio nonas Novembris nem nov. 4., hanem *3.*; így kellene: ad alium locum deferendis nihil debeant *extorquere*; így kellene: ac eodem Mattkone *Sclavoniae*. 134. sz., zu dem pharrer zu sanct Larennzen értelme: a pozsonyi Szent Lőrinczről nevezett szentegyház plebánosához. 136. sz., a *Székesfehérvárott történt koronáztatásról szó sincs* az okmányban. Így kellene: presentis scripti *patrocinio* mediante. 138. sz., így kellene: Miklós napjáig *a kölcsönvett tőkét* kifizessék. 141. sz., így kellene: az ottani zsidók *házait négyet kivéve*. 143. sz., Wir wellen auch, no ew diselben unsere juden antzaigen, da man in gelten sol auswendig der rinkchmaur daselbs zu Odenburg stb. szavak értelme, hogy *a soproni hatóság a várfalon kívül lakó polgárokat is birja arra, hogy kifizessék a zsidóknak járó tartozásaikat*, nem pedig, amint a kivonat mondja: a kölcsönöket pedig, melyeket a várfalon kívül állott, de később erődítési tekintetekből lerontott házakra tőlük felvettek, nekik megfizessék. 145. sz., tercio die festi visitacionis beate Marie *julius 4-re* esett. 149. sz., feria quinta proxima post festum purificacionis beate Marie

február 8-ra esett. 150. sz., privaveritis nem jelent zaklatást és libertates vel expeditorias nem jelent felmentvényt vagy nyugtatványt. 152. sz., a neveket a 147. okmányban foglaltakkal kellett volna összehasonlítani. 153. sz., feria quarta proxima post festum visitacionis beate Marie julius *3-ra* esett. Így kellene: universis *et singulis* Judeis *nostris* in civitate nostra Posoniensi. 155. sz., an sambstag vor sand Margrethen tag *julius 10-re* esett. 157. sz., az okmányban így áll: an sand Jacobs tag im snyt, az utóbbi szó után felkiáltójelet helyez az Oklevéltár, feltüntetvén ez által, hogy valami érthetetlen előtt állunk; teljesen »foreigner« a szaktudomány terén, aki azonnal nem veszi észre, hogy snyt *aratást* jelent, Szent Jakab nap ugyanis mindig nyáron van: julius 25. 158. sz., feria tercia proxima post festum sacratissimi corporis Christi, nem május, hanem *junius 22-én volt*, mert Urnapja junius 17-re esett. 160. sz., feria quarta proxima post festum epiphaniarum domini *január 7-re* esett; et in suburbio eiusdem commorantes szavak nem a zsidókra, hanem a polgárokra vonatkoznak. Nicolao filio Bani de Alsolindva igen egyszerű jelentése: *alsólendvai Bánffy Miklós*. 161. sz., törlendő: maguk elé ne idézzenek ilyen polgárt. 162. sz., szégyenről nincs szó. 163. sz., így kellene: hogy a *tőkét* és az utána járó *kamatok felét*; nem szept. 30, hanem *29-re* esik Szent Mihály napja. 171. sz., így kellene: *Bognár Lázár özvegyét Dorottyát*; nem 23, hanem *24* forint. 172. sz., alioquin annyit tesz: egyébként. 173. sz., így kellene: אנ מקיימי בחתימת, továbbá Polláknál: הונטנשריבט; így kellene: נושר ויל, továbbá: ישמוא. 174. sz., nem vásárlásról, hanem uzsoráról van szó. 176. sz., Tata fénykora *8*. 177. sz., feria quinta proxima post festum beati Matthei apostoli nem szept. 25, hanem *23-ra* esett. Nem *Simon zsidónak*, hanem felesége és gyermekeinek szabadon bocsájtásáról van szó; in valore octingentorum florenorum nem 900, hanem *800 forint* értéket képvisel. Nem 286, hanem *268*. 178. sz., Orosz Mihály *várkapitány* volt. Tata fénykora *9*. 179. sz., am freytag vor Barbara deczember *3-ra* esett. 180. sz., zu eberantworten = zu überantworten, tehát a felkiáltójel fölösleges. 181. sz., Blasius magyar neve *Balázs*. 182. sz., szept. *23* és nem 25, nem 176, hanem 177. 183.

sz., feria quarta proxima ante dominicam oculi márczius *21-re* esett. 187. sz., Szent Jakab napja csütörtökre esett tehát a rá következő szombat (sunobent negst noch Jacobi) *julius 27.* volt. 191. sz., a *városi tanácsost* (rotmann) a kivonat hadnagynak tette meg. 192. sz., mitwoch am achten tag beate Elyzabet alatt *csakis* november 26. értendő. 194. sz., an erichtag sand Luxyentag annyit tesz: *kedden Lucza*-napján, vagyis deczember 13. 196. sz., nonagesimo után hiányzik: *septimo;* X ß und X phening per 1 floren *a forint értékét jelöli*, tehát hiba volt az adóssághoz hozzá számítani. A másolat a lehető legrosszabb. Így kellene: ישאי, továbbá: ומוחל, továbbá: יכול; nem קידש זה, hanem קודם זה. A dátum rettenetes; már az első tekintetre feltünik, hogy a מזל szó amolyan Leiter Jakab-féle alakítás, egész világos, hogy az okmányban így van: ד' אייר יז בחודש רעזל, vagyis szerda, ijjár, a hónap tizenhetedikén, 257 a kis számítás szerint, ezzel aztán a polgári időszámítás is megegyezik. A famósus מזל tehát nem más, mint az évszámot jelölő betük helytelen olvasása. 197. sz., így kellene: a bécsi Szent Ágoston *convent* templomából, továbbá: 99 nem nonagesimo octavo, hanem *nono*. 198. sz., trecentes florenos, nem három, hanem *háromszáz* forint. 202. sz., így kellene: fraudulenter *per iudeos* deceptum. Az okmány kelte (l. Pollák 40) nem 1503. hanem *1493*, ugyanekkor feria tertia proxima post Dominicam Reminiscere nem márczius 14, hanem *5-re* esett. 203. sz., nem törvényről, hanem *rendeletről* van szó; tam in eadem ipsa civitate quam alias ubivis in hoc regno existentibus nem a polgárokra, hanem *a zsidókra* vonatkozik.

204. sz., a feliratból hiányzik: *Buda*. 206. sz., nem mit ledig und frey, hanem *quit* ledig und frey. 207. sz., a határidő az okmányban meg van jelölve, ugyanis in die medii quadragesime, mely 1503-ban *márczius 22-nek* felel meg. 211. sz., Glogovia és Oppavia-nak meg van a megfelelő neve. 214. sz., így kellene: captivare *et detinere* et captos atque detentos. 216. sz., nem ó-budai, hanem *budai*. 222. sz., feria sexta proxima post festum beate Dorothee virginis et martiris, nem február 9-re, hanem *8-ra* esett. 224. sz., hiányzik az észrevétel, hogy az aláirást kivéve ugyanaz, mint a 225. sz. 225, sz., *Podmaniczky* János. 227. sz., *nincs semmi feltünő* az okmány e szavaiban: Zadorlaka es hozzyaya thartozo vegyel. 229. sz., miután a zsidó szabadon volt, tehát nem arról van szó az okmányban, hogy a *börtönből kiszabadítsák*. 232. sz., *Podmaniczky;* a »régi« szó a feliratban törlendő. 233. sz., *Glaszer* Egidius, nem 23, hanem *huszonnyolcz*. 235. sz., nem Mendel Jakabot, hanem *ennek emberét* küldte a király Pozsonyba. 236. sz., helyesen így kellene: a kijelölt bíróság itéletének *alávetni akarja magát;* továbbá: a nagyszombati *zsidók rendes bírósága* bizonylataival. 240. sz., a *dátum önkenyes*, mert 1514-ben csak a Tripartitum jóváhagyása történt Ulászló király részéről. Helytelen e kifejezés: a törvény, melyet Mózes a Szináj hegyen adott, a szövegben ugyanis következő áll: lex Moysi in monte Synai sibi data, vagyis: a törvény, *mely Mózesnek* a Szináj hegyen *adatott*. A szövegben így áll: Adonay et sue deitatis potencia, vagyis Adonáj és *istenségének* hatalma. 241. sz., így kellene: nunc et *in* antea.

242. sz., így kellene: plenam auctoritatem nostram, ut vos *ea* premissa *facientes* per omnia. 243. sz., nem törvényekről van szó, impedimentum nem bántalmazás. 244. sz., így kellene: jogaikat *sok tekintetben* semmibe se veszik. 246. sz., nem II. Lajos, hanem *Szalkai László* szólítja fel a pozsonyiakat. Hiányzik az összehasonlítás Kohn *461* ol. és az Ungrisches Magazin I., 117 ol. szövege közt. 247. sz., így kellene: a nevezett Mandel Jakab *emberének* kezéhez.

250. sz., az ottani szó helyébe *a pozsonyi* teendő. 251. sz., így kellene: contra omnes *violentes* et oppressores.

258. sz., az okmány *már ki van nyomatva:* Ungrisches Magazin I. 118, melynek szövege néhol jobb, mint az itt közlötté; nem libertati, hanem *liberati*. 259. sz., mire való a kérdőjel az okmány utolsó előtti sorában, hisz Bálint napja csütörtökre esett, az utána következő pénteket tehát Kohn jól helyezi febr. 15-re. 260. sz., 1521-ben Virágvasárnap márczius 24-re esett, tehát az utána következő hétfő nem márczius 26, hanem *25*. 262. sz., Commissio *propria*. 263. sz., nem büntelenül, hanem *szüntelenül*. 265—266. sz., az okmány kelte nem 1522, mert tartalma világosan mutatja, hogy mikor iratott; ugyanis a következő szavak fordulnak elő benne: supplicantes multa et gravissima damna et depopulaciones in personis et rebus ac possessionibus et villis suis ad

eosdem pertinentibus per illa intestina bella pene duodecim annos durancia acceperunt et perpessi sunt, kétségtelen, hogy ez a Dózsa-lázadásra vonatkozik, *ennélfogva az okmány dátuma 1514 + 12.* Állításunkat nem akadályozzák a 266. okmány eme szavai: ertzherzogen Ferdinando, römisch erwehlten königswirde; Ferdinándot ugyan tényleges római királylyá 1531-ben választották meg, de az 1521 ápr. 21, wormsi egyesség óta, amikor Károly távollétében a német ügyek vezetőjéül bizta meg Ferdinándot, már megadták neki a czimet, amint az 1529-ben kelt 328. számu oklevélben látjuk. 268. sz., a dátum helytelen, mert feria tercia in festo Marie nivis értelme: kedd, Havi Boldogasszony ünnepén, 1522-ben tényleg *keddre*, vagyis augusztus *5-re* esett a nevezett ünnep. A vár neve: *Berencs.* 269. sz., feria secunda in festo sancti Mauricii et sociorum ejus egyszerü értelme: *hetfő*, Szent Móricz napján, vagyis szeptember *22.* A zsidóbiró neve a 268. és 270. sz. okmányban meg van jelölve. 270. sz., quod debuit comparere festo scilicet Procopi szavak meghatározzák a dátumot, vagyis *julius 4., Procop nap után* kelt az okmány. 274. sz., így kellene: absque aliquali *lesione* corporis. 275. sz., az okmányban nem áll, hogy Izsák zsidót az erdélyi vajda ajánlotta. 278. sz., világos, hogy az okmány nem 1525 előtt, hanem *1528-ban* kelt, mivel védekezés a 321. okmányban foglalt vádak ellen. 281. sz., így kellene: leköti számára a *pozsonyi és ehhez tartozó* harminczadok jövedelmét. 282. sz., nem igénybe nem veszi, hanem *másnak nem adja.* 285. sz., a dátum helytelen, mert Kisasszony napja szombaton volt, tehát a rá következő szerda szeptember *12-re* esett; vagyonának hovafordítása szavak törlendők; így kellene: quid *de* illis sit faciendum. 286. sz., a kivonat nagyon rossz. 287. sz., 1526 után fölösleges a kérdőjel; az okmány *már megjelent:* Tudományos Gyüjtemény 1838, III., füzetben. 288. sz., a dátum helytelen, Dénes napja ugyanis keddre esett, tehát az utána következő szerda *okt. 10.* 289. sz., a dátum helytelen, mert feria sexta proxima post festum beati Dionisii mastiris október *12-re* esett. 290. sz., a dátum helytelen, mert am freitag nachst vor Martini november *9-re* esett, nachst jelentése = nächst (proxima); így kellene: bevolhen und *geboten* hat. 292 sz., világos, hogy nem 1526-ban,

hanem *évtizedekkel később* kelt az okmány, amelyen az utójegyzés: Hec volunt iudei contra civitatem *comiti Echio* pro informacione dare megmutatja, hogy milyen időben kelt, l. Ungrisches Magazin. III., 59., ez utóbbi alapján törlendő dr. Büchler Sándor, A Zsidók története Budapesten 116 oldalon a *Miklós* szó. 293. sz., *Reichenbach* kellene. A dátum nem 1526, hanem *1527.* 294—295. sz., a dátum helytelen, mert feria secunda proxima post festum beati Pauli primi heremite január *14-re* esett. Miután a két okmány ugyanaz, miért tér el egymástól a kivonat szövege? 296. sz., így kellene: egyéb ügyeiben *is* a királyné. 297. sz., így kellene: Fuerst Ernő kismártoni, Teuffel Mátyás fraknói kapitányokat és Ritschauer Gáspárt, a soproni landsknechtek kapitányát 299. sz., így kellene: bármilyen rendü és rangu *ember javai és ingóságainak* letartóztatását. 300. sz., miután az okmányban így áll: bekhennen für unns und unnser baider erben, tehát a héber betüs utójegyzésben így kellene: זיינר סיידר גנטר בילין (= seiner beider Kinder Willen).

301. sz., így kellene: steuer, *ansleg* oder anders wie allweg. 302. sz., igy kellene: A királyné igéri, hogy . . . *maga* fogja elintézni. 303. sz., a dátum helytelen, mert feria quinta proxima ante dominicam cantate május *16-ra* esett. 305. sz., így kellene: so die *berurten* burger, továbbá; ausspruch zu thun *angenommen.* 306. sz., nem wie brief, hanem *baar* vermögen. Ezen okmány, amint a 305. okmánynyal való összevetésből kitűnik, *augusztus 15.* előtt kelt. Egyébként ezen dátum nélküli soproni beadványok keltezése önkényes az Oklevéltárban. 310. sz., a dátum helytelen, mert feria secunda in festo beati Martini episcopi et confessoris értelme: hétfő, *november 11.* 311. sz., nem János zsidó, hanem *Sidó János,* itt Sidó családnév, ami nem ritkaság és nem vonatkozik a felekezetre. 312. sz., a feliratból hiányzik: *Esztergom.* 314. sz., az okmány *már megjelent:* Magyar Zsidó Szemle VIII. évf., 65—66. old. 315. sz., nem 1528 január 29. előtt kelt az okmány, hanem *Margit-nap,* vagyis *julius 13. után,* mert az oklevélben így áll: in offen rate jetzt Margarethe verganngen. 316. sz., a dátum helytelen, mert az 1528. szökőévben Gyertyaszentelő Boldogasszonyt megelőző csütörtök január *30-ra* esett. 318. sz., A zsidók

története Budapesten munkám 95. old. a Liber regius alapján csak Angyal Mátyás és Balázs, de nem János, testvéreket soroltam fel, lehet, hogy én tévedtem. Az Oklevéltár nemcsak Fejér Codex Diplomaticus-át, hanem még a Liber regius-t se aknázta ki teljesen, l. Büchler i. m. 94.

321. sz., így kellene: amice *rogavit.* 322. sz., így kellene: vor kuniglicher maiestet *oder* ewer gnaden. 323. sz., a másolat rossz; Johann Eusprurен nem más, mint a híres *Cuspinianus János* megnyomorítása; nem brawen, hanem *Frawen.* 325. sz., rossz másolat; wohnhafft und gesessen sein után hiányzanak a következő szavak: *So mit disem unsern bevel oder glaublicher abschrift davon ermont, und ersuecht werden, unser gnad und alles guet. Uns haben die Juden so zu Ödenburg gewont und gesessen sein;* továbbá így kellene: die wir inen *in* ansehung. A feliratban így áll: I. Ferdinánd megparancsolja .... hogy a Sopronból kiüzött zsidóknak mindenfélekép legyenek segítségükre, hogy behajthassák adósságaikat, amelyekkel nekik főnemesek, *zászlósurak* és mások tartoznak .... az okmány pedig a zsidók adósaira vonatkozólag a következőket közli: ettlichen des adels, pauersleuten und anderen personen; a *pauersleuten* (= parasztemberek) szót tehát a kivonat Leiter Jakab-féle fordítással »*zászlósurak*«-nak tette meg. 326. sz. (393. old.), így kellene: stet noch in des juden schuldbuech umb. *38* tl.; ain sein fuchswamben schauben könnyen érthető, egyszerű jelentése: *rókamálas suba;* 398. old. nem ain gmein weib, ain thlüa, hanem *temea.* 327. sz., a dátum helytelen, mert Eritag in phingst feirtag május *18-ra* esett. 328. sz., nem május 20, hanem *28*, nem Bécs, hanem *Lincz.* 329. sz., kár volt ezt a rosszul kinyomatott szemetet újra kinyomatni, e helyett többet ért volna az 1526. székesfehérvári Zápolya-párti országgyülés határozatának, vagy egyéb kimaradt sok fontos okmány felvétele. 330. sz., az okmányban ez áll: Faciet maiestas vestra in hoc rem nobis valde gratam, quam felicissime ad multos annos valere optamus, aminek jelentése: Igen kedves dolgot mível nekünk ebben ő felsége, akinek azt kívánjuk, hogy igen sok éven át a legboldogabban éljen; a kivonat azonban a következő Leiter Jakab-féle mulatságos fordítást nyujtja: nagy szívességet tenne ezáltal őneki,

amit még későbbi években is meg akar hálálni. 331. sz., sabbato ante festum penthecostes *május 15-re* esett. Így kellene: a többi zsidót is *megkárosítani akarja,* továbbá: ami miatt őket is *kár és veszedelem* érné. 332. sz., a dátum helytelen, mert feria quarta proxima ante festum beatorum Viti et Modesti martirum *junius 9-re* esett. 330. sz., A Wolf által közölt oklevél rossz, de az Oklevéltár másolata, melyet Wolftól vett át, még rosszabb, teljesen hasznavehetetlen. 334. sz., Wolfgangus után hiányzik valami. Így kellene: יעקב és דלעיל 335. szám., nem junius 16, hanem hanem *21.* Ezt a hibát, noha az okmányban pontosan meg van jelölve a dátum, Wolf is elköveti, tehát elég ok, hogy az Oklevéltár is híven átvegye a hibát. Az okmányban nem áll, hogy Ferdinánd Salm Miklóst bízta meg a vizsgálattal. 336. sz., a felirat nem jó. 340. sz., hogy mint kell *rosszul* másolni, erre nézve mintául szolgálhat ezen okmány. A feliratban 1532 áll, a végén pedig XXIII. Így kellene: נאשין; ועקחויפט; ליטרין; האב; מער האוזן; פצאלט כ; שולדיק. Mulatságos Leiter Jakab-féle szó a יצבל mely a 481. oldalon Izsák jelentést kapott, holott nem יצבל az, hanem évszámot jelentő (= 292 a kis számítás szerint) betük: רצבל A zsidó hétfőn irta alá az okmányt, sebát új holdján, mely 1532 ben január 8-nak felelt meg. Így kellene: היו 342., sz. nem áll az okmányban, hogy a határozat másolatát a zsidóknak adják át, hanem hogy a *királynak küldjék el.* 344. sz., nem Thurzó Elek volt a kanczellár, hanem az *égri püspök.* 345. sz., az okmány úgy szól, hogy Ferdinánd *erősítse meg* Mária rendeletét. 347. sz., *Petrokow.* 348. sz., a dátum helytelen, mert feria quinta proxima post festum nativitatis beatissime virginis Marie szeptember *10-re* esett; így kellene: ex prefatis *fratribus.* 349. sz., így kellene: zu ewiger *numals.* 351. sz., *Franciscі* Tamásnak hivták a zsidó birót. 352. sz., rossz másolat; az okmányt különben *már közölte* a Magyar Zsidó Szemle XV. évf., 86—87. 353. sz., így kellene: iudeos ad discedendum nullo pacto cogant, *antequam* debita eorum et in civitate et foris existencia colligere et rehabere poterunt, ennek azután más az értelme, mint aminőt a kivonat ad. 354. sz., az okmányt *már közölte* Magyar Zsidó Szemle VIII. évf., 151—152. 355. sz., az okmány, a város nevét kivéve,

teljesen ugyanaz, mint az előbbi. 356. sz., ezt a levelet Thurzó Elek irta. Kétlem, hogy az okmányban előforduló domino Transsylvaniensi erdélyi *püspököt* jelentsen. 357. sz., a dátum helytelen, az okmány kelte *1529 május 21.* Már az okmány tartalma is világosan mutatja, hogy nem 1539, hanem 1529-ben iratott.

III. Számadások. 3., rossz másolat. 4., dátuma 1394. febr. 25 (in medio sexagesime). 7., dátuma 1406. augusztus 26 (feria quinta post Bartholomei). 8., dátuma 1410. decz. 22 (feria secunda proxima post festum beati Thome apostoli). 9., dátuma 1495. április 20 (sabbato ante dominicam iubilate). 16., dátumai 1440 febr. 15 (mandtag nach invocavit), 1442. november 16 (freitag nach Martini), 1443. május 4 (sambstag nach Philippi und Jacobi, 1448. szept. 1 (sand Gilgen tag), 1448. május 11 (sambstag in vigilia penthecosten). 18., dátumai 1455. április 14 (am montag in die Tiburcy et Valeriani), 1455. április 29 (eritag vor Philippi et Jacobi). 19., dátuma 1457 deczember 5 (in vigilia sancti Nicolai). 20., dátumai 1471 junius 25 (Eritag nach Johanni) ,1473. szept. 2 (am phinztag nach sand Gilgen tag), 1477 deczember 16 (erichtag nach Lucie virginis). 31., dátuma 1513 julius 29 (freitag nach Jacobi apostoli). 34., dátuma 1516 szökőév február 8 (freitag vor invocavit). 35., dátuma 1526 szept. 18 vagy 25 (erichtag Mathei). 36., dátuma 1526 *november 6* (erichtag vor sand Mertn tag.) Nem Spitzl, hanem *Spitl* (= kórház). A házak és a fontok száma nagyobb a szövegben, mint a feliratban. E megjegyzések, melyek az Oklevéltárban előforduló hibáknak csak egy részét nyujtják, eléggé mutatják, hogy az Oklevéltárt, sajnos, némi óvatossággal használhatja a kutató, bizalommal egyedül uj okleveleinek szövegére lehet támaszkodni.

Keszthely. Dr. Büchler Sándor.

ALCHARIZI HATÁSA MANUELLORA.

Modern költők figyelemre méltó művei körül rendesen egy egész kis irodalom keletkezik, melyben a kérdéses művet mindenféle szempontból bonczolják s vizsgálják. Mi birta a költőt tárgyának feldolgozására? Milyen viszonyok, milyen körülmények hatottak reá? Milyen korból vette a tárgyát?

A multban merengett e lelke vagy a jelen lebegett szeme előtt? Találkoztunk-e ezzel a témával más költőelődjénél? És ha igen, hatottak-e ezek reá? És milyen mértékben? Főleg az utóbbi kérdések adnak sok irásgyakorlatra alkalmat s okot. Elég a tárgy költői magvának legcsekélyebb hasonlatossága, az alapeszme legtávolabbi rokonsága, hogy aztán ebből a nyert hatásra ismerhessenek és megállapíthassák, hogy a szóban levő költő felfedezett elődjének a porból előkerült művét határozottan ismerte, sőt világos, hogy annak anyagát fel is használta. Egy Goethe hallgathatott nagy büszkén az ilyen tanulmányok ordító eredményével szemben, de jaj, ha kisebb alkotóerőket bonczolnak igy fel anyaguknak alkatrészeire és kisütik, hogy még a cohaesiójukat is másünnen merítették! Gyakran igazság szolgáltatás ez az eljárás, megtorlásra azoknak, kik idegen *tollal* dicsekednek, kik mások babérjait rágják, de miként minden szigoru bünfenyitési rendszer, igen igen sokszor ártatlanok fölött tör pálczát és halálos ítéletet mond ki olyanokra is, kik halhatatlanságra lettek volna hivatva. Az eszme pályafutása csodálatos. Lélekből lélekbe száll, nemzetről nemzetre, termékenyítve s lobogó lelkesedésre gyulasztva a sziveket, miként a méh, mely virágról virágra repdes, rájuk csókolva áldásos himporát, mitől mind egyenlő időben vagy egymásután kibontja szirmait öntudatlanul, anélkül, hogy köztük valami viszony léteznék. Egy és ugyanazon eszme megtermékenyítheti a fogékony lelkeket különböző helyen és különböző időben, egyszerre vagy egymásután, anélkül, hogy ezek egymásról tudnának, sőt ha rokon lelkek, lehetséges az is, hogy az az eszme, az a gondolat egyenlő mértékben s egyenlő módon hat reájuk, ugy hogy kidolgozásaik formáikban is találkozhatnak. Fölösleges ezt példákkal igazolni. Megkimélné azonban az iró, vagy költő gyakran önmagát a kellemetlen felfedezéstől, olvasóit pedig a meglepetéstől, ha mindjárt munkájának elején maga jegyezné meg, hogy honnan merítette anyagát s mi volt reá a legnagyobb hatással. Meg is tették ezt a mi héber költőink a legrégibb időtől fogva. Alcharizi nem restelli a Tachkeméni (התכמוני) előszavában előrebocsátani, hogy ő az ő könyvét az arabs Al Hariri makámáinak hatása alatt s azoknak mintájára készitette, de viszont kárpótlásúl azért, mert az eredetiség érdeméről önként lemond, nem tartja szerény-

telenségnek egyuttal hozzá füzni azt is, hogy ő a maga művét ép annyira bec-üli, mint Al Haziriét, ami különben meg is felel a valóságnak. Alcharizi Tachkemónija semmi tekintetben sem marad elődjének műve mögött, sőt a tartalom magvasságában felül is mulja. Hasonlitsuk csak össze Haririnak »A fenyítő« czimü 11 makamáját Charizi utánzatával, mely ugyanily czimen a Tachkemóni 2. helyén található, és könnyen meggyőződhetünk, hogy nem tulzott a költő ez önérzetes nyilatkozatával, hogy:

והשיר אריכו És dalomat felemelem,
ומרך אשיכו Trónra lép, mint fejedelem,
ואכם מיעוכו Drága byssus, bibor, selyem
בכסמה ותשבץ Fedi majd be vállát . . .

Igy tettek más héber költők is, kik előtt az a talmudi elv már ismeretes volt, hogy másnak szellemi munkáját elsajátítani nem csak kellemetlen lehet, hanem egyuttal bün is. [1]) Mannello is, ki az öndicsekvésben Alcharizin is tul tett, e pajkos költő, ki versenyre szólítja a zsoltárköltőket is győzelmének biztos tudatában és művét ezekkel a szavakkal küldi világba, hogy:

קומי שירתי יפתי לבי Indulj utnak drága dalom
על כל שירות מלכי. S uralkodjál minden dalon

bevallja művei bevezetésében, hogy Alcherizit akarja utánozni művei összefoglalásánál, az ő mintáját fogja követni. Meg is találjuk ezt nemcsak a külső formákban, hanem az egyes részletekben is. Gyakran elmondja, hogy hallotta, miként dicsérik Charizinek eme, vagy ama költeményét, de ne higyje ám senki, hogy ő nem tudna ilyet alkotni, hallgassák csak meg az övét, amivel ő cseppet sem szégyelli magát: És ilyenkor rendesen igaza is van. Mannello nagyobb költő volt, mint a 80 évvel előbb virágzott elődje, nagyobb volt a subiectiv költészetben, melyben mindég közvetlen tud lenni, nagyobb volt a humor, az irónia, a kaczagtató guny csillogtatásában, de mögötte maradt a compositióban, a költői kikerekítésben, pedig éppen ebben szerette volna leginkább utólérni Charizit, ki egy kerek s művészi szempontból tökéletes egészet alkotott. Be is látta ezt a költő és előszavában, midőn mecenása fel-

[1]) האומר דבר בשם אמרו מביא גאולה לעולם.

szólítja, hogy gyüjtse össze szép verseit, miként Juda Charizi tette, igy felel neki: »Charizi könyvet akart szerkeszteni, ez volt szándéka, mikor művéhez hozzáfogott s olyan költeményeket irt, milyenekre szüksége volt tárgyához, de én verseim egyrészét ifjukoromban, más részét aggkoromban irtam, és nem volt szándékom azokat könyvbe foglalni, mivel kapcsoljam hát ezeket most össze? Hányt vetett kedélyem nem is birna már egy egészet alkotni. Hermon hegyén és oroszlánok oduiban hevernek szétszórt költeményeim, melyeket össze szedni nehezebb, mint a száműzött zsidó népet.« De a mecenás csak biztatja, hogy semmi sem lehetetlen egy ilyen nagy költőnek, »a tudományok mesterének, a bölcsesség atyjának, kinek versei az égben szárnyalnak.« A költő hajlik a szép szóra és hozzáfog művének rendezéséhez és Charizi mintájára rímes prózával kapcsolja össze különböző tárgyu költeményeit, ugy tüntetve fel azokat, mintha a mecenással való társalgás közben jöttek volna létre. Könyvét Machborothra (מחברות) osztja ami Charizi Saarjának (שער) felel meg. A kettő között azonban óriási a különbség. Charizi שער-jainak mindegyike egy kerek egész, melynek minden sora szorosan a tárgyhoz fűződik s mindegyik kitétele nélkülözhetetlen, mig Manuello egy מחברת-ában az összefüggés igen laza és kiérzik belőle, hogy az ide összehordott költeményeket különböző időben s különböző hatás alatt irhatta. Hogy ezt példával is illustráljuk, ime mindjárt az első rész:

A költő elmondja rímes prózában, mintegy versének bevezetéseül, hogy egyszer, midőn vagyonát elvesztette s több sorscsapás nehezedett reá és kétségbeesetten sétált a mezőn, elébe jött a mecenás s megkérdezte tőle, miért busul annyira. Erre ő előadta neki versét, mit a sors garázdálkodása ellen irt. De egyuttal megmutatja neki azt a verset is, melyet a szerencse forgandóságáról énekelt. A mecenás szive megindul és elszomorkodva kérdi, hát a sok csapás elnémította talán lantját is, melyen oly szivbehatót dalokat pengetett, hogy ég és föld elbámult? Erre felbuzdúl a költő és egy hosszu versben megsiratja ifjuságát. A mecenás vigasztalja a hittel. Erre a költő énekelni kezd a hitről. A mecenás hivatkozik a költő tiszta életére, mire ő aztán 2 igen szép szonettben elmondja, hogy a sors vak s az ember semmit sem várhat erénye jutal-

mául. Erre ismét rímes próza következik, amely előkészít egy uj versre, mely a boldogság sokféleségéről szól, amiből azonban neki semmi sem jutott. A mecenás kérdi ezután, hogy van az, hogy ő csügged, mikor ezelőtt ő öntött vigaszt a szenvedők lelkébe, az ő dala volt minden gyötrelem balzsama, ha most rajta is erőt vesz a fájdalom, ki fog akkor enyhet nyujtani a kétségbeesetteknek?

»Az idő dísze, ékessége,
Adj balzsamot a nép sebére!«

A költő erre meghatottan kezd egy hosszu versbe, melyben a gyönyörök gyarlóságáról és az egész emberi lét semmiségéről elmélkedik. Hiábavalóság minden, az arasznyi lét nem elégítheti ki az embert, ne hajhásszon tehát élveket, hanem törekedjék bölcsességre, tudományra, melylyel halhatatlanná teheti magát. Mily nagy a különbség, ha azt mondják:

»Ez Afrikában kalandozva élt
Az meg magyarázta Ezékiélt.
Ez nagy kényelemben élt boldogan,
Annak meg sok szép költeménye van.«

Tehát ő is vigasztalódik, mert halhatatlannak érzi magát. Sok az érdeme a tudományok terén is, a hiú világgal meg nem törődik. Mindezt versben mondja el, ami a mecenásnak annyira megtetszik, hogy csodálkozva kérdi, hogyan tett szert annyi tudásra, amire a költő ujabb verssel felel a tudományok elsajátításának módjáról. És egyuttal bemutatja epigrammáját, melyet egy kiváncsi embernek irt, aki csodálkozik, hogy ő semmire sem tudta vinni, mig Manuello oly hires lett:

Oh ne csodáljad, hogy olyan annyira bő tudományom,
Mig körülötted a vak éjszaka árnya lebeg.
Mennyit adál ki a czifra ruhára, a sok hiu élvre,
Sokkal többe került nékem a mécses olaj!

De még azt is megmondja egyuttal, hogy mi birta őt arra, hogy annyira kimivelje magát. Ezt elzengi egy szép szonettben, hogy tudni illik nagyon szép és művelt leányt szeretett, hát nem akarta, hogy azt mondják, hogy a rut *kecskebak* veszi el a bájos *gazellát*. Igy azt fogják mondani a nap házasodik össze a Vénus csillaggal. A mecenásnak erre eszébe jut, hogy ő is hallotta, hogy Manuellonak szép kedvese volt,

de most szeretne róla bővebbet hallani, amire a költő előad neki egy verset gazellájának bájairól, melyek a nap fényét teljesen fölöslegessé teszik. »Hát ilyen nő mellett is lehet még az embernek valami panasza?« Csodálkozik a mecenás. Erről ismét egy vers, hogy a szép asszony mellett némuljon el minden elégedetlenség. »De azt is hallottam, hogy nem nagyon okos, s kissé gyermekies?« Erről megint egy vers, hogy az asszonynak egy kis félénkség, naivság, sőt fösvénység is nagyon jól áll. »No, és ez koplalt nálad?« erre egy ujabb vers. »És minden asszony olyan mint a tied?« Erre már egy hosszu költemény következik feleletül, hogy az asszonyok tulajdonképpen mind akasztófára valók. Mennyi bajnak voltak ők már az okozói. Gondoljatok csak Sámson szeretőjére, Salamon feleségeire, stb.

אך הם ריב ומדנים
הרנים אם על בנים.

Végre ahhoz a conclusihoz jut.

Az asszonyi hűséget nem óvhatja más,
Mint eltorzult alak s sok rut vonás.

Igen ám, de az ő kedvese egész más anyagból van gyurva, őreá nem vonatkozhat mindez, neki egy külön dicséneket zeng. A mecenásnak szörnyen tetszenek mindezek a dalok, nagy elragadtatással ismeri el azoknak elbüvölő hatását. Házához hívja, hogy énekeljen neki még ilyen gyönyörü verseket és a költő enged a kérésnek, együtt maradnak egy hónapig és »olyan dalokat zengnek, milyeneket a világ még sohse hallott«.

Ez rövid tartalma az egyik מחברת-ának. Mennyi különböző irányú, különböző hangulatú, különböző tárgyú verset hord össze a leglazább összefüggéssel! Látszik, hogy azokat más-más időben irta, más-más benyomás alatt, s más-más hangulatban és csak a legnagyobb erőlködéssel birta azokat az egymástól igen eltérő, de különben remek verseket egybekapcsolni. Hasonlítsuk össze Charizi művészi compositiojával. Nála egy-egy שער rövid, de kerek és teljes, aminek az oka, hogy mig Manuellonál a rímes próza meglevő versek összekapcsolására szolgál, addig Charizinál egyszerre készült a vers s próza s így kölcsönösen kiegészítik egymást. Szerkezetök tekintetében körülbelül úgy viszonylanak egymáshoz, mint a

tarka szinházak egy esti előadása a teljes drámához. Charizi mindegyik שער-ja egy kis dráma, mely összefüggő cselekvényeket tár elénk, Manuello egy מחברת-a csak variete előadás különböző számokkal, de ugyanattól a művésztől előadva.

Vannak azonban helyek, hol Manuello nemcsak a szerkezetben, hanem a versformában is utánozza Charizit és ezekben túl is tesz rajta. Manuellonak sokkal nagyobb formaérzéke volt, mint elődjének. Magában a rímes prózában is nagyobb művészettel kezeli a nyelvet, ami a természetes haladás eredménye. Manuello sokkal több szófordulattal rendelkezik s a bibliai verseket annyira ki tudja forgatni eredeti értelmökből, hogy bármily ledérséget bir kifejezni velök és oly plasztikus képeket nyujt, mint bármely modern nyelvben látjuk. De azonkívül belevitte a szonettet is a héber irodalomba s míg Alcharizinál csak két formát találunk: rímes prózát s gazélt, addig Manuelloban már a legszínesebb s legváltozatosabb formákat találjuk. A nyelv oly eszköz volt kezében, melylyel tetszése szerint bánhatott s a mellett mindig folyékony és könnyen érthető. Csak egy complicált formában előzte őt meg Alcharizi, amely azonban a rímes próza körébe tartozik, ez a forma a szavaknak oly mozaikszerű rendezése, hogy a verset visszafelé is lehessen olvasni s ugyanaz, vagy ellentétes értelme legyen. Így pl. Tachkemóniban a VIII. makamában:

בוראהו חסד ימציאהו אל יאבד לנצח נבירנו

Ez így olvasva áldás, de ha visszafelé olvassuk, átok lesz belőle. Így:

נבירנו לנצח יאבד אל ימציאהו חסד בוראהו

Magyarul is lehet ezt utánozni:

Teremtője kegyelemmel koronázza, ne érje csapás urunkat.

És fordítva:

Urunkat csapás érje, ne koronázza kegyelemmel teremtője.

A XI. makamában pedig olyan verset találunk, hol minden szóban előfordul a *r* betű, utána egy vers, hol egy *r* sem fordul elő. Eme játékot a szavakkal s betűkkel Charizi Al Hariritől vette át, ki az arabs nyelvben, hol a betű kiejtését pontok határozzák meg, igen könnyű módon csinálhatott

ilyeneket. Vers pontozott betűkkel, vers pontok nélkül stb., amint ezt Hariri XXVI. és XVI. makamájában láthatjuk. Ennek a mintájára készített Manuello is verseket (XI. k.), de sokkal nagyobb változatossággal. Nála nem is kell a sort visszafelé olvasni, hanem a szónak más anonym betűt ad s meg van a kétértelműség. Így pl.:

עד יגוע לא תסור תומתו
עד יגוע לא תסור טמאתו

Azonkívül csinál verseket, miket visszafelé is lehet olvasni, verseket, melyekben minden szó tulajdonnév stb. És ezeknek külseje és tartalma egyaránt oly szellemes s oly mulattató, hogy a legmogorvább ember sem tudná magát olvasásakor nevetéstől visszatartani. Charizi Al Haririt vette át ezt a formát és tőle Manuello, ki beléje bájt és kellemet öntött. Még egy másik elemet is találunk Alcharizi makamáiban, amit ugyancsak Haririt vett át. Ez pedig a vitaköltemény, a tenzon. Különösen két formában alkalmazta. Vagy a versengő költők sorra elmondják verseiket s a biró dönt köztük. Ilyen a VIII., X., XVII., XXX., XXXVII. stb. Legérdekesebb a VIII-ik, melyben

Két költő verseng hévvel,
Hogy melyikök győz énekével.

Az egyik a hangyáról, a másik a bolháról énekel s egy birót kérnek fel, hogy döntsön köztük, melyikök nagyobb költő, ez azonban el van ragadtatva mind a kettőtől. Van azonban olyan is, midőn az egyik előre megmondja társának, hogy verse milyen sorral végződjék vagy kezdődjék. Ilyen a IX., melyben harminczan mondanak egy dicsekedő költőnek verssorokat, hogy csináljon azok elé költeményeket, vagy a XXXII., melyben egy fiatal poéta valamely tárgyról egy-két verssort mond, ezt aztán teljessé egészíti ki rögtönözve egy öreg dalnok. Ezt a vitaformát is átvette tőle Manuello s ebben is nagyobb művészetet fejtett ki s sokkal nagyobb változatossággal kezelte. Mindjárt a II. מחברת-ban, melynek címe: »A szép dicsérésére és a csuf gyalázására«, találjuk alkalmazva ezt a formát. A költő és mecenása együtt sétáltak, midőn feléjök közeledett két női alak, az egyik oly szép, oly ragyogó volt, »hogy ha a vízözön idejében élt volna, őt hasz-

nálja fel Noé a bárkában világítónak«, a másik pedig szörnyen csúnya volt, »kit a gondviselés az emberek büntetésére küldött a földre«. Ekkor aztán a költő felszólítja jótevőjét, hogy énekeljék meg ketten ezt a két ellentétes teremtést. Manuello a szépről mond egy sort, mire a mecenás a csunyáról felel ugyancsak egy sorban. Az egyiket Támárnak, a másikat Bériának keresztelik s így zengik dicséretöket:

A költő: Támar égre tekint s csillagot varázsol rája,
A földre pillant le s a halottak feltámadnak.

A mecenás: Béria megöli a kigyót is tekintetével
Ha látná őt az ördög, futva futna előle.

A költő: Támar dicséretét elzengeni jól ki tudná?
Ha az angyalok látnák, futna mind utána.

A mecenás: Béria jól hasznossá válik szüret idején
Hogy fára akaszszák madárijesztőnek.

A költő: Támárt ha Isten hat nap alatt teremtette volna
Akkor is csodáltuk volna bámulatos művét.

A mecenás: Béria miatt késik annyira a megváltó,
Mert tőle fél bizony még a Messiás is.

Ilyen hangban folytatják hymnusaikat, míg ki nem merülnek.

Szellemes a VI. füzet, melyben a mecenás kérdéseket állít fel, a költő pedig felel rájuk. Több, mint ezer kérdést foglal magában különböző tárgyakról s szinte meglepők a mindig élczes, de gyakran csiklandós feleletek. Pl.:

Kérdés: מה תחפץ מן הנקבה?
Felelet: הזרוע, הלהיים והקבה.
Kérdés: מי החשק אשר עשק?
Felelet: הפה אשר לא נשק.

Ilyen még a XXVII. füzet is, továbbá a X.-nek egy része. De ide sorolható a XX. füzet is, melyben többen jönnek a költőhöz és elpanaszolják neki különböző bajaikat és élményeiket, és ő ezekre rögtönözve verset csinál. Így pl.:

Egy párra.

Küzdenek egymás ellen a napfény és a sötét éj
És im' a két ellen nálatok itt egyesült.

Vagy:

Napfogyatkozás.

Sohsem hidd, hogy a halvány holdnak az árnya okozta,
Hogy ma a fénylő nap busan homályba borult;
Látta gazellám bájló arczai dús ragyogását
És ismerve magát, mindjárt elkomorult.

Már ebből a két példából is észrevehetjük, hogy ezek a versek tulajdonképen már megvoltak s a rögtönzési mese és a kérdők fellépése csak arra volt szükséges, hogy ezeket egymásután valami okból elmondhassa, nem úgy mint Charizi, ki vitaverseiből is egészet, összefüggő egészet tud alkotni.

Itt említem Manuello egyik legszellemesebb s a héber olvasónak legmulattatóbb XXII. füzetét is, melynek nyomait szintén megtaláljuk Alcharizi XXIV. makamájában. Vagy százan lépnek fel és exegetikus kérdéseket intéznek Manuellohoz, ki a kérdéshez mérten adja meg a feleleteket. S kérdés és felelet egyaránt oly komikus hatású, hogy az az olvasó, ki ezt az exegetikus szellemet ismeri, pukkadozni kénytelen a sok nevetéstől. A tudákos alakok valami bibliai verset hibásan tanultak meg, úgy, hogy egészen ki van forgatva az értelméből, vagy valami ellentétet fedeznek fel köztük s egy más bibliai vers közt. A költő pedig színlelt komolysággal olyan feleletet ad nekik, hogy a nevettető hatás nem maradhat el. Manuello itt nemcsak a felületes tudást akarja ostorozni, miként Charizi, hanem egyúttal gúny tárgyává teszi korának, sőt a talmudnak is exegetikus nyakatekert furcsaságait. Így pl. az egyik azt kérdi tőle, »hogyan magyarázod, oh mester ezt a verset, hogy ופותה תמית בנה? (= Az oktalan megöli a férget. Így fordítja a kérdező. Az eredetiben úgy van, hogy ופותה תמית קנאה — Az oktalant megöli az irígység.) Mi ennek a versnek az értelme, óh fejedelem? Hát oktalanság az, megölni a férgeket, mikor ránk támadnak, mint a hiénák a sivatagban?« Mire a tudós költő így felel: »Tudd meg édes uram, hogy erre a nehéz kérdésre három magyarázatunk van. Az első Rabbi Pinchaszé, Tachpanchészből, aki úgy fejti meg, hogy az oktalanság csak arra az esetre vonatkozik, ha előttünk egy lágylelkű, puha szívű ember áll, akire bármilyen vérontás káros hatással lehet. A másik magyarázat Rabbi Jiczchaké; Rabaszból, aki szerint az egész mondat csakis szombatra érvényes, mert akkor nem szabad ölni. A harmadik pedig a Gaonoktól származik, hogy

כנה az alany s פותה a tárgy, tehát úgy kell azt érteni, hogy az oktalant megöli a féreg, mert nem védi magát.« Nem ismerünk-e reá ezekben az agyafurt megfejtésekben a mai korig fennálló exegézisre?! Hiszen ilyenféle a sok אל תקרא is a talmudban, mit mindig extremitásokba vittek.

Lássuk azonban azokat a helyeket, hol Manuello tudatosan ugyanazt a tárgyat is választja, melyet Charizi már előtte megénekelt, vizsgáljuk azokat a helyeket, hol költőnk, a mint az egyik füzetben maga is mondja, szándékosan akart összemérkőzni nagy elődjével, hogy bebizonyítsa, hogy ő semmi tekintetben sem marad mögötte. Lássuk, milyen eredménynyel fejezte be a versenyt Charizivel az a költő, ki ennek a szerénytelen öndicsekvő szonettnek a megírására ragadtatta magát, hogy:

Varázslók és bűvészek, idézzétek
A nagy zsoltárköltőket mind nekem!
Hadd versenyezzünk, hallják énekem,
És lássák be, hogy dalhoz jobban értek!

Menydörgök dalt, a milyet kértek,
Vagy bűvös aranylantom pengetem
S az egek is dalolnak fent velem,
Jertek versenyre hát, ha győzni véltek!

Bizonyára, ha a zsoltárköltőkkel szállt volna versenyre, nem maradt volna mögöttük, mert Manuello is lyrikus volt, még pedig elsőrangú lyrikus, kinek a lantján azonban ritkán csendülnek meg a komoly és komor lyra hangjai. Az ő eleme a jókedv, a mulatás, a vígság; ezekkel akar hatni, inkább kaczagtatni, mint megindítani. De midőn oka volt megindulni, mikor oka volt a búra, a gyászra, akkor tudott ő is megható, sőt fenséges lenni. Olvassuk csak el azt a két elégiát a XIII. füzetben, mely igazán magasan szárnyaló és némely részletében elragadó, vagy a XII-iket, melyben Manuellot, mint barátot látjuk s fogalmat szerezhetünk magunknak, milyen lett volna a költő lyrája, ha mindig ilyen hangulatnak szenteli énekét. Remek a következő szonett is.

Mi űzte el, kérditek pajkos kedvem,
Barátaim, csak a tátongó sir,
Mi engem búskomorrá tenni bir,
Ha szilaj öröm közt kell emlegetnem,

Oh hányan enyésznek ott elfeledten
És nem szól többé róluk semmi hír,
Utánuk egyetlen hű szív se' sír,
Porukra csak a szél sohaja lebben.

Kiket kevély gőg töltött el még tegnap,
Ott porladnak férges göröngy alatt,
Hol izgalmat a büszke jóllét nem kap.

»Légy készen!« szól a sírnak néma szája,
Örökké földön senki sem maradt,
Felém vezet minden ut, minden pálya.«

Ilyen Manuello, ha komoly, de cseppet sem kell sajnálnunk, hogy nem maradt mindig az. Héber lyránk tele van a legsötétebb pessimismussal, a legelkeseredettebb panaszokkal, szívszaggató jajkiáltásokkal, akár a zsidó népet, akár a maguk fájdalmát szólaltatták meg költőink s így e komor, szinte borzalmas éghajlat alatt jól esik egy kis derültebb fénysugár, mely az olvasó lelkét felvidítja. Hiszen éppen az Manuello érdeme, ki, miután Alcharizi a héber múzsát derültebbé tette, ő már egészen dekoltált ruhát is adott reá, hogy ne csak szánalmat és részvétet tudjon kelteni, hanem vidámságot áraszszon maga körül és kaczérságával hódítsa meg az ifjak szivét és, kik a világot még rózsákba burkolva látják. De az ő derűje lelkéből sugárzik ki, a tárgy csak reflector, mely visszaadja ugyan, de nem mindig alkalmas reá. Manuello nem tud tárgyánál maradni, nem tudja azt alakítani, kerekíteni, mert mindig belevegyül csillogó humora, éles gúnyja és pajkos élcze, a mely miatt munkájában mindig megakadni kénytelen. Helytelen tehát Karpeles nézete, hogy Manuello obiectiv; éppen az a legkevésbbé, ellenkezőleg subiectiv marad még a תופת és עדן-ben is; a Pokol lángoló kínjai és a Menyország kéjes gyönyörei közt egyaránt alanyi marad, a költő jelenlétét érezzük mindenütt, mely bennünket a tárgyak szemléletében folytonosan zavar. Innen van, hogy Manuello még egy ilyen szerencsés ötletből, mint az »Öv«, sem tudott kereket s művészileg is szépet alkotni. (Makai szép átdolgozásához nem igen hasonlít az eredeti). Mivé lett volna az ilyen tárgy Alcharizi művészi keze alatt, kinek mindig szeme előtt lebegett az ő ars poetikája, az ő hét költői szabálya, melyhez minden versében ragaszkodott! Nem is lehettek volna Alcharizi s

Manuello jóbarátságban, ha egy korban élnek. Charizi kifogástalan művész, ki verseit nagy műgonddal készíti, ügyel arra, hogy ne legyen benne semmi salak, semmi nehezen érthető, semmi grammatikai hiba, vigyáz a tárgyára, melyet jól válogat meg, körülfaragja, kicsiszolja, esztergályozza és csak akkor adja ki keze alól, ha ezt minden szempontból tökéletesnek tartja; Manuello hirtelen fellobbanó, hevesvérű, szeles bohémként jelenik meg előttünk, kinek a legtrágárabb dolog, a legbujább tárgy is elég alkalmas arra, hogy dalt csináljon róla és a legocsmányabb élczet is, ha egyszer eszébe jut, ki is mondja. Olyan Heine-féle ember, amint mondani szokták. És éppen mert bensejéből öntötte dalait s a tárgyból legföljebb csak impulsust nyert, nem tudott témáján megnyugodni s így remeket csak a legszorosabban vett lyrában tudott alkotni.

Nézzük csak a XI. füzet kezdetét, ahol egy szemérmetes szűzből, ki az üterét az orvosi vizsgálat alatt betakarja, űzi élczes gúnyját és olyan orvosságot ajánl neki, mitől a holtak is nevetve fakadnának. Veres varju tollat keverve a gödör árnyékával, ehhez kakastejet, galambepét, békafarkot, gerle hangot stb., ezt forralja fel viaszfazékban s aztán terítse ki hangyabőrre és esténkint vegyen be belőle egy jókora adagot; ha ez azonban nem használ, akkor tépje ki egy 3 éves leányka szakállát s égesse el a nádas tenger vizén, füstjét pedig lehelje be a beteg, azután kösse be a száját a tenyeréről szedett szőrrel és meggyógyul, ha Isten is úgy akarja.

Az orvosságnak eme tréfás meghamisítását Charizitől leste el, ki egy betegnek, kinek szerelem a nyavalyája, ezt a sokkal szellemesebb és poétikusabb orvosságot ajánlja:

»Az első szer ez, — mely üdvöt szerez. — Vedd a barátság fűszerét, — a vonzalom néhány bűvszemét, — a tiszta szerelem hímporát, — az ajkak rózsabíborát, — a szemnek szende liljomát, — a mellek almapárját — és az illatpárát, — amelyet — a lehelet — áraszt széjjel, — keverd a karok lágy derevel, — ehhez tégy — myrrhalét, — mely szerteszét, — az arczon át — önti illatát, — ehhez a fogak gyöngysorát — és ezeknek finomra tört porát — a csók mézével gyúrod át. — Ezt füstölje be — az orr tömjén lehe — s a báj, — mit a piczi száj — balzsama ad neked. — Ez hát

első gyógyszered, — ezt beszeded — nemcsak egy vagy két napig — sem egy néhány hónapig, — hanem örökké nappal-éjjel — szenvedélylyel — s meggyógyulsz Isten segélyével. — De ha ezt nem szerezhetnéd be, — ne essél azért kétségbe — bátor légy — és végy — jóreményfüvet néhány szálat, — gyökeret s szárat, — a bizalom fűszeréből, — ürmöt a szerelem serlegéből, — tedd ehhez az óhaj mérgét, — a sóhaj kérgét, — a szív búját, — a kedély boruját, — keserű gyümölcsét az elválásnak, — gyökerét az aggódásnak, — a fájdalom könnyes ágát, — a lemondás bosszúságát, — a gyötrelem kínvirágát, — ehhez a bánat tüskéjét — és a megnyugovás hűs levét; — Ezeket — a szereket — törd javában — a szomorúság mozsarában — és bele mint — egy két pint — forró könnylevet, — ha lehet; — aztán mindezeket — beleteszed — a háborgás fazekába — s a szerelem tüzes lángja, — forrva hányva — megfőzi jó orvosságra. — Ezt a keveréket, — mely megment téged, — jól figyelj: — rejtsed el — az idő nagy korsajába, — nem hiába, — tán — csupán, — néhány évig kell használnod — és nyugalmadat megtalálod.«

Mily gyönyörű poétikus metaforálása a szerelem két orvosságának: a bizalomnak és lemondásnak, a reménynek s feledésnek! Ehhez képest Manuelloé csak viczcz. De hiszen nem is akart ő mást. Az ő czélja a nevettetés, míg Charizié a művészi gyönyörködtetés. Megjegyzem azonban, hogy Charizi is csak elődjétől, Al Hariritől kölcsönözte ezt a tárgyat, melynek sokkal művészibb, sokkal érdekesebb alakot adott, mint Al Hariri ezt XIX. makamájában tette.

Más az eredmény akkor, midőn Manuello a lyrában veszi fel a versenyt Alcharizivel. Itt aztán a pálmát a római kapja, ki mindjárt győzelmének biztos tudatával indul a küzdelembe. Így vezeti be Manuello IX. füzetét, melyben ugyanazt a tárgyat akarja megénekelni, mit Charizi V. makamájában oly bőven dolgozott fel. A mecenás kérdezi Manuellotól, vajjon látta-e azokat a verseket, melyeket Alcharizi a tizenkét hónapról szerzett. Erre a költő így felel: »Tudd meg jóakaróm, hogy láttam s magam is csináltam olyanokat bőven; és biztosítlak róla, hogy az én verseim nem vallanak szégyent az övéi mellett és ha látnád az én költeményeimet, miket a hónapokra készí-

tettem, azt mondanád, hogy a dal főmestere vagyok.« »Mondd hát el azokat, felel a mecenás, hadd tündököljenek szavaid.« Erre Manuello előadja rövid, de szebbnél szebb lyrai részletekben bővelkedő verseit és valóban nem túlzott, midőn a mecenás nagy lelkesedéssel üdvözli őt és így szól hozzá: »Verseidnek bájairól már sokat hallottam, de nem akartam hinni, amig magam saját füleimmel meg nem győződtem róla. Hogy az Isten is áldjon gyönyörü énekedért, melylyel minden szivet-lelket meghódítasz. Látom, hogy óriási mester vagy, de mondd csak, ha már Alcharizitől így elszedted a babért, meg mernéd-e ezt tenni a többi halhatatlannal is?« Ekkor zengi Manuello ama öndicsekvő szonettet, melynek első két strofáját fentebb adtuk, s melyet így fejez be:

Hű lantost keresett a sors hatalma.
És csókja mézét nyomta ajakamra,
Hogy holtakat támaszszak fel vele.

Minden dalom az idő gyermeke,
És hogy a sorsot híven énekeljem,
Hozzám szegődött báj és égi kellem!

Valóban báj és kellem lengi át a hónapokról szóló verseit is, melyeknek mindegyike az idő gyermeke, mert a költő korának szellemében készültek. Alcharizi objectiv, szoros tárgyilagossággal mondja el az egyes hónapok fontosságait. Így pl. a Tisri hónapról elmondja, hogy Isten kitüntette az elsőséggel, vele kezdődik a zsidó esztendő, az mérvadó az év minden ünnepének megállapításánál. Első napján van a megemlékezés ünnepe (יום הזכרון = ראש השנה), akkor lép minden teremtmény Isten elé, hogy számot adjon tetteiről, melyeket könyvbe irnak bele. Isten ítéletet mond a világra, a zsidók megbánják bűneiket, boldog, akinek lelke tisztán jelenhet meg az Úr előtt, mert az szerencsés lesz egész éven át és midőn a bor így szól majd az emberekhez: »Igyatok, mert a nap rövid s sok a dolog«, akkor ő belemélyedhet a boros hordóba, akár csak egy tengerbe. Ezt mind rímes prózában adja elő, majd egy hatsoros vers következik, mely ugyanazon tartalommal, minden hónaphoz illeszkedik, hogy tudni illik, igyunk, míg életünk tart a földön és borunk a hordóban. Ezzel fejezi be mindegyik (amint láttuk) bőbeszédű dalát. Manuellonak a bor nem elég, neki leány is kell, ő csak úgy érzi jól magát

őt a szent napok, a nagy ünnepek hangulata szerelmi versek éneklésére ösztönzik.

בתשרי אשמחה, כי מועדי אל
יעירוני לשורר שיר ענבים
ואלוה משפת עפרה נשיקות
ולפרוע שפתי לה ערבים.

Míg Charizi bűnbánást ad előlegül a borra, addig Manuello már előre kölcsönöz magának csókokat gazellájától s hogy visszaadja majd, arról kezeskedhet az ajka. És így sorra minden hónapban. Alcharizi leírja bőven, milyen ünnepek, bőjtök, vagy más nevezetes napok vannak benne és akkor bú vagy öröm fogja el, de a bor nem marad el sem örömében, sem bánatában. Manuello pedig az idő minden változásában a szerelemhez fordul, az óvja meg hidegtől, melegtől egyaránt. Hát még tavaszszal! Mikor búcsút mond a talmudnak (יאתן נט לנטין) és ki a szabadba siet, ahol ismét mindenütt csak szerelmet lát. Itt már Manuello túl tesz Charizin, mert itt elemében van és a lyrában messze túlszárnyalja őt.

Különben a bor dicséretében »sem vall szégyent«, amint maga mondja. Bőven meggyőzhet erről a XXV. füzet, mely teljesen Alcharizi XXVII. makamájának mintájára készült. Itt is, ott is fellépnek többen, hogy versenyezve zengjenek hymnusokat a mindenható bornak. Az egyik azt véli: »A világ egy bájos hölgy és tüzes ajka a bor.« A másik szerint: »A bor a bú és bánat madárijesztője.« (Tachkomóni.) Ez azt hiszi: »Hogy ha borözön lett volna Noé idejében, nem pusztultak volna bele az emberek.« Amaz pedig abban bizik, hogy: »Isten borral fogja feltámasztani a holtakat.« (Machboroth.) De a szögletben egy mosolygó agg áll, ki félvállról szól oda a versengőknek: »Mit nyávogtok, ti éretlen fűzfapoéták? Hát ez legyen az örökkévaló bornak a dicsérete? Adjátok csak ide azt a kobzot, majd megtanítlak én benneteket az igazi bordalra!« Erre Charizinél s Manuellonál egyaránt hosszú bordal következik. De míg Charizi a tüzes borról oly hideg kimértséggel szól és versében a bor jó s rossz tulajdonságait csak *festi*, ámbár elég színesen, addig Manuello valóságosan *énekel* róla; a bort magát szólaltatja meg a maga pajkos modorában

s igazi művészies bordalt teremtett, melynek utolsó 3 versszaka így hangzik:

Ha kegyetlen, gonosz lábak
Reám lépnek, letipornak,
Meggondolom, hány köszöni
Minden baját a jó bornak!
Mennyit szentel
Szeretettel
Bájaimnak oly sok ember,
Hánynak ások sötét vermet
Csalfa szalma-szerelemmel!

Belopózom jégszivekbe,
Felhevítem bűvös kéjjel,
Hogy hirtelen távozással
Repeszhessem aztán széjjel.
Zuzok, török,
Sujtok, ölök,
Felforgatok tengereket,
Rémképeket, szörnyeket lát,
Ki hálómban benne rekedt.

A rettegett hatalmasak
Én előttem leborulnak
Királyok s fejedelmek
Meghajolnak, térdre hullnak.
Ifjak vének,
Tőlem kérnek
Balzsamot, ha bajban vannak;
De ha vizcsepp hull fejemre —
Vége van nagy hatalmamnak.

Ilyen hangon dicsekszik a bor körülbelül 15 ilyen strofán át, de vannak még más bordalai is, melyek a héber irodalom legszebb termékei közé tartoznak.

Ki lehetne még mutatni Manuello több kisebb-nagyobb verséről is, hogy rajtuk is Alcharizi hatása látszik többékevésbbé, de elegendőnek tartom a felhozott példákat arra, hogy ezen hatás eredményéről tiszta s biztos ítéletet alkothassunk.

Manuello mindenesetre nyelvben, formában s tárgyban sokat köszönhet Alcharizinek. A nyelvben, noha sok kifejezést és fordulatot vett át tőle, nagyobb művészetet fejtett ki, mint elődje. A rímes próza, mely Alcharizi művében is már magas fokon áll, Manuellonál fejlődésének tetőpontját érte el. Formában s tárgyban pedig el kell osztanunk kettőjük közt a babért. Alcharizi a belső alak, vagyis szerkezet mestere volt, de versformai, vagyis külső alakja még szintelen, míg Manuello a külső forma mestere, a héber vers nagy szinváltozatát találjuk nála, de a compositióban gyenge, mert nem tud eléggé objectiv lenni. Innen van, hogy midőn elbeszélő műfajokban veszi fel a versenyt Alcharizivel, mindig mögötte marad, de ha az ő elemében mozog, a lyrában, ott mindig fényes győzelmet arat Manuello.

Budapest. PATAI JÓZSEF.

BIBLIAI APRÓSÁGOK.

Jes. 46. fej. 4. v. ועד זקנה אני הוא ועד שיבה אני אסבול אני עשיתי ואני אשא ואני אסבול ואמלט. A homályos vers értelmét a megelőző 3. v. határozza meg העמוסים מני בטן הנשואים מני רחם. A 4. versben az עשיתי szó értelme mint Deut. 32. f. 6. הוא עשך: *nemzeni;* עמם, נשא, סבל a nő terhes állapotát jelző igék, סבל valószinüleg ennek az állapotnak legnagyobb fokát jelenti, melyet a szülés követ. ψ 144, 14. מלט יאלופינו מסובלים ige ebben a jelentésben előfordul Jes. 66. f. 7. v. והמליטה זכר. A kép közvetlen és természetes, a gondolat igen költői. *A próféta Istent Izrael atyjának és anyjának mondja.* Hogy Isten Izrael atyja, e hasonlat igen gyakori pl. Deut. 32, 6; Jes. 63, 16; az anyával való összehasonlítás is előfordul Jesaiában 49. f. 15. v. és 66. f. 13. (Talán így értelmezendő Zsolt. 2. f. 7. v. בני אתה אני היום ילדתיך és az egész fejezet Izraelre vonatkozik.)

Idézett versünkben a kép összetett. A gondolatot más vonatkozásban idézi Jalkut Jes. 50. אמי הקביה אנא עבדית דאבא ודאמא. A magyarázók ואמלט szót rendes jelentésében (szabadítani) veszik, pedig az összefüggés az 1. és 2. vers egyrészt és 4. s 3. v. között másrészt nem áll fenn, sőt inkább világos ellentét van a két csoport közt. Bel és Nebo bálványok terhét képezik népüknek, együttesen nem használnak, viszont Isten Izraelnek nemcsak hogy terhét nem képezi, hanem egyuttal szülője, gondviselője — az atyja és az anyja. A második Jesaiásnak, a számüzetés nagy prófétájának lelkiéletére, érzelemvilágára jellemző fényt vetnek a szülői szeretetről vett hasonlatai.

Az anya, ki el nem felejti kisdedét s aki vigasztalja a férfiut — talán vonatkozás saját életére, édes anyjára?!

2. Jes. 5. f. 24. v. לכן כאכל קש לשון אש וחשש להבה ירפה. מק helyett מוק olvasandó, ami synonimje קש és חשש-nak.

3. Echa 3. f. 41. v. נשא לבבנו אֶל כפים אל אל בשמים. A kép — szivet a kézre tenni — természetellenes és nehezen érthető. Helyesebb értelmet ad, ha אֶל helyett אל-t olvasunk és a vers magyarázata: Emeljük fel szivünket az Istenhez, ne kezeinket. Mint Joel 2. f. 13. v. וקרעו לבבכם ואל בגדיכם.

4. Jes. 9. f. 6. v. למרבה המשרה. Ismeretes szövegjavítás הָבָה המשרה, a לם pedig a megelőző שלום szó második és harmadik tőbetüjének kettős irása. Hová lett azonban a ו betü? Hisz שלום plene van irva. Lehet, hogy az inkriminált vers kezdetére került egy maszórai megjegyzés. A שלום szó ugyanis kétes lehetett, vajjon plene vagy defecte irassék, amint ezt a Num. 25. f. 12. versben előforduló שלום szó kicsiny ו betüje mutatja, a maszoréta Jes. 9, 5. שלום szavához odairta, hogy nem plene, hanem defecte irassék és ezt לם-mel jelölte. Igy keletkezhetett למרבה alak. A שלום szó legtöbbnyire plene iratik, csak nehányszor fordul elő defecte. Igy ragozott alakban Deut. 23, 7, Zsolt. 55, 21, Ezra 9, 12.

5. Ezekiel 13. f. 2. v. בן אדם הנבא אל נביאי ישראל הַנִּבָּאִים ואמרת. A nehéz הנבאים helyett הָנָבֵא olvasandó. V. ö. a 34. f. 2. v. בן אדם הנבא על רועי ישראל הנבא ואמרת Ezt követeli a rythmus.

6. Ezek. 14. f. 6. v. לכה אמר אדני ה׳ שובו והשיבו מעל גלוליכם ומעל כל תועבותיכם השיבו פניכם Az első mondatrészben a והשיבו felesleges, a יהוה שובו kettős irásából lett, vonzatának se felel meg a מעל. A vers igy hangzanék helyesebben: לכה אמר־ה׳ שובו מעל גלוליכם ומעל כל תועבותיכם השיבו פניכם.

Nagy-Bittse. DR. WELLESZ GYULA.

A »BÖLCSEK KIGYÓJA«.

נחש דרבנן.

A talmudi irodalomban előforduló átkok közt sürűen akadunk a נחש דרבנן-ra, a bölcsek kigyójára, a mely marásával megöli az átokkal sujtottat, vagy a חויא דרבנן, a melynek marása ellen nincs gyógyulás. Már a régi időben félreértették ezen

kifejezést és rendesen azonosították a nagy kiközösítéssel. A későbbi irodalom elménczkedve abbreviaturának vette a נחש szót abból נדוי, חרם, שמתא.[1]) A kifejezés eredetileg azonban tényleges kigyót jelent és egyike az átkoknak, melyekkel a bölcsek éltek. Főleg azok ellen használták, a kik a bölcsek intézkedéseit nem tisztelték, kiindulván a koheleti versből: »A ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó.« (X. 8.) A נדר mintegy kinálkozó kifejezés volt a bölcsek intezkedéseinek elnevezésére.[2]) Mivelhogy pedig a tudós átka szóról-szóra teljesedik,[3]) azért ezen vers alkalmazásával megverték az átokkal sujtandót, a kit azután egy kigyó a bölcs szava szerint megmart.

»R. Simon b. Jochaj künn járt a *semitta* alatt és látta, mint szedte valaki a hetedik év utótermését; azt mondta annak: »Hiszen megtiltott dolog az, hiszen utótermés az!« Erre azt válaszolta neki: »Te vagy az, a ki megengedted.« Mondta neki: »Nemde társaim ellentmondanak nekem.« És reá alkalmazta: »a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó«, *és igy is történt vele.* (Jer. Sebiit 38. d; I. Berak. 3. a; Gen. r. 79. §. 6.; Koh. r. X. 8, Peszikta ed. Buber בשלח 90. b.) Ugyancsak *Simon b. Jochaj* száján van ezen átok azon elbeszélésben, mely a Beresit rabbaban (79. §. 6., v. ö. Koh. rab. X. 8.) van meg. Simon megtisztítja Tiberiast a holttestektől. Ezt látta egy tudatlan szamaritánus és azt mondja: Megyek és megtréfálom ezen zsidó öreget; vett egy holttestet és elrejtette oly utczában, melyet Simon már megtisztitott volt. Reggel pedig elment hozzájuk és azt mondta nekik: »Ti azt állítjátok, hogy Simon megtisztította Tiberiást, jertek és nézzétek meg ezen holttestet.« Ezt megtudta Simon szent inspiráczió által és azt mondta: »Elrendelem az alsóra, hogy feljőjjön és a felsőre, hogy leszálljon.« És igy is történt. (A kuteus meghalt és a halott feltámadt.) Majd a házában

[1]) Ez három alfaja a kiközösítésnek: V. ö. *Wiesner* és *Mandl* idevágó dolgozatait. Főleg a gaoni irodalom ily értelemben használja a kifejezést.

[2]) Hasonló a סיג kifejezés. V. ö. a lexicographiai munkákban az összeállítást.

[3]) E sorok pótlását képezik a *M.-Zs. Sz.* januári füzetében (12—19. oldal) megjelent hasonló tárgyú *dolgozatomnak.*

szombatot ült, aztán elment Zeboaja tornya mellett, hallotta a mint Dánkáj tanító mondta: »Ti azt mondjátok, hogy Ben Jochaj megtisztította Tiberiást, holott ugy mondják, hogy holttestet találtak.« Erre Simon mondja: »Jőjjön reám[1]) .... hogy vannak kezeim közt bizonyítékok[2]) oly számosak, mint a fejem hajszálai arra nézve, hogy Tiberiás tiszta ezen vagy ezen helyek kivételével és te is résztvettél azon gyülekezetben, mely tisztának nyilvánította (a várost), leromboltad a tudósok falát és alkalmazta reá, a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó és *ugy is történt vele.*«[3]) Ugyanilyen értelmű az átok a talmud egyik elbeszélésében, melyből világosan látszik, hogy igazi kigyót értettek a חויא דרבן alatt. Pumpedita városának egy előkelő hivatalnokát (בר קשא) megmarta egy kigyó; volt Pumpeditában tizenhárom fehér szamár,[4]) felvágták valamenynyit, de mind טרפה-nak bizonyult. Egy volt még Pumpedita másik felében, a mig azt idehozták, szétszaggatta egy oroszlán. Erre Abaj mondja, talán a *bölcsek kigyója* marta meg, a mely ellen nincs gyógyulás, a mint írva vagyon, a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó. Azt felelték neki: Tényleg, ó mester, mert midőn meghalt Ráv, elrendelte r. Izsák b. Biszna, hogy nem szabad vinni mirtust és levágott fagalyakat a lakodalmas házba, ő pedig hozott mirtust és fagalyakat a lakodalmas házba a dobbal[5]) és ezért megmarta a kigyó és meghalt.[6]) (Sabb. 110. a.)

[1]) Igen szokásos esküforma, a bibliai כה יעשה לי ד׳ וכה יוסף analogiára. Az átkot még feltételesen sem akarják magukra mondani az esküformulában. Rendesen יבא עלי és utána *hogy* (אם־לא), vagy *hogy nem* (אם). (J. Peszachim 33,a., J. Szota 19,a. 24,c, J. Gittin 50,c. stb). Az arameus formulája יתי עלי (J. Seviisz 36,c, J. Gittin 43,c stb.).

[2]) A Gen. rabbában יבא עלי אם אין בידי הלכות כשער ראשי על מבריה שהוא טהורה, Koh. rabbában pedig: יבא עלי אם אין בידי שמועות כשערות ראשי שטבריה זו עתידה לטהר ועתידה להיות לאוכלי תרומה etc.

[3]) Koh. r. a vége וכן הוה ליה; a Gen. rabbában: מיד נעשה נל של עצמות szintén szokásos fordulat ilyen fajta elbeszélésekben.

[4]) *Ugyanott* kigyómarás ellen fehér, egészséges szamár foetusa ajánltatik gyógyító szernek, mely használ. A tizenhármas szám kedvelt kerek szám. V. ö. Rásit Sabosz 119,a תריסר עיליתי kezdet.

[5]) Szokás volt mirtus és pálmaágakat lengetni a menyasszony előtt. V. ö. Rásit a helyhez. Koszorúkat is viseltek mirtusokból lakodalmaknál a férfiak. V. ö. f. i. dolgozatomat 18. old.

[6]) *Levy* II. טרף II. (198,a) die Schlange der Rabbiner (näml. *der Bann*) téved, valódi kigyóról van szó, a mint az elbeszélés összefüggéséből látszik.

Tényleg keresik is a bölcsek az okot, hogy miért szerepel éppen a kigyó, mint az isteni büntetés eszköze. »Simon b. Jochai mondja, a Náchás (a paradicsombeli kigyó) rombolta le a világ falát, azért lett büntető közeg minden falromboló számára. (Koh. r. X. 11. és Levit. rab. 26. 2.)[1] Abba b. Kahana mondta: A kigyó nem mar, hacsak nem sugalmazták azt felülről. (Koh. r. X. 11.) R. Jannai ült és tanított a város kapujánál és látott egy kigyót, a mint reszketve közel csuszott és akkor üldözte az egyik oldalra, de az visszajött a másik oldalra. Erre mondta: »Ez kész arra, hogy missióját teljesítse.« Nemsokára hire terjedt a városban, hogy valakit megmart a kigyó és az meghalt. (Lev. r. XXII. 9.)

A kifejezés azután eredeti jelentését elvesztette és annak jelölésére használták, hogy valaki, aki a bölcsek intézményeit megszegte, az halált érdemel. R. Tarfon oldalára hajlik, midőn a semát olvassa Sammai szavai szerint még az országuton is és kitette magát életveszélynek. Erre r. Bó b. Kohen (Abba b. Kahana) mondja Juda b. Pázi nevében: Befogom bizonyítani, hogy az irástudók szavai becsesebbek a tora szavainál, mert ha r. Tarfon nem olvasta volna a semát, akkor csak egy parancsolatot (עשה) szegett volna meg, (és ez nem jár végső konzekvenciájában halálbüntetéssel), de mivel megszegte Hillet házának szavait, halálbüntetést érdemel, mert *a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó.* (J. Berakot 3. b. V. ö. J. Ab. Zar. 41. c.). »Eleazar b. Damat megmarta egy kigyó és Jákob Sechánjá[2]) falujából Jézus Pándera nevében meg akarja gyógyítani, de r. Ismael ezt meg nem engedte. Erre Jákob mondja: Bizonyíthatom az irásból, hogy szabad őt meggyógyítanom, de nem fejezhette be bizonyítékát, mert közben meghalt Dámá fia. Mondta r. Ismael: »Üdv neked Ben-Dámá, hogy békével távoztál a világból és nem romboltad el a bölcsek falát, mert irva vagyon, aki rombolja a falat, azt megmarja a kigyó. De hiszen őt már megmarta a kigyó, hanem, hogy meg ne marja a jövendő világban a kigyó.« (J. Sabb. 14. d.

[1]) U. o. Samuel ben Nachmani variálja e mondást: אמרו לו לנחש מפני מה אתה מצוי בין הנדרות אמר להם מפני שפרצתי נדרו של עולם.

[2]) A helyek összeállítva *Blau*: Zauberwesen. 29. old. 4. jegyz.

A. Zara 27. b. s Koh. r. I. 8.) Itt a túlvilági szenvedésre alkalmaztatik a szólásmód. A Koh. rabba ezen elbeszélés záradékképen magyarázatul hozzá is teszi שכל מי שפורץ נדרן של חכמים סוף שהפורעניות באות עליו שנ׳ ופורץ גדר ישכנו נחש ami megegyezik az elbeszélés szövegével, melyet a Toszifta közöl. (Toszifta Chullin ed. Zuckermandel 503. o.[1])

Mindezekből világos, hogy ezen szólásmód is eredetileg átokformula volt, amelylyel a bölcsek éltek és mely hathatós fegyver volt kezükben. Talán összefügg evvel az a mondás Abothban (II. 10.), hogy a bölcsek suttogása kigyó marása. (להישתן לחישת שרף).

Budapest. DR. WEISZ MIKSA.

A TALMUD HÁROM ELLENTÉTES HELYÉNEK KIEGYENLÍTÉSE.

Rábra hivatkozván mondá R. Juda: »mindenkor foglalkozzunk a tóra tanulmányozásával, még azon esetben is, ha nem tesszük a tóra nevében, mert a vele való foglalkozás azt eredményezi, hogy utóbb önnönmagáért fogjuk mívelni«.[2])» Mindannak, ki a tórát nem önönmagáért tanulmányozza, halálthozó méreggé válik«.[3]) »Aki nem míveli a szent tant a maga nevében, annak jobb lenne, ha egyáltalán nem született volna«.[4]) Még több az ellenmondás a tószafót-nyujtotta magyarázatokban. Míg az egyik helyen R. Judának tételét a rossz szándékkal való tanulóra vonatkoztatja, ki magának tiszteletet szerezni, a többiek közül kiválni és tudása által feltünni akar;[5]) addig más alkalommal úgy értelmezi, hogy a tanulónak semmi rossz szándéka nincsen és hasonlatos ahhoz, aki sem egész héten át, sem szombat előestéjén nem dolgozik — de nem kegyes jámborságból, hanem holmi restségből.[6])

[1]) *Rási* is Koheletben így értelmezi: פורץ נדר סיג של חכמים לעבור על דבריהם ישכנו נחש מיתה בידי שמים etc.

[2]) *a)* Peszáchim 50b: אמר ר׳ יהודה אמר רב לעולם יעסוק אדם בתורה אע״פ שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

[3]) *b)* Taanith 7a: כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המות.

[4]) *c)* Berákhót 17a: וכל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא. Az עושה és עוסק kifejezések itt egyet jelentenek. (Maharsá e helyhez).

[5]) Ber. 17a és Taanit 7a.

[6]) Peszáchim 50b: יש שפל ונשכר.

Tószafót más helyen megint azt mondja, hogy R. Juda a tórának azon mívelőire gondolt, kik a jutalom reményében vagy a büntetéstől való félelemből foglalkoznak az isteni tannal.[1]) Nem nyugodhatunk meg tószafót nézetében, mivel az összes említett helyeken a b) és c) alatt idézett tételeket egy tételnek tekinti, holott a büntetést tekintve az egyik súlyosabb eset, mint a másik; ez szigorúbb elbirálás alá esik, mint az; emez nagyobb bűnt követ el és inkább üldözni való, mint amaz. Mindezeknél fogva véleményem az, *hogy a régi mesterek háromféle visszaélést tapasztaltak tanítványaik táborában és ezeknek ostorozását három tételben örökítette meg a hagyomány.*

Voltak olyanok, kik minden gonosz szándéktól menten, csupán a jutalom kilátására való tekintettel, vagy a mulasztással járó büntetéstől való félelemben foglalkoztak a szent tannal.[2]) Az ő ténykedésükből a vallás fejlődésére és szellemére baj nem származhatott; ezektől tartani nem kellett, mert idővel megkedvelték a tórát, melegebb lett érdeklődésük és nagyobb a szeretetük irányában, aztán tiszta tudományszeretetből mívelték és ápolták. Ezekre vonatkozik R. Judának közkeletűvé lett tétele. Mások meg arra törekedtek, hogy mindenáron hírnevet és dicsőséget szerezzenek, hogy magas rangot, hivatalt és kitüntetést nyerjenek. Tudásukkal hivalkodtak, a legnagyobb tekintélyekkel merészen szembeszálltak és elbizakodottságukban megtámadták még a legjelesebb mestereket is; vitatkoztak, perlekedtek és kötekedtek — csakhogy mentűl jobban feltünjenek.[3]) »Amint elszaporodtak Hillel és Sammai tanítványai, beszéli a talmud, kik félreértették mestereik szavait, meghasonlás támadt Izrael táborában és az egy tórából kettő lett«.[4]) A szakadás aztán nemcsak az iskolákban, hanem az életben, a vallás gyakorlatában is nyilvánult. A zsidó iskolának ezen kinövése mutatkozott leginkább jabnei Gamliel idejében (80—117.), aki kénytelen volt igen szigorú eszközökhöz nyúlni, hogy megóvja a zsidóság egységét és a szinhedrion testületének tekintélyét.[5]) Ezeket

[1]) Szóta 22b.

[2]) Szóta 22b: מאהבת השכר ומיראת היסורין.

[3]) Ábót I. 3: בדי לקנטר וכדי לעשות רב.

[4]) Szanhedrin 88b és Szóta 47b.

[5]) Ber. 38a. Chullin 133a.

ostorozta a talmud bölcse a b) alatt idézett tétellel. De a legnagyobb veszedelmet a zsidóságra azoknak az üzérkedése rejtette magában, kik a tórát, sem szeretetből, sem dicsvágyból, hanem gonosz szándékkal mívelték, a végből, hogy tudatosan megszegjék a tóra parancsolatait, hogy megingassák hitünk alapját és hogy fegyvert kovácsoljanak belőle — ő ellene, mint I. Gamliel tanítványa, Sául és R. Méir tanítója b. Elisa b. Abuja, kit a hagyomány az »Acher« névvel bélyegzett meg.[1]) Ezekre utal a c) alatt idézett tétel: »jobb lenne, ha egyáltalán nem születtek volna«; mert átkot hoztak önnönmagukra, — elveszítvén a túlvilági életre való jogot — és gyalázatot felekezetük fejére.

Enyhébben ítéltek a talmud bölcsei a »*tett*« dolgában! Itt nem kutatták a gondolatot, mellékes volt a szándék. Azt tanították, aki így szól: »ime, ezt a szelát adományozom,' hogy gyermekeim életben maradjanak, az tökéletes jámbor«.[2]) Bálak bemutatott Istennek 42 tulkot, hogy az ihlettség megszállja a pogány prófétát, Bileámot; noha nem tiszta szívvel és nemes szándékkal áldozott, mégis ezeknek érdeme folytán származott tőle Ruth, ki Dávid és Salamon királyoknak dicső ősanyja volt.[3])

A tóra tanulmányozásánál azonban nagyon fontos volt, hogy milyen szándékkal van a tanuló, *mivel a tanulás tettre serkent és a milyen a szándék, olyan a tett.*[4])

Budapest. DR. FARKAS JÓZSEF.

[1]) Szóta 22b. Tószafót lenn: כדי להוסיף על חטאיו פשע.
[2]) Ros Hasána 4a.
[3]) Szanhedrin 105b; Horájot 10b; Názir 23b; Szóta 47a.
[4]) Kiddusin 40b: שהתלמוד מביא לידי מעשה.

FOLKLORE.

DUSZ LID VIM KIGELY.[1])

Paródia, Schiller »Das Lied von der Glocke«-ja után.

I.

Feszt hajczt den Ojfen, desz Csolet zoll geruthen,
Ajltsz enk Kinder, esz vert sojn spät,
Frátig isz Czát czi kochen, czi bruten,
Gesvind nor Kinder, czi der Arbet zéht!
Kinder, Kinder,
Nor gesvinder,

[1]) A »Csolet«-tel egyetemben a zsidók kedvencz étele szombaton. A Kigelynek különféle válfajai vannak. Van gyurt, maczeszből készült és u. n. ganev, mely egy libahátba, melynek tetejét a libanyak képezi, be van varrva, lopva, innen elnevezése. A csolet, mely barna babbal vegyes daraból áll, valódi csalét, mely sok kitért zsidót, sőt keresztény uri embert is szombatonkint becsal zsidó vendéglőbe, (Prágában *hétköznapon is* kapni csoletet), hogy delectálja magát e mennyei ambrosián. Heine, a hires költő, »Prinzessin Sabbat« cz. költeményében, következő szavakban ad kifejezést elragadtatásának a csolet fölött:

»Schalet schöner Götterfunken
Tochter aus Elysium!«
Also klänge Schillers Hochlied
Hätt' er Schalet je gekostet.
Schalet ist des wahren Gottes
Koscheres Ambrosia
Wonnebrot des Paradieses — — sat;

Csodaszámba menne tehát, ha a Ghetto-költészet nem birna magasztaló ódát az inyenczek e csemegéiről. Verdi Othellojának egy dallamát hallottam nemrég, melyhez hasonlóra énekelték a Kigely-dalt gyermekkoromban, — a dallam hallatára eszembe jutott az, és emlékezetből leirtam, hugom dr. Kennedyné segitségével. Szerzője a máramaros-szigeti hires Mechele Marsellik, kinek fia Hers Leib még most is uralkodik a felső magyarországi zsidók szivei felett, minden eljegyzés vagy esküvőnél szerepelvén e minőségben és szellemesnél szellemesebb adomáival és mókáival megkaczagtatván hallgatóit. *Dr. F. J.*

Befor esz titsz den Kigely knéten:
Zógcz e tchine[1]) in titsz Gott béten.
Zécz nor Kinder, ver esz übertracht,
Befor er epesz en Arbet macht,
Zelten esz zoll ihm slugen fehl,
Hánt[2]) ver dusz = (Drum für das)
Alles mit muhsz = (Maass)
Viefil Smalcz in viefiel Mehl,
Kdé[3]) der Kigely zoll git eroszfallen,
Ezój iz esz Kinderlech ba allen,
Der Mens vusz tit zech nis bezinnen,
Er legt zech nis iber, vusz er thit,
Zelten er zoll e Czveck gefinnen,
Venig esz zoll éhm auszgéhn git.

II.

Cziloszt'sz dusz Smalcz, esz zoll nor kochen,
Czirihrtsz dusz Gemisechcz nor git vájech,
Der Top, de Starcz, soll nis zan czibrochen,
Der Kigel zoll waxen in de Hájech.
Lerncz enk osz, esz zolltsz nor kennen,
Vie me tit loszen: in Ojfen brennen,
Venn ma überheiczt nor mit ein percent,
Vert sajn bald desz Csolet verbrennt.
Czi viel Hicz tit nor suten,
Allesz mit Moesz, esz zoll nor geruthen!
Ezaj iz auch bá jeder Zach,
Nis czi hitzig, nis czi svach,
Vurn az de Hitz iz iberspant,
Kimmt nis git erausz dus Thun,
Uhne Hitz isz me gur nist im Stand,
Uhne Geiszt heibt zech gur nist uhn!

III.

Nehmtsz desz Teigel, wälgert'sz git ausz,
Esz zoll zech blättern fiel Fachen,
Cziker, Czimerind, wusz esz isz du in Hausz,
Wie klein dusz zeht ausz far'n Bachen
Morgen ech lében,
Czim Aufgében,

[1]) תחנה ima, főkép *női* imádság.
[2]) Hánt = heute, itt = hát most.
[3]) Talmudi kifejezés: hogy ....

Et esz genig zan, czi czertheilen,
Jedesz Blättl et zech bezindersz seilen,
Ezoj isz och a Kind, wie esz wert gebuhren,
Esz wert grojsz, esz kimmt in de Juhren,
De Zaht rickt un,
Esz fangt son uhn,
Esz tit in de Fremd, es verloszt dusz Hausz
Esz isz dort auszen a lange Czát,
Bisz esz wert grojsz, esz wert a Lát,
Allesz kimmt éhm son fremd for,
Wie dosz ot zech verändert in dé etliche Johr
Kleine Kinder zennen gewor'n grojsz in sájn,
Grójsz wert dech — nor ausz Klein.

IV.

Nehmtsz sojn czizammen allesz in einem,
Alles vosz derczi gehört
A Starcz, a Topp, nor a rájnen,
Zinszt iz de Arbet gur nischt werth.
Wie Choszen in Kalle, thit mir dosz furkimmen,
Dész Puhr, wusz Gott tit bestimmen,
Ezój wie me smiszt[1]) zech'sz in de Gaszen,
Desz Sterczel misz czim Teppel paszen,
Az de Herczen thien zech puren
Starben in lében,
Einsz dem anderen thit geben,
Dusz tenn dauren lange Juhren
Der Mann tit erim gájn kriechen
Dem wáb de Parnosze[2]) ziechen,
Az de Herczen ob'n zich nist gern,
Einsz desz andere thit nor czehren,
Einsz desz andere thit nor svechen,
Ezój misz zech der Band brechen.

E vers leirása után akadtam egy német betüs travestiára, szintén Schiller »Glocke«-ja után, mely Bécsben jelent meg, — de ez értéktelen férczmunka, rengeteg hosszú, unalmas, morva-zsidó, rossz utánzása a fenn közöltnek.

Közli: Dr. Friedlieber Ignácz.

[1]) Beszélik, a schmausen szóból, mely poharazás, mulatozás közti beszélgetést jelent.
[2]) פרנסה élelem.

DE CZVÁ BRIDER.

An oremor Brider ûn e rajcher Brider
Zenen e mól gevén
Iz der oremor Brider czûm rajchen
Brider gegangen
»Ach Brider, ach Brider, ach Brider dû majn!
Tomor kennszte mer geben a stikele brojt mit a glézele vajn.«
»»Ach vi kenn och dor gebn a stikele brojt mit a glézele vajn
Venn dû stinkszt, venn dû stinkszt, vi a svajn.««
Iz der oremor Brider fûn rajechn Brider a veggegangen
Iz ém der Malachamóvesz entgegengegangen:
»Ach Brider, ach Brider, ach Brider dû majn
Tomer kennszt dû mit mir af jener velt mitgajn?«
»»Ach vi kenn ach mit dir af jener velt mitgajn
Talesz ûn tefiln, vajb ûn kinder mûszt du lozn stajn
Ûn mit dir af jener velt mitgajn?««
»Talesz ûn tefiln, vajb ûn kinder lozn stajn
Ûn mit mir zofort af jener velt gajn.«
Er chaptn, er sleptn bisz czûm gehenemsz tír:
»Ach resúim, ach resúim ír majn
Tomer loszt ecz en oremen czadek doj erajn?«
»»En ormer czadek, e rajecher czadek iz ûnsz alezánsz
Iz er e róse, gebn doj e rajn
Iz er e czadek, fírn in genédem e rajn.««
Ajder de slojsem hom zoch auszgelozt,
Iz der malachamóvesz czûm rajechn Brider gegangen:
»Ach Brider, Ach Brider, ach Brider dü majn,
Tomer kennszt dû mit mir af jener velt mitgajn.«
»»Ach ví ken ech mit dir af jener velt mitgajn,
Gold ûn zilber, vajb ûn kinder du lozn stajn,
Ûn mit dír af jener velt mitgajn?««
»Gold ûn zilber, vajb ûn kinder mûszte lozn stajn
Ûn mit mir zofort af jener velt mitgajn.«
Er chaptn, er sleptn biz czûm genédemsz tír:
»Ach czadikem, ach czadikem ír majn,
Tomer loszt ecz e rajechn róse doj erajn?«
»»E rajecher róse, e horemer róse iz ûnsz aleszánsz
Iz er e czadek gebn doj e rajn
Iz er e róse, fírn in gehenem e rajn.««
Ajder de slojsem hom zoch auszgelozt
Iz der rajecher Brider czóm oremen Brider gegangen:
»Ach Brider, ach Brider dû majn
Tomer kentech dajn fiszlbenkele zajn?«
»»Ach ví kenszte, ví tórszte majn fiszlbenkele zajn,
Venn ach stink, *venn ach* stink ví a svajn?««

Ennek a dalnak, melynek szövegét Fábián József ur, könyvnyomdai művezető volt szives emlékezetből elmondani, mind a tárgya, mind a szerkezete a népballadák sajátságait tünteti fel. Az eszméje a *gemul vedes*. A régi dal a szegény emberről, aki az ő szivtelen gazdag testvérétől hasztalan kér segítséget, mert ez durván és sértően eltaszítja őt magától. Kifejezésre jut itt a szegénységben és nyomorban vergődők egyetlen sovány reményének a megvalósulása, a tulvilági igazságszolgáltatás, ahol fordul a koczka és a gyehennában elkárhozó gazdag könyörög az Éden kertjében az igazakkal együtt sütkérező szegény testvérének a segítségéért. A szegény, mint rendesen, itt is vallásos, mert taliszát és tefillinjét is sajnálja itt hagyni, mig a gazdagot kincseinek itthagyása miatt emészti bú. Jellemző, hogy a néphit még a halál angyalát is olyannak tünteti fel, mint aki a gazdagnak kedvez, mert ezt mindjárt az Éden kertjébe akarná liferálni, míg a szegényt a gyehennába. De a túlvilágon nem használ a protekczió, mert itt abszolut igazság uralkodik. Az egész dalban, minden naivitása mellett is, elég erős drámai véna lüktet.

Dr. Silberfeld Jakab.

A »Revue des Écoles de l'Alliance Israélite« legujabb (8-ik) füzet (Páris 1903) érdekes ismertetéseket közöl Constantin, Tlemcen, Kermansah és Tripolis zsidó községekről, melyek a folklore szempontjából sem közömbösek (47. s köv. l.) A tripolisi zsidókról szóló czikk (62—63.) nyelvüket, szokásaikat, család- és személyneveiket mutatja be. A füzet végén 64—68. lapon a Hamadanban (Perzsia, régi Ekbatana) létező Mordekhai és Eszter sirjának tiszteletét irja le részletesen az Alliance egyik ott élő tanitója.

A *Grunwald M.:* által kiadott »Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde« XIII. füzete (1904. évf. 1. szám) a következő tartalommal jelent meg:

Weissenberg S., Das Purimspiel von Ahasverus und Esther (oroszországi, melyhez Landau A. jegyzeteket ir).

Löw I., Glasmalereien der neuen Synagoge in Szegedin (illusztrációkkal).

Kayserling M., Luxusverbote.

Grunwald M., Hamburg deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811 (folytatás).

Wolf A., Die Hamburger auf oder von Juden geprägten Medaillen. Hamburgs Juden im Bild und Karikatur.

IRODALOM.

ÉVKÖNYV.

(Kiadja az Izr. Magy. Irodalmi Társulat. Szerkeszti *Bánóczi József*. *Budapest*, 1904.)

Midőn az idei Évkönyv megbeszéléséhez fogok, némi jubiláló érzés száll meg. Manapság sokkal csekélyebb értékü dolgok és jelenségek megismétlését jubileummá avatnak, miért ne ünnepeljen ez a magasztos célokat szolgáló, zsidó vallásosságot és tudást terjesztő Évkönyv, midőn tizedszer jelenik meg, birálójával együtt, aki mindenik számát őszinte dicséretttel és örömmel üdvözölte e lap hasábjain, tárgyilagos kritikával iparkodva kiemelni az értékest és jót, de az egyes fogyatkozások elől sem hunyva be szemét.

Az Évkönyv tudományos nivójának csökkenése annál értékesebbé teszi a nagy közönség előtt, melynek szánva van, mig a tiszta tudomány ápolását és müvelését a Társulat — mint már multkor kiemeltük — pályadíjaival segíti elő. Távol legyen tőlem a tudomány értékét kisebbíteni, de nem rég kapcsolatban a tanügygyel, rámutattam arra a hibára, amelyet most a Berlinben alakult Társaság akar jóvá tenni, hogy tudományunk és vallásunk ismertetését teljesen elhanyagolta, ami a mult évi irodalmi támadások alkalmával oly meztelenségben tünt ki, hogy Delitzsch-ék komolyan sem vették a kevés számú zsidó elleniratokat. *Venetianer* e dologban a szeget a fején találta, a zsidó tudomány a Häckel, Harnack és Delitzsch-féle triumviratus ágyuütegeivel szemben puskatüzzel sem volt képes felelni. Helyesen fejti ki az okokat is. A tudomány detail munkát müvel, apróságokra fecsérli el erejét; a kényelemhez hozzájárul az őszinteség hiánya vagyis az orthodoxia előli félelem. Hisz ugy vagyunk a biblia-kritikával

is, nem merünk állást foglalni, de lopva beszélünk a névtelen prófétáról, makkabeus-zsoltárokról stb. Azért elismeréssel adózunk *dr. Kecskeméti Lipótnak*, aki bele mer nyulni e darázsfészekbe és a monoteizmus fejlődését jelöli ki a próf. korszakban, az idén is annak egy nevezetes jelenségét mutatva be az »anavim« néprétegben, amely elismeréssel nem fogadjuk el minden állításait és kutatásának eredményeit, amelyekbe fantáziája nagyon belejátszik. De igaz ami igaz, az ökröt megfogja szarvainál. E keretben mozog *dr. Mahler Ede* dolgozata is a »Babel-Bibel harczról és Hamurabi törvénygyüjteményéről.« Ha elfogadtuk Schradernek a királyok históriájára vonatkozó és az ékiratok nyomán felállított pótlásait, miért tagadnók a vallásos vonatkozásokat és hasonlóságokat, legalább is ne ab ovo, hanem járjunk utána. Az összehasonlító nyelvtudomány elismerése maga után vonja az összehasonlító vallástudományt is, amely ép oly kevés kárt fog tenni a zsidó vallás valódi jószágán, mint nem tett az első. Mi a zsidószombathoz képest az asszyr »sabbatuo« (amely szónak olvasása és fordítása nem is oly biztos, l. *Oettli)!* »Im Codex Hamurabi ist *kein einziger religiöser Gedanke* zu entdecken« mondja *dr. Jeremias* (40. l.). Vallásunkat nem fogják megdönteni az ékiratok, de ezt a *zsidó* teologiának kell kimutatni, nem pedig *Kittelnek* átengedni a kinyilatkoztatás isteni voltának bizonyítását. Tisztázni kell mi vallás, mi história, mi eredeti, mi átdolgozott, mi néphit és mi hitelv. Az utóbbira nézve helyesen mondja *dr. Frisch Ármin*, hitelv-dogma leginkább azon vallástétel volt minden időben, amit kívül vagy belül legerősebben támadtak. Azért oly eltérők a középkori filozofusok nézetei a főbb hittételek számára nézve. Mig a néphit rokon jelenségeire utal *dr. HellerBernát* érdekes adatokat gyüjtve a csodás alvókról, milyenek az efezusi hét alvó és Honi hameagél (Simon b. Johaj tartózkodik a barlangban mint a 7 alvó) és a meg nem halt felszabadítókról, amilyenek a messiás a zsidóknál, a mahdi az araboknál, és I. Frigyes a német Kyffhäuser mondában, addig *Gaston Paris* nem rég elhunyt franczia tudós nyomán ismerteti *dr. Bloch Henrik* a bolygó zsidóról szóló mondát, hogy olvadtak össze az egyes országokban keletkezett mondák Málkról, Józsefről, Kartafilus és másokról végre a zsidó Ahasver-ben, aki a zsidó üldözött

népnek képmása. Más alapeszméje is van e mondának, a halhatatlanság lehetőségének rajza. Az üldözött zsidóságnak fontos rámutatni arra, hogy a kereszténység nemcsak tanait vette át a zsidóságból, hanem szokásait, sőt imáit is, amint *dr. Vajda Béla* fejtegeti a kádis és a Miatyánk összefüggéséből. Tán megszünnek már ama népszerü kérdések, miért kell a gyászolónak kádist imádkozni, ha felvilágosítjuk, hogy a megváltásról szóló hit tükröződik benne vissza. Érdekes annak kimutatása, hogy a Miatyánk a kadis által érthető meg és hogy etikai eszméje nem közelíti meg a talmud etikáját, mely szerint Istent kérjük, hogy megbocsássa büneinket, melyet mások ellen követtünk mi el, és nem arra, hogy megbocsássa másoknak velünk szemben elkövetett büneit. Hogy a kereszténység el ne felejtse zsidó eredetét, a belőle keletkező szekták egy része koronkint a zsidósághoz tér vissza. Ezen szekták közül *dr. Blau* ismerteti a pöschliánusokat, az adventistákat, az irwingianismust, a mormonokat és a spohniásukat, mind a XIX. századból.

Dr. Krausz bemutat egy régi, Albert-Irsán talált zsidó sirkövet, melyen két hétágu lámpa van bevésve, *Mandl Bernát* meg Mendel Jakab XV. századbeli zsidó praefectus két pecsétjét, a XVII—XVIII. századbeli okiratokról pedig 11 pecsétet a zodiakus csillag képeivel. Byron »Kain« és »Föld és ég« czimü drámáiban *Weisz Elza* fejti ki Byronnak a bibliai motivumok feldolgozását. A bibliában naiv elbeszélések, a drámában motivumból folyó cselekvések és pesszimizmustól duzzadt karakterek.

Nem vajmi szép a kép, melyet Jeruzsálem lakosságáról fest *Grünhut Lázár*. Nagyobbrészt szegény, munkától irtózó koldulásból élő nép, melynek szegénységén csak a fanatizmusa tesz túl, amiben a magyarok elöljárnak. Jó lesz mindenesetre megjegyezni, hogy a német főrabbi *Salant* a kolduló szövetségek főágense, mert a mióta sematizmusok léteznek, nagyon gyakran kapjuk ennek a »gáon«-nak leveleit a visszaszóló borítékkal együtt.

Az idei Évkönyv egyik gyöngye *dr. Klein Mór* gyönyörü aggadikus magyarázata a »chad gadjo«-ról. Igen tanulságos szónoklat ez, amelyben a monda mindegyik eleme ki van fejtve és főleg a mai zsidóság állapotára vonatkoztatva.

Belletrisztikus dolgozatokat irtak *Nagy József* és *Tolnai Alfred*. Az utóbbi egy miniszteri hivatalnokról szól, aki karriérje érdekében kitér, de saját keresztény barátai elfordulnak akkor tőle, amire ő lelkiismereti furdalásoktól izgatva Jomkipur napján ismét megtér. *Nagy* egyszerüen mondja el saját élményeit a faluban, amelyben szülei egyedül laktak, az élettel küzködtek, gyermekeiket fáradsággal és költséggel felnevelték, az ünnepekre a városba jártak, majd, hogy tartottak össze a falusi zsidók örömben és bánatban. Sok a romantika ez elbeszélésben, de manapság mindinkább kihalófélben van, már azért is, mert minden faluban is van már annyi zsidó, hogy »templomot építenek« mondja egy régi anekdóta.

Költeményekkel gazdagították az Évkönyv tartalmát: *Gábor Igáncz, Varsányi Gyula, Hevess Kornél, Dénes Tibor, Handler Simon, Balla Ignácz, Sebestyén Károly* és *Fehér Jenő*. Fordításokat irtak: *Kiss Arnold, Lenkei Henrik* és *Patai József*.

Utoljára álljon itt egy kis statisztika. Az Évkönyv 10 számában irtak 75-en tudományos és ismertető czikkeket, 28-an elbeszéléseket és 33-an költeményeket, összesen 132 iró (4 két szakban szerepel). Közülök volt 28 szeminárista és 5 intézeti tanár, 10 meg külföldi iró. A 132 iró közül 1 szerepel kilenczszer, 1 nyolczszor, 4 hétszer, 4 hatszor és 4 ötször.

Zágráb. DR. SCHWARZ GÁBOR.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Neteler B. »Die Bücher Samuel der Vulgata und des hebräischen Textes übersetzt und erklärt« (Münster i. W. 1903) hangzatos czimü munka a tartalomhoz képest. N. leforditotta ugyan kéthasábosan, egymással szembe állítva a héber és vulgataszöveget, de nem sokat magyarázott. Nem tudjuk elképzelni azt az olvasókőzönséget, amely számára az ily mü készül. A szövegkritikusok csak tudnak annyit latinul, hogy a Vulgátát megértsék, a héber szöveg pedig elég sokszor forditтatott le németre. N. fordításaival azt a benyomást kelti, hogy a Vulgata ott is eltér a maszor. szövegtől, hol teljesen azonos vele, mert a fordításban a két szöveg — a héber

és latin — sohasem egyezik. Ebben a szövegkritikai munkában nincs héber szó. A 11 pontból álló bevezetés is csupán nagy reményeket kelt czimeivel. Nagy problémák két-három lapon intéztetnek el.

*

A »Theologischer Jahresbericht« 1903. évfolyamából az első füzet »Vorderasiatische Litteratur und ausserbiblische Religionsgeschichte« már megjelent. Az előázsiai irodalom, a mely alatt a sémi nyelvek irodalma értendő, Beer G. tollából ered. Elég alapos összeállítás, de kár, hogy elődjét nem követi az elfogulatlanságban. Bursikóz ir és azt hiszi, hogy a zsidó ellen való káromkodás a stylus diszei közé tartozik. Az előttünk fekvő füzetben háromszor fakad ki a »zsidó« ellen és mennydörög a Maimonides-disszertácziók ellen, nem mulasztván el hangsulyozni, hogy csupán zsidó deákokról van szó. Azt mondja továbbá Beer, hogy a doktorczím egyszersmind a rabbidiploma. Ez Németországban, fájdalom, igaz és megszégyenitő. Beer se lesz mindig olyan tüzes.

*

Bousset W. »Die jüdische Apokalyptik ihre religionsgeschichtliche Herkunft und ihre Bedeutung für das neue Testament« (Berlin 1903) cz. előadásában tulajdonképen nagyobb művének (Die Religion des Judentums im NT. Zeitalter) két fejezetét foglalja össze. A keresztények a János apokalypsiséből indultak arra az utra, melyen felfedezték, hogy a zsidóságot a makkabeusok korától egész 100-ig időszámításunk után, tehát a »Spätjudenthum«-ot az apokalypsis jellemzi. Daniel könyve áll a fejlődés kezdetén, követi a Henoch stb. A zsidóság zöme azonban nem olvadt el ebben a felfogásban s az apokalyptikus irodalmat kiküszöbölte, nem jogosult tehát az az állitás, hogy az apokalypsis ebben a korban a zsidóság jellegzetes alapvonása. Különben B. szépen fejti ki thémáját és nagy mondásaival megejti az olvasót.

*

Dr. Tänzer A., tiroli és vorarlbergi rabbi Hohenemsben, a Babel-Bibel thémáról előadást tartott, melynek bővebb és általánosabb kidolgozását »Judentum und Entvickelungslehre« cz. alatt bocsátja közre *(Berlin* 1903). T. főgondolata az, hogy a zsidó vallás a fejlődés vallása. Bizonyos, hogy ebben

a formulában van bizonyos igaz mag. Hisz a történet mutatja, hogy a zsidóság bibliai parancsolatokat is tovább fejlesztett vagy érvényen kivül helyezett (ius talionis, pruzbul stb.). T. azonban a fejlődés alá subsumálja az összes reformeszméket, melyek T. szerint mindenre kiterjesztendők. Nyugat-európai rabbi-synodust kiván, a mely a ceremonalis törvények közül megállapitaná mindazokat, melyek a rabbikra és laikusokra egyaránt kötelezők. Régi panasz, hogy élet és tan nincs harmóniában, csak abban téved nézetünk szerint T., hogy ezt a bogos csomót megfejthetőnek tartja. Mi nem tartjuk a modern zsidót vallásos szempontból a fejlődés legmagasabb csucsán állónak. Tanuul magát a modern zsidót hivjuk fel, ki magát vallásilag rendszerint vén bünösnek érzi és nézeteiben e téren nem a darwinismusnak, hanem a régi felfogásnak hódol. A bizonyitékot maga T. szolgáltatja, midőn konstatálja, hogy a község mind a szertartásokat a rabbira, vallásos ideáljára, kötelezőnek dekretálja. T. irata csupáncsak azt bizonyítja, hogy hivei türelmesek. Széles Magyarországon nincs község, amely T. nyilatkozatainak tizedrészét eltürné, még a kitért zsidók is összecsapnák kezeiket. A zsidó vallás eszmei tartalma nem okoz nehézséget és ez a zsidóság nagy előnye. A gyakorlati rész azonban meg nem oldható, még pedig azért nem, mert a laikusok semmit sem akarnak »tartani«, hanem mindent csak »megtartatni«. Amit sz. mond a *Leben* und *Lehre* collisiójáról és az ebből előálló veszedelmekről, az az utolsó szóig igaz, csak abban téved, hogy ezen a bajon bármily »vallási engedmények«-el segíteni lehet. Szerző a hitoktatást is bevonja okoskodása körébe és itt is sok reformot javasol, de a szót nem használja. Örömmel látjuk a boríték hirdetéséből, hogy szerző a tiroli és vorarlbergi zsidók történetén dolgozik, melyből az első (800 lapos) kötet legközelebb kikerül a sajtó alól.

*

Gerhard G. A. »Ein neuer juristischer Papyrus der Heidelberger Universitätsbibliothek. Mit Faksimile« cz. iratában (Heidelberg 1903, Neue Heidelberger Jahrbücher XII 2, 141—183) egy darabka papyrust mutat be. Az alkalmat felhasználja, hogy bevezetőleg a »Rolle und Codex« kérdést megvilágítsa. Nagy tudományos apparatussal bizo-

nyítja, hogy a kódex (a jelenlegi könyvalak) Rómában már az első században ismeretes volt és hogy az első példányok pergamentből készültek. A kódex római találmány és őse a viasztáblákból álló, a mindennapi élet szükségleteire szolgáló jegyzőkönyv (notes 142. l.). Idézi G. Timotheus 4,13 ismert helyét is (143), hol Pál azt mondja, hozzák el neki a könyveket, s főkép a pergamentkönyveket (*τὰς μεμβράνας*) és ebből azt következteti, hogy Pálnak már pergamentkódexei voltak. »Dieses früheste Zeugnis über den schon hier höher taxierten christlichen Kodex aus dem ersten Jahrhundert ist um so wertvoller, als es ihn durch den römischen Namen uverkennbar als Folgeerscheinung des römischen Vorgangs erweist.« Gerhard abból indul ki, hogy Rómában a császárság elején a bőranyagból csupán lapokból álló könyveket készítettek és annak alapján következteti, hogy a membrankönyvek csakis kódex (mai könyv) alakuak lehettek. De ha meggondoljuk, hogy Pál hazájában (Palesztinában) a könyvek pergamenttekercsek voltak, a »nembranas« szót nagyobb valószínűséggel tekercsalakú bibliai iratokra fogjuk vonatkoztatni.

*

Ugyancsak papyrusról szól a következő publikáczió: »Die Leipziger Papyrusfragmente der Psalmen. Herausgegeben und untersucht von *C. F. Georg Heinrici* Leipzig 1903« (Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testamentes IV.). Az Egyptomból származó papyrustekercs a következő zsoltártöredékeket tartalmazza: 30,5—14$_2$, 18—25. 31,1. 32, 18$_2$—33 9$_1$. 33,13—34,2. 34,9$_2$—17. 34,24—35,3. 35,3—55,14. Valószínű, hogy itt vége volt és hogy 30,1-el kezdődött és mindössze 412 cm. hosszú volt. A magasság 28 cm. és a beirt magasság 22—23 cm. A sor hosszúsága 10 és 14 cm. között váltakozik és 20—50 betűt tartalmaz. »Die Psalmen sind auf die Rückseite einer sehr sorgfältig zugerichteten Papyrusrolle geschrieben, auf der in geübter Kanzleischrift mit Schnörkeln und zahlreichen Abkürzungen, schön übersichtlich geordnet und doch im einzelnen schwer zu lesen, Wirtschaftsrechnungen oder Steueransätze, vielleicht beides, für einen nicht unbedeutenden Verwaltungsbezirk niedergeschrieben sind« (2). Megállapítható, hogy az eredeti 338-ban iratott és hogy a számadások valamely egyptomi szentélylyel állnak kapcsolatban.

»Es hat demnach ein Christ die noch brauchbare Rolle aus dem Archiv einer nichtchristlichen Verwaltung für sich erworben und dazu benutzt, für seinen Privatgebrauch und zu seiner Erbauung aus einer älteren Vorlage Psalmen abzuschreiben. Mit dem Anfang der Rolle beginnt auch er, indem er sie umdreht. So stehen die Psalmen köpflings zu den Buchungen. Der Anfang der einen Seite entspricht dem Ende der Gegenseite. Er berücksichtigte dabei nicht die Klebestellen der Rolle auch nicht die Kolumnen der Buchungen auf der Gegenseite. Diese sind etwas breiter, Auf etwa drei Kolumnen der Psalmen kommen zweieinhalb Kolumnen von der Vorderseite. Da der Schreiber mit den dreissigsten Psalm beginnt, hatte er vielleicht die vorhergehenden bereits auf eine ähnliche Rolle niedergeschrieben.«

Az itt érintett szokást, hogy az új írást a régivel ellenkező oldalon kezdik, látjuk a palimpsesteknél. A Burkitt által kiadott Aquilatöredék oly palimpsestből származik, melyben a héberírás az ellenkező oldalon kezdődik. A Lewis-Gibson asszonyok által kiadott és szintén a kairói genizából eredő újtestamentomi töredékek hasonló héber palimpsestből lettek megfejtve. Ugylátszik, hogy Egyptomban ez volt az általános szokás. Különben természetes is és az olvashatóság kedveért bizonyára máshol is így jártak el.

Mindkét oldalon beírt papyrustekercsek nem ritkák és ilyen alakban bibliai szövegek töredékei is léteznek. De vagy mindkét oldalon bibliai szövegek vannak, vagy pedig bibliai szövegek papyrusai más czélra használtattak. A szóban forgó papyrus azonban az egyetlen példa arra, hogy ily terjedelmű papyrustekercs hátsó oldala »szent könyv« felvételére szolgált. (9).

H. részletesen vizsgálja az új LXX. szöveg nyelv- és szövegtörténeti jelentőségét. »Kurz, die Regel, die in der Gestaltung dieses Textes sich geltend macht, ist die regellose Freiheit. Die Beobachtung aber, dass er mit der *hebraica veritas* nirgends Fühlung gehabt hat, bewährt sich durchweg« (16). Következik az eltérések csoportos felsorolása, melyek a versfelosztásra (19) is kiterjednek. A toldások többsége Krisztusra való gondolásból ered és egyéb keresztény kiszinezésre is akadunk (23). H. gáncsolja Origenest, ki a LXX.

szövegét a maszorétikus szövegből akarta megállapítani. »Der masoretische Text also, der in solcher Form noch gar nicht vorhanden war, als die LXX übersetzten, galt ihm als der warhaft inspirierte; er erhob die *hebraica veritas* der Synagoge zum Richter über die LXX« (25).

A 29. lapon még egy zsoltártöredéket ír le, amely szintén Lipcsében van (170. szám). A mindkét oldalra írt szöveg a 118. zsoltár egy részét adja. Minthogy a Hallélről van szó, lehetséges, hogy eredetileg sem volt könyv. Semmi sem szól H. ellenkező feltevése mellett. A 31. lapon egy amulettet ir le, melynek első három sora a 90. zsoltár elejét, a 2. és 3. három-három sor Rómaiak 12, 1 és János 2, 1 verseit adja. A héberben ez a 91. zsoltár, a ישב בסתר עליון és így minden valószinűség szerint a halottnak sírjába tették. E mellett szól a Róm. 12. 1-ből vett részlet is, amely így hangzik: »Intelek benneteket testvéreim az Isten könyörületessége mellett, hogy testeteket élő, szent Istennek tetsző áldozatul hozzátok, mint értelmes istentisztelethez.« A 3. idézet a kánai menyegzőről szól és bizonyára ez indítja H-t arra a feltevésre, hogy menyegzői amuletről van szó. De lehetséges, hogy symbolikus értelemben veendő. Az amulet végén Adonai és Sabaoth még olvasható. De mi legyen ζοφφ?

*

A papyrusokat tömegesen ontja Egyptom földje és természetes, hogy tartalmuk mindenféle kérdéshez szolgáltat adatokat. Egy ilyen papyrus (159 post) arról szól, hogy egyptomi papok a circumcisio engedélyezéseért folyamodnak. Tudjuk, hogy Hadrian ezt általában megtiltotta és a zsidók (132) fellázadtak ellene. Reitzenstein R. (Zwei religionsgeschichtliche Fragen etc. Strassburg 1901) a szóban forgó strassburgi papyrust kiadta és ez alkalomból a circumcisió kérdését nagy irodalmi apparatussal tárgyalta, mint Andree (Ethnographische Parallelen, Neue Folge Leipzig 1889) ethnografiai apparatussal. Az »Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete« II. (1902.) évf. 1. füzetében hárman szólnak a kérdéshez. *Wilcken M.* ujra kiadja a tárgyalást megindító papyrust. *Gunkel H.* a biblia adatait vizsgálja. Mint igazi kritikus mindenütt az ellenkezőt olvassa ki a szövegből, mint ami benne áll. A mesterfogások eredménye az, hogy az egyptomiaknál

papok és laikusok egyaránt körülmetéltettek. *Wendland P.* a hellenista adatokat állítja össze (Philo, Josephus és pogányok) és veszi kritikai vizsgálat alá, de nem a Gunkel módszerével. A zsidó hagyományban is vannak adatok arról, hogy pogány népeknél a körülmetélés szokásban volt, de ezeket a nevezett tudósok nem említik. A zsidó történet szempontjából a Wendland czikke instructiv. A papyrusokról szólván, megemlítjük, hogy a *Wessely C.* által kiadott »Studien zur Paläographie und Papyruskunde« 1. füzetében (több még nem jelent meg) van egy czikk: die Epikrisis und Judensteuer unter Vespasian.

*

Stern M. ritka müvecskét fedezett fel és nyomtatott ki ujra: »*Andreas Osianders* Schrift über die Blutbeschuldigung«. Már 1893-ban jelent meg, de most uj borítékkal (Berlin 1903) ismét közre bocsátja. Osiander lutheranus pap volt, ki felszólításra véleményt adott. Nagyeszü és elfogulatlan ember volt, mert az összes okokat, a melyek a vérvád ellen szólanak, világosan és tömötten adja elő. Bennünket a kis irat különösan érdekel, mert a bazini vérvádat, mint tipikus esetet, külön tárgyalja. Az irat az olvasóra még ma is nagy hatást tesz.

*

Epstein Ábrahám, a német középkori héber irodalom kitünő ismerője, Sámuel Hachászidról, Jehuda Hachászid atyjáról felette instructiv értekezést irt héber nyelven, Berditsev 1903, külön lenyomat a »Hagóren« V. kötetéből. Sámuel életéből kevés ismeretes, a legérdekesebb adat az, hogy 9 évig önkéntesen vándoréletet élt, tisztán jámborságból. A német zsidóknál ez nem volt ritka eset és kérdés, hogy nincs-e összefüggésben ezzel a kóborló szokással a »bolygó zsidó« meséje? Epstein nagy tudással felkutatja Sámuel irodalmi tevékenységét is és megállapítja, hogy a Széfer Chaszidim eleje, a a Széfer Hajirah, tőle ered, továbbá a הושענא cz. hósana. A német és spanyol zsidó nysticismus különbségéről, a Sir Hajichudról és egyebekről szintén érdekes és mint mindig igaz kutatásokat nyujt.

*

Münz J. »Rabbi Moses ben Maimon (Maimonides). Sein Leben und seine Werke« cz. irata (Mainz 1902) népszerű modorban mutatja be a zsinagóga legkiválóbb alakját a középkorban. Bár önálló kutatások nem igen vannak benne, nagyon érdemes munka, mert szerzője bőségesen használta az irodalmat, főkép pedig ügyesen és vonzóan beszéli el nagy hősének viszontagságait és évszázadokra szóló tevékenységét. Az előttünk fekvő első rész négy fejezetre oszlik, melyek Maimuni ifjuságával, misna kommentárjával, rabbinikus tevékenységével és a Misné Tórával foglalkoznak. A közel jövőre igért második rész egy-egy fejezetet szentel a Móre Nebuchimnak, Maimuni orvosi tevékenységének és családi elete jellemzésének. — 3. l., 2. j. 1872 helyett olv. 1852; 8.. l, 2. j. Kolez h. olv. Kobez; 115. l. 2. j. 1988 h. olv. 1888. — A Misné Tóra a rabbinikus irodalomban az egyetlen mű, melynek compositiója bámulatosan művészies. Ezt a pontot szerző nem méltatta eléggé.

*

Müller D. H. udvari tanácsos a bécsi szeminárium idei Értesítőjében a sok port felvert Hammurabi törvénykódexről nagystilű tanulmányt bocsát közre (Die Gesetze Hammurabis und die mosaische Gesetzgebung, *Wien* 1903). Kitünő eszme az assyr törvény héberre való fordítása. Az assyr eredeti, a héber és német fordítás három hasábban való egymás mellé állítása már magában véve jeles kommentár (5—71). A nagyhirű tudós, a ki mindent, mibe belefog, alaposan szeret végezni, 172 lapra terjedő *jogi* analysissel látta el munkáját, melyben a 282. §-ra osztott törvénytáblát 55 szakaszban világítja meg (73—244). A könyv külön kiadásában nyelvészeti és egyéb függelékek következnek (245—285). A héber fordításból meggyőződünk a két törvénykönyv formai rokonságáról. Reméljük, hogy a nagyérdekű műről részletes ismertetést fogunk közölhetni és jelen sorainkkal csupán a figyelmet hivjuk fel reá.

*

Harnack A. összegyüjtött beszédei és dolgozatai (Reden und Aufsätze. 2 kötet, Gieszen 1904) részben a mi szempontunkból is érdeklődésre tarthatnak számot. És itt nem arra gondolunk, hogy az apostolikum körüli harczból az tünik ki, hogy a protestáns theológiai ifjuság, sőt mondhatjuk, a protestáns

világ körében a lelki disharmonia sokkal nagyobb arányú, mint nálunk. Pedig ez felette tanulságos. De hát ezt az eddigelé csupán korholással tárgyalt kérdést nem szabad így szür alatt elintézni. A 14 beszéd és 12 czikk közül ránk nézve is tanulságosak: Legenden als Geschichtsquellen (I. 1); August Neander (I. 7), über die jüngsten Entdeckungen auf dem Gebiete der älteren Kirchengeschichte (I, 2, 4), melyben sok ősi tisztán zsidó irodalmi termékről van szó, pl. az apokalypsisek (327). A II. kötetből: Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte (6); einige Bemerkungen zur Geschichte der Entstehung des Neuen Testaments (2, 2); über Wissenschaft und Religion (2, 8).

Az első helyen említett beszédben H. azt mondja, hogy a monotheizmus szülte az egységes világtörténetbe való hitet és a legrégibb világtörténetirók a próféták. »In all den grossen geschichtlichen Konzeptionen religiöser Art von den Geschichtsbildern der jüdischen Propheten ab bis zu jenem »teste David cum Sybilla« steckt mehr Vernunft, als die Schulweisheit sich träumen lässt... Der Prophet, der die Niederlage Israels als Züchtigung deutet, der sich Assur oder Babel entgegenstemmt, weil er an ihren definitiven Sieg trotz des Augenscheins nicht glaubt, ermutigt und rettet durch seine paradoxe Gesichtschreibug sein Volk. Er bricht die Gewalt der Geschichte durch die Gewalt der Legende« (I. 20). A legendáról általában meglepően mély eszméket olvasunk. — Hogy Johann August Wilhelm Neander 17 éves koráig Dávid Mandel volt, nem ismeretlen. Első irata a zsidó emanczipatióról szólt (De Judaeis optima conditione in civitatem recipiendis«) és még Mendelssohn szellemét mutatta. Abban a Neanderben, melyet H. fest, még sok zsidó vonás fedezhető fel. »Aber wie Neander niemals ein Jude im Sinne des Talmuds gewesen ist, sondern vielmehr im Sinne Philos, so trat er auch nicht zu irgend einem dogmatischen christlichen Bekenntniss über« (200). H. az utóbbit N. azon iratával bizonyítja, melyet az őt megkeresztelő papnak átadott. De épen ebből inkább következtethetett volna H. arra, hogy N. talmudzsidó volt, mert Philo, a keresztény dogmatika atyja, több dogmát ismer, mint a talmud. N. tényleg a toleranczia képviselője volt. Midőn Geseniust bibliai előadásai miatt feljelentették és a kormány az apikóresz eltávolítására hajlandó-

ságot mutatott, N. azt mondta: »Geht Gesenius, so gehe ich auch« (214). Neander, kit a protestáns világ mint szentet tisztelt (207 és 217), az egyháztörténetirás terén úttörő volt. — Az újtestamentumról szóló előadásban (II. 237—47) H. azt a kérdést veti fel, hogy miért van 4 evangelium, mikor csak egynek kellene lenni? A talmud tényleg csak egy evangéliumot ismert, mert Sabb. 116a a helyes olvasat szerint csupán egyről van szó (Jew. Encycl. V. *Giljonim* alatt bővebb kifejtés). Az utolsó dolgozat szellemes aforizmák gyüjteménye, igazi gyöngyök.

*

Az ujabb héber irók, a rabbinikus irodalomból megszokott névrövidítéseket követve, neveiket vagy a kezdőbetükkel vagy szellemeskedő más rövidítéssel irják. Rendszerint úgy gondolkoznak, hogy az olvasóközönség a R. M. B. M. mellett az ő nevüket is kitalálja. Vannak persze olyanok is, kik nevüket tényleg titokban akarják tartani, mire kétségtelenül alapos okuk van, miután az »írói dicsőség«-ről lemondanak. Hovatovább ez az állapot felette kellemetlenné válik és *Sablozky M.* (Slonim, Gouv. Grodno) hasznos munkát végzett, midőn, bár héber nyelven, melyen nevek pontosan és biztosan csak azok számára irhatók, kik már ugyis ismerik, egy »*Lexikon pseudonymim*«-ot kiadott (kapható Kujazer S. *Rowno.* Wolhynia). Két listát ad, az egyiket az álnevekről, a másikat a szerzőkről, mindkettőt természetesen abécé sorrendben. Az álnevű írók sokaságát mutatja, hogy a felsorolás két ívet vesz igénybe, pedig nem is teljes.

*

Zahn Th., ki az újtestamentom kánontörténetéről »Geschichte« és »Forschungen« cz. alatt több kötetes munkát írt, Athanasius bibliakánonjáról külön értekezik (Athanasius und der Bibelkanon. Sonderabdruck aus der Festschrift der Universität zur Feier des achtzigsten Geburtstages Sr. königl. Hoheit des Prinzregenten Luitpold von Bayern. Erlangen und Leipzig 1901). Athanasius, ki 373-ban halt meg Alexandriában és egyháza feje volt, 367-ben 39. husvéti pásztorkörlevelében a papsághoz (epistola festalis) megállapítja, hogy mely iratok tekintendők kánoni érvényűnek. Az ótestamentomot illetőleg a zsinagóga nézetét vallja, hogy 22 van. A csekély eltérések (Baruch levele stb.) a görög fordítás állapotára megy vissza (23. l.). Ath. ebben sardesi Melitót, jeruzsálemi Cyrillust és másokat követi. Oppositiót csupán az Eszterkönyv ellen csináltak. Támaszkodásukat a héber hagyományra Példabeszédek 22, 28-ra alapították. Általában érdekes, hogy maga a keresztény egyház először tisztán a zsinagóga iratait tekintette szentnek és csak később toldotta meg saját irataival. Persze hosszú ideig tartott, míg megállapodtak abban, hogy mi *nem* tartozik a kánonhoz. Érdekes a következő hármas megkülönböztetés. A könyvek vagy *κανονιζόμενα*, vagy *ἀναγινωσκόμενα* vagy *ἀπόκρυφα* (28 s köv.). A középsők oly könyvek, melyeket a templomokban nem, de magánosok olvashatnak. Valószinü, hogy a zsidóknál Szirach könyve az »olvashatók«-hoz tartozott és csak az Istentiszteletnél nem szolgálhatott felolvasandó szövegül. — Th. 33. lap azon feltevést hangoztatja, hogy a hires Vaticanust Athanasius utasításai szerint alexandriai másolók készítették.

*

Blass F. »(Barnabas) Brief an die Hebräer. Text mit Angabe der Rhythmen« (*Halle* a. d. S. 1903) bennünket is érdekel, mert a szerző zsidó volt, még pedig levita Kyprosból. Blass azt hiszi, hogy épen e származásánál fogva írt stichosokban. »Sodann als Levit zum Psalmensingen berufen: denn die Leviten waren die erblichen Psalmensänger (I. Chron c. 16 f., vgl. 23 ff.). Gerade wegen der Psalmen lagen ihm nach dem Obigen die Rhythmen besonders nahe« (9. lap.). Ebben az esetben e levél még 70 előtt iratott volna, mert a templom lerombolása után a leviták nem énekeltek többé. De különben is B. ellenmondásba jön önmagával, mert azt állítja, hogy a szerző görögül írt és jó rhetornál tanult (2. l.); továbbá, hogy (Acta 4, 36 tudósítása alapján) oly hellén vidékről való volt, hol sok volt a görög és kevés a héber müveltség. Ha ez igaz, akkor a zsoltárok stichosai nem dolgozhattak benne oly erősen.

*

Peters Norbert, kathol. tanár, a Szirach felfedezett héber töredékeit ujra kiadta, lefordította és terjedelmes bevezetéssel és jegyzetekkel látta el. (Der jüngst wiederaufgefundene hebräische Text des Buches Ecclesiasticus etc. *Freiburg im*

Breisgau 1902.) A bevezetésben kritikai elveiről és eljárásáról ad számot és ezeket oly biztosaknak tartja, hogy az általa jónak tartott olvasatokat a héber szövegbe veszi fel. De a kritikai módszer oly bonyolult, hogy elég bizalmat tanusított volna akkor is, ha ennek alapján emendatiókat csupán javaslatba hoz. Ebben az esetben az olvasó legalább azonnal tudta volna, hogy mi áll a héber szövegben és nem lenne kénytelen minden egyes versnél előbb a jegyzeteket felkeresni, hogy megtudja, vajjon a kéziratok vagy Peters szövegét olvassa-e? A szöveget és fordítását csak helylyel-közzel nézvén meg, nem tudjuk, milyen mélyen vágott belé Peters a szövegbe. Ha pl. 16, 13 תאות צדיק helyébe תקות צ'-ot tesz a görög és syr fordítás alapján, ez már azért sem valószinü, mert Prov. 11, 23 a két szó párhuzamos helyen áll, tehát synonim jelentéssel bir. A prolegomena elég alapos. Érdekes az a feltevés, hogy a Szirach unokája óhéber betüs szövegből fordított (52 *, 31 *, 91 s máshol). Felteszi tehát, hogy az óhéber irás 132-ben ante, a görög fordítás évében, még divatban volt. Ezt bizonyítottuk »Tanulmányok«-ban 59—69. Pontok a betük felett törlést jeleznek (Masor. Untersuchungen 6 köv. ll.; Tanulmányok 97—103) és még a Szirach-töredékek irója kipontozza a törlendő betüket (Peters 11. lap). A felső pont a szó végén rövidítés jele (Mas. Unters. 44) és ezt a fragmentumokban is találjuk (Peters 17 *, v. ö. 52 * is). — A 41* lapon arról beszél, hogy a Szirach latin fordítása a héber szövegből javíttatott. Ez a föltevés merész. Ki javította? Jeromos ezt a könyvet érintetlenül hagyta, más pedig az egyházban nem tudott héberül. Föltehető csak az volna, hogy zsidók javították, még pedig az ókorban, legalább Szaadja kora előtt. A »Tanulmányok« 72—85. alapján (különösen 80. lap) képzelhető, hogy zsidók az egész fordítást készítették, persze az is, hogy javították. — A fordítási hibák forrásai közt Peters az irás elhalványodását és a szóelválasztás hiányát is említi (51* s köv.). Minthogy a fordító ennél a könyvnél a szerző unokája volt, a fordítás alapjául szolgáló példány tehát egy félszázadnál idősebb nem is lehetett, az őskori jó minőségü tinta mellett az irás elhalványulása fel nem tehető. Az sem valószinü, hogy 132 ante még a zsidók a scriptio continuát használták volna. Egyszerübb és a történeti tényeknek megfelelőbb az a

feltevés, hogy apró betükkel irt példányból fordított (Ó-héber könyv 71 s több helyen). Ebből a körülményből magyarázható, hogy a fordítók általában gyakran nem vették figyelembe a következő szó első betüjét, ha az előző szó ugyanazzal a betüvel végződött, t. i. nem vették észre, hogy ugyanaz az irásjegy kétszer áll egymás mellett. Peters 53 * (Stade s mások) azt hiszik, hogy a másolók ilyen esetben csak egyszer irták az illető betüt. Ez az irószokás nem létezhetett, mert más helyeken mindkét betüt irták s nem is volna megokolható. — Végül még határozottan tagadjuk, hogy Józsua Szirach korában a héber nyelv már teljesen holt nyelv lett volna (83 *).

*

Salamon, a bölcs király, már az ókorban a bűvészet nagymestereként szerepelt. Josephus (Ant. VIII 2, 5), a talmud és a hellenista világ Salamon nevéhez füzi a bűvészetet és irodalmát. A középkor számos könyvet tulajdonított neki, melyek neve alatt ki is nyomattak. Nagy hírre tett szert a »Clavicula Salomonis«, mely héberből fordítottnak adja ki magát. Tényleg ismeretes is volt egy מפתח שלמה (Salseleth Hakabbala Gedalja ibn Jachjától ed. Velencze 1587, 98b lap említve van), de mint minden mystikus irat, titokban lappangott. Most *Gollancz H.*, a londoni egyetem héber tanára, felfedezett egyet és azt leirja a következő cz. füzetben: »מפתח שלמה Clavicula Salomonis. A Hebrew Manuscript« (Frankfurt és London 1903). A kézirat címe szerint 1700-ból való. Előfordul benne a שבתי név (Sabbathai Cevi) és ennek szokása szerint יהוה istennév helyett tetragrammatont mond. Így gondolja Gollancz. Azonban a tetragrammaton már Sabbathai is régibb varázslatokból vette, melyek a görög-zsidó bűvészet hatása alatt állottak, mert a tetragrammaton a görög bűvészpapyrusok terminusa. A közölt részletekből azt látjuk, hogy a héber »Salamon kulcsa« ugy beszél a négybetüs istennév magikus erejéről, mint a görög bűvészpapyrusok (pl. 29 lent). Azt mondja Istenről (20. l.): »ki אל"א ואו" azaz alpha és omega. Ez a mellett szól, hogy közvetlenül vagy közvetve görögből lett fordítva, mert különben így mondta volna אלף ותי"ו, a mi tényleg előfordul a hagyományos irodalomban. Még feltünőbb az epitheton, melyet az isten névnek ad: אשר לא נדבר.

Ez tisztára az ὄνομα ὃ ὂν λέγεται és ὄνομα ἄρρητον ἐν ἀνθρώποις. fordítása (Ózsidó Bűvészet 93, 110, 113; német kiadás 104, 124, 127). Látjuk, hogy görög-zsidó forrásból eredő formulával állunk szemben. A כשם אל כל יכול (33. lap), *a mindenható Isten*, emlékeztet a görög bűvészformula παντοκράτωρ-jára (pl. l. c 87, 9, ném. kiadás 97. l. 9. sor). Gyakori a bűvészpapyrusokban az utasítás χρῦβε; szakasztott ilyen utasítást találunk a mi kéziratunkban (23. l.). A hadruméthumi bűvésztáblában előforduló ταχὺ ταχύ *(gyorsan gyorsan)* mását látjuk a מהרה מהרה בזו השעה szavakban (27. lap; Ózsidó Bűvészet 88, ném. kiad. 99). Az egyik fejezet (26. l.) beszél a szűz és az idétlen bőréből készült pergamentről (מקלף הבתולי או הנפל). Ez szintén általánosan elterjedt babonás eszköz. A rövid leirásból is megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó mystikus kézirat az általános babona terméke és minden valószinűség szerint eredetije nem héber nyelven volt írva. A keresztény-európai befolyást mutatja a sok idegen szó, mint pl. Lucifer stb.

*

Ebstein W. orvosprofessor, a göttingai klinika és poliklinika igazgatója és felette termékeny szakiró, 1901-ben közzétett egy munkát »Die Medizin im Alten Testament« *(Stuttgart* 1903), melyet a kritikusok — theológusok és orvosok — kedvezőtlenül fogadtak. De Ebstein azért nem riadt vissza és még sikosabb területre lép, feldolgozván az Uj-testamentom és a talmud medicáját: Die Medicin im Neuen Testament und im Talmud« (Stuttgart 1903). Szerző tisztán fordításokból merített, ami az Uj-testamentomnál még megjárja, mert a Weizsäcker-féle fordítás tényleg hiven és jól adja vissza az eredetit, de a talmudnál végzetes hiba. Először nincs megbizható átültetés — Goldschmied L. és Wünsche A. munkája nem tekinthető ilyennek — másodszor a betegségek neveit theológusok és philológusok magyarázták, de nem orvosok. Az egyik orvos, ki a talmudhoz is értett *Brecher* Gideon volt, de annak művét »Das Transcendentale, Magie und magische Heilarten im Talmud« (Bécs 1850) Ebstein az elég hosszu irodalmi listába sem vette fel.

Az érdem, mely megilleti, csupán az, hogy az anyagot szakszerü szempontok szerint csoportosította. Feltünő a félénkség, melylyel az uj-testamentomi adatokhoz nyul. Bátran állítjuk, hogy a hivatásos keresztény theológusok merészebbek. Mi azt sem helyeseljük, hogy az uj-test. és a talmud különkülön tárgyaltatnak. A kettő együvé tartozik. Mindenesetre állanak oly közel egymáshoz, mint a babyloniai talmud és a palesztinai források. A históriai felfogás azt követeli, hogy a palesztinai és babyloniai adatokat külön válaszszuk. A priori világos, hogy a babyloniak a népies orvostudományból sokat merítenek, ami a szent földön ismeretlen volt és megfordítva. Tekintetbe veendő az is, hogy Babylonia nem állt hellenista befolyás alatt, távolról sem oly mértékben, mint Palesztina.

Minthogy E. másod- és harmadkézből dolgozott, terjengőssé és bőbeszédűvé válik. Neki minden nézet és feltevés egyforma értékü, nem tudja megitélni. Gyakran hivatkozik ugyan talmudi tanácsadóra (talmudischer Gewährsmann), de ez a dolog természeténél fogva, nem adhatott mindenben felvilágositást, mert ő is az »orvos« véleményére lehetett kiváncsi. Brecher említett műve jó tanácsadó lett volna sok pontra nézve. De hát a szegény ember vizzel főz; a zsidó tudomány örülhet, hogy czéhen kivüli tudós egyáltalában részt vesz feladatainak megoldásában. E. művét az irodalmi listán kivül kimerítő tárgymutatóval látta el.

*

Winkler H., kinek lelkiismeretét sok légből kapott feltevés terheli, hasznos munkát végzett, midőn az ékiratokból eredetiben (átirásban) és hü fordításban kiadott oly szövegeket, melyek a biblia megvilágítására szolgálnak. Az irat czime »Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament, zweite umgearbeitete Auflage« (Lipcse 1903). Csupa fontos szöveg van benne és a 130 lapos könyv kötve 2 forintba kerül. Első helyen több Tel-Amarnaban talált levél van (15. század ante), melyben Jeruzsálem és a Chabiri — valószinüleg = héberek — említtetnek. A levelek bevezetésében állandó formula »hétszer és hétszer esem királyom lába elé«. Érdekes példa a 7-es szám használatára. A feliratok (Salmanassar, Tiglat — Pileser, Sargon, Sanherib, Assurbanipal, Nebukadnezar stb.) háborukról, vérontásról és rablásról szólnak. Bet-Omri (31), Philistea, Juda, Edom, Moab (47) említtetnek. Deut. 28, 49 a távoli ellenséges népről, mely Juda ellen jönni fog, azt mondja, »a mint a sas repül.« Érdekes, hogy Sargon (41. lap) szintén

azt mondja: »seregemet villámgyorsan kelettem át a Tigrisen és Eufrátesen« és hogy már távolból féltek tőle. Ehhez a kitételhez »világosan olvastatott előttem« (Ezra 4, 18) megfelelő párhuzam: »An den Schreiber des Königs. Abd-hiba dein Diener. *Bringe die Worte deutlich an den König*« (9. lap. Tel-Amarnai levél a Jeruzsálemi Abd-hibától). A legérdekesebb azonban a »babyloniai krónika« (59—68). Nincs itt másról szó, mint trónralépésről, háboruról és zsákmányolásról, na meg pestisről. Tekintetbe vétetnek Assur, Babylónia és Élam. A királyváltozásokat oly stilusban adja elő, mint a Királyok könyve. Ennek meg ennek a királynak ezen évében és hónapjában ez meg ez a király lépett trónra. Ekkor meg ekkor háboru volt. Egyéb nem érdekli. Az ellentétben még feltünőbb a Királyok könyve szerzőjének azon állandó formulája: a király rosszat cselekedet az Isten szemében. A babyl. krónikairó nem ismer sem vallási, sem erkölcsi mérőzsinórt. Stilistikai szempontból is messze elmarad a héber iró mögött, mert egyhangu, száraz és unalmas. Winkler a sorokat is jelzi és ebből megállapíthatom hogy általában nagyon rövidek. Ilyenek voltak a régi héber könyvekben is a sorok.

*

A gnosticismus a legnehezebb problémák közzé tartozik. Ennek nemcsak az az oka, mert a források elégtelenek, hanem főkép az, hogy nem vagyunk képesek magunkat a régi gnosis eszme- és érzelemvilágába beleélni. A végeljózanodott jelenkor nem ismerheti az ókori keleti ember lelkét. Más világban éltek ők és más világban élünk mi. Bizonyos kongenialitás szükséges minden mystikus világnézlet megértéséhez és megértetéséhez. A gnosist világosan csak gnostikus ismertetheti. *Schmitt Eugen Heinrich* ilyen gnostikusnak vallja magát, a gnosist az igazi világnézletnek tekinti, amely sohse szünt meg élni és a jelenkorban Tolstoi Leó a képviselője. Nagy munkában vállalkozik állításának bizonyítására, melynek czime: »Die Gnosis« és amelyből az első, az ókort felölelő kötet az imént került ki a sajtó alól (Lipcse 1903. 637 + VII lap). »Die Gnosis ist das Licht der Welt; die Gnosis ist die Sonne des Lebens« (31). Mint minden mystikus és mély meggyőződésü ember, Schmitt is igen gazdag képzelet és ékesszólás felett rendelkezik. Csakugy ömlik belőle a szó és a nagy mondások kergetik egymást. Ezt nemcsak a bevezető szakaszban látjuk, melyben saját eszméit fejti ki, hanem a munka törzsében is, melyben az ismert gnostikus iskolák történetét beszéli el, helyesebben ujra teremti. Sch. Nietzschehez járt iskolába, erre vallanak állításai a jelenkor barbazismusáról és főkép irálya. Az »ótestamentum«-ot lerántja a sárgaföldig (148 s köv.), mint nevezett mestere. A történelmi részben a gnostikusokról szóló szövegeket rendszerint hü fordításban közli és magyarázatokkal kiséri. De hogy ez a rész haladást jelent-e e téren, nem tudjuk. Nem restelljük ugyanis bevallani, hogy az olvasott részeket — futólagos olvasás mellett — nem értettük meg. A bevezetések, melyek a rendszerek megértését czélozzák, egészen homályosak előttünk. De lehet, hogy az ok nem Schmitt előadásában, hanem a tárgy természetében és csekély concentrátiónkban rejlik. Végre a Zóhar észjárásába való behatoláshoz is ihlet kell. Gyanus azonban előttünk, hogy Sch. Mead hasontárgyu, bár más formáju munkáját (nem régen angolból németre is lefordítatott) mód felett dicséri. Meaddel ugyanis majdnem ugy jártunk, mint Sch.-el és nem voltunk képesek végig olvasni. Az érdeklődők minden esetre szivesen veszik a közölt források fordításait.

*

Az éppen említett két műnél élvezetesebb és tanulságosabb olvasmány *Bernheim Ernst* nagyszabásu müve »Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte« (3. és 4. kiadás. Lipcse 1903). A 781 lapos kötetben tényleg megtalálható minden történelmi probléma rövid és világos bemutatása, ellátva irodalmi utasítással behatóbb tanulmányozásra. A köreinkben méltán nagyra becsült és bámult Schürer-féle mű az itt követelt módszert alkalmazta a zsidó történet általa tárgyalt három évszázadára. Zavarban vagyunk, hogy mily részeket emeljünk ki, mert mind egyaránt instructiv és fontos. Előadása is egyszerü és mindvégig érdekes. B. müve azonban nem szorult a mi dicséretünkre és megelégszünk az uj kiadás e rövid megemlítésével.

*

Schlouschz Nahom az ujhéber irodalomról essayt irt: »La renaissance de la littérature Hébraïque« (Paris 1903).

Ez a 230 lapos könyvecske csak nagy megszorítással érdemli meg a fenti czimet. Sch. Luzzatto Ch. M. תהלה לישרים-jával (1743) kezdi irodalmi ismertetését, de ez a mű nem korszakalkotó jelenség.

Az igazság röviden az, hogy Sch. a legujabb oroszlengyel héber irodalmat akarja bemutatni, mihez bevezetésül kirándulást tett a multba. Sem az olaszok, sem a measzefim és biuristák, sem az őket követő XIX. századbeli tudományos és szépirodalmi héber irók nincsenek kellően méltatva és megfelelően bemutatva. Szerző csakis a legujabb héber irodalom terén mozog teljes biztossággal. A két Lebensohn, Eichenbaum, Levenson stb. az elődök. A franczia olvasó, a zsidó is, bizonyára meg van lepve attól az ujvilágtól. Mapo Ábrahám, Gottlober A. B. és mások még a romantikus iskoához tartoztak. A VI. fejezettel kezdődik a jelen szempontjából kiválóan fontos rész. S. bemutatja az emanczipáczió előharczosait (Hamagid, Hameliz, Hazefira, Hakarmel). Az emanczipáczió nemcsak politikai, hanem kulturharcz is. A zsidó népet a rabbik és a mystika karmai közül kell kiragadni. Nevek: Finn, Slonimsky, Zederbaum, Mapo stb. Gordon J. L. külön fejezetet kap (135—162). Nagy tér jut Smolenskynek is.

*

A franczia forradalom eszméi a zsidósággal rokonságban állanak. Leroy-Beaulieu (La Revolution et le Liberalisme 50) azt mondja egyéb érdekes nyilatkozat után: »Szabadság, egyenlőség, testvériség a népek között, a Tóra adta az egyedül szolid alapot: az emberi nem egységét. Midőn a biblia azt mondja, hogy az emberiség egy emberpártól származik, egy Ádámtól, egy Évától, azt proklamálja, hogy az emberek mind egyenlőek és testvérek... A haladásban való hit zsidó eszme.« Ezt a megokolást az emberi nem egységéről már a talmudban találjuk. Tényleg a zsidók a franczia forradalomban tevékeny részt vettek. Bár csak 50.000 volt mindössze Franczia országban 22 millió között, Páris és más nagy városok tanácsa elismerte hazafias áldozatkészségüket minden tekintetben. Mindezt és sok egyebet alaposan tárgyalja Mainfroy Maignial »La question juive en France en 1789« (*Páris* 1903) cz. munkájában. A zsidók jogaik elnyeréséért nagyban mozogtak, megragadtak minden alkalmat. A jelenkori zsidóság távolról sem olyan agilis. Az 1791. szept. 27. törvény végre meghozta az egyenjoguságot. Természetes, hogy nem ment könnyen, hogy a gazdasági, politikai és vallási elnyomás teréről a jogegyenlőség mezejére tereljék az államot, társadalmat és egyházat. Ezer kifogás emelkedett fel, miről a szóban forgó mű nagyon is bőven referál. Mi azonban erről nem referálunk, mert ezer helyen olvastuk már és, fájdalom, fogjuk még olvasni.

*

A német protestáns theológia tanárai tulnyomóan a »bibliakritika« hivei, amely, mint tudva van, Mózes öt könyvének keletkezését a próféta utáni korba helyezi. Ez a kritika lényege, mert az irodalomtörténet e radikális felforgatásából következik a nép- és vallástörténet változott előadása. Régi kérdés, hogy a kritikusok nézetei szerint mikép taníttassék az »Ó-Testamentom« az iskolákban. A kérdés persze az Uj-Testamentomnál is felmerül, de hát minket csak az a felelet érdekel, melyet az első kérdésre adnak. *Kautzsch E.* e témával foglalkozik »Bibelwissenschaft und Religionsunterricht« cz. iratában (Halle a. S 1903. 2. kiadás), melyben a következő 6 tételt állítja fel.

1. A bibliai tudomány és a hitoktatás közt tátongó ür oly baj, melyen segíteni kell.

2. A bibliakritika eredményei csupán eszközök a czélhoz és ugyanezért a hitoktatás minden fokán külön mérlegelendő a felhasználás mértéke.

3. A lelkek megzavarásának veszélyét a hitoktató személye kiküszöbölheti.

4—6. Az alsó fokon nincs bibliakritika, a többinél bizonyos válogatás.

K. mindenféle jámbor keresztény szólamokkal vegyíti théziseit, de ez a veleje. A kérdéseket nem oldja meg, mert klauzulákkal dolgozik és olyat is mond a bibliakritika nevében, hogy az »ó-testamentum« *csak* »előkészítés« az ujra. Miért »csak« és miben? De nem szándékozunk a kérdésbe belemenni, csupán azt konstatáljuk, hogy K. »kényszeríti magát«. A bevezetésben kemény kritikusaival kemény tusára kel.

*

Lagrange M. J. franczia dominikánus, ki sokáig élt a szent földön és a tekintélyes Revue biblique internationale szerkesztője, saját folyóiratában a sémi vallásokról több tanulmányt tett közzé, melyeket ujakkal megtoldva, most külön vaskos kötetben adott ki e czimmel: Études sur les religions sémitiques« (Páris 1903). Mint minden kath. könyv, ez is el van látva a hatósági engedélylyel, még pedig a római magister generalis és a párisi érsek engedélyével. Ezt azért emlitjük, mert a tudós szerzetes oly kérdéseket feszeget, és nem ritkán oly liberális felfogással, hogy nincs hazánkban, a liberalizmus jelenlegi főerődjében, olyan modern zsidó község, amely rabbiját nyomban el nem csapná, ha hasonló munkával lépne a tudomány mezejére. A suszterek és a lateinerek egyszerre csapnák össze kezeiket, hisz egyenlően — müveltek és kimondanák — no de nem folytatjuk. Lagrange a bevezető tanulmányban a vallás és a mythos eredetéről beszél. Ezután következnek: 1. A semiták, 2. az istenek, 3. az istennők, 4. szentség és tisztátalanság, 5. a szent tárgyak, 6. az áldozók (papok), 7. az áldozatok. 8. a halottak. A legnagyobb két fejezet a két utolsó: a babyl. és fenicziai mythosokról. A függelékben néhány hires felirat közöltetik fordítással együtt. Ezek a fejezet czimek nem is sejtetik a tartalom gazdagságát és változatosságát. Mindenről van itt szó.

*

Wiedemann A. »Die Unterhaltungslitteratur der alten Aegypter« (Der alte Orient III 4. Lipcse 1902) cz. iratában ismerteti az utolsó félszázadban felfedezett egyiptomi mulattató irodalmat. A szerelmi versek sokszor emlékeztetnek az Én. Énekére és a biztatás, hogy az életet élvezzék, a Prediká-torra. Ezen felfogás ellen polemizálhatnak hallgatag a Salamon Példabeszédei és a chokhma egyéb termékei. Van sok varázstörténet. Az egyik hires büvész a Nilus vizeit egymásra rakja, ugy hogy a folyam feneke üres marad és az elveszett gyürüt megtalálják. Utleirások is léteztek és az egyikből az látszik, hogy 1500 körül ante, abban az időben, midőn Izrael a szent földet elfoglalta, a közbátorság gyenge lábon állt (19). Meséket stb nekropolisokban is találtak. W. azt hiszi, hogy olvasmányul adták a halottnak (4). Nézetünk szerint ez genizaféle volt és tényleg, ugy látjuk, hogy a halott csak hiányos

példányt kapott. Egy cserépen szerelmi vers van (6), v. ö. 13. lap: Thonscherben mit Thierbildern um 1000 v. Chr. Az iróanyag szempontjából érdekes még: »auf zwei mit einander verbundenen Brettchen des Turiner Museums wurde um 1000 vor Chr. ein Text aufgezeichnet, der den Titel trägt »der Prozess des Bauches mit dem Kopfe« Valószinüleg a »gyomor és a többi tagok« meséjének ősalakját képviseli ez a töredék.

*

Halévy József 1867-ben felkereste az abessyniai zsidókat, de, ha jól emlékezünk, jegyzetei és iratai elégtek. A falasák imáit még akkor adta ki héber fordítással, most pedig több falasa iratott ad ki. »Té'ezaza Sanbat (commandements du Sabbat) accompagné de six autres écrits pseudo-épigraphiques admis par les falachas ou Juifs d'Abyssinie. Texte éthiopien. Publié et traduit« (Páris 1902). A szombat megteremtéséről és megünnepléséről szóló irat kétségtelenné teszi, hogy a falasák zsidók. Ugy látszik, hogy náluk némely ősi, talmudelőtti szokás is fenmaradt. A többi irat pseudepigraphia, de szintén érdekes. Valószinüleg visszatérünk még erre a publikáczióra. Most csak azt jegyezzük meg, hogy az arkangyaluk Mihály, a zsidók első angyala, és hogy a szombati törvények felette szigoruak. Ebből következtetjük, hogy talmudelőttiek, mert, bármit mondjanak, a talmud reformált, főkép abban az irányban, hogy az élettel megalkudott.

*

Dr. Löwy A. már 1887-ben azt állította, hogy a hires Mesa-felirat hamisítvány (»The Apocryphal Character of the Moabite Stone« a »Scottish Review 1887. évfolyamában), de a franczia tudósok (Clermont-Ganneau, gróf de Vogüé és Renan) tekintélye szavát elnyomták. Csupán *Schultz Fr. W.* fejezett ki gyenge kételyt egy évtizeddel később (Prot. Real-Encyclopädie, 2. kiadás, 1896 s. v. Moab). Hosszu hallgatás után Löwy ujra megszólal és most német nyelven adja ki bövített czikkét (Die Echtheit der moabitischen Inschrift im Louvre auf Neue geprüft. *Bécs* 1903). Gyanusnak tartja az emlékkő feltalálásának körülményeit, de ezekre egy emberöltő után nem terjeszkedik ki, mert a résztvevők már meghaltak, és inkább belső momentumokra vet sulyt. Jelesül azt állítja, hogy

a felirathamisító bibliai helyeket parodizált, a mennyiben a moabita király által Moab javára iratja azt, amit a biblia Izraélről mond. 18 ilyen mondást állít szembe bibliai helyekkel. Továbbá a következő pontokat emeli ki: 1. a felirat a scriptio defectivát használja ugyan, de nem következetes, mert több szóban feltünő scriptio plenát alkalmaz. 2. Több arabs és aram szóalakot mutat. 3. Az elválasztó pont, amely minden szó után megjelenik, csupán római időben jött használatba. Az epigrafusok és paläografusok Löwy argumentációját nem hallgathatják agyon ezentul, mint eddig, és nyilatkozniok kell.

*

Schurtz H., »Völkerkunde« cz. munkája (Leipzig, Wien, 1903. »Die Erdkunde« XVI.) mesteri rövidséggel és világossággal mutatja be az ethnologia főbb eredményeit. Beszél a zsidókról is, pl. a lengyel zsidókat joggal nem tekinti németeknek csupán azért, mert német-zsidó zsargonban beszélnek. Egyéb összefüggésben is szól a zsidókról, mindig a tudós higgadtságával és igazságszeretetével. De nem ez okból említjük e helyen, hisz ma már igen sok helyen írnak a zsidókról, hol a hallgatás mindkét félre üdvösebb lenne. Hanem azért említjük, mert e kompendium láttára föltünik az az óriási ethnologiai anyag, amely a zsidó irodalomban parlagon hever. Érdemes volna feldolgozni. E rövid ismertetés során meg kell elégednünk egy gyakorlati jelentőségü ethnologiai tény felemlítésével. A 74. lapon az egyik kis fejezet címe: *Pariahandwerker*. A nehéz munkát még a középkorban is megvetették, de a földmívelő népeknél a földmívelést tisztelt foglalkozásnak tekintették. (Nálunk még ma is ez a becsült foglalkozás). »Wird ein Gewerbe mit Vorliebe von den Angehörigen eines unterworfenen Volkes getrieben, so hält das Herrschervolk leicht diese Tätigkeit für seiner unwürdig.« (Kinek nem jut itt eszébe a zsidó kereskedő?) »Auch schmutzige oder sonst widerliche Gewerbe werden geringgeschätzt, so besonders häufig die Tätigkeiten, die mit tierischen oder menschlichen Leichnamen zu thun haben: Totengräber, Abdecker, aber auch Fleischer, Gerber und Lederarbeiter gehören oft zu den Pariahandwerkern.« (75). Mintha csak a talmudot hallanánk: »A világ nem állhat fenn illatszerkereskedők nélkül, sem timárok nélkül. Boldog az, ki illatszerkereskedő, jaj annak, ki timár.« (Pesz. 65a s párh.). »A legjobb mészáros Amálek társa« (Kiddusin, 82 a.). Ugyanazon a helyen a talmud erkölcsi szempontból megvetendőnek tartja azokat a kézmüveseket, kik nők számára dolgoznak. »Nem választanak közülük sem királyt, sem főpapot, mert megvetett foglalkozást üznek«. A közéjük felvett »borszikit« (timár, a zsargonban még mai napig megvető értelemben használt szó) azonban nem erkölcsi okból becsülik le, hanem azért, mert a felette érzékeny keleti orr nem birta ki a szagot. A talmud elég jellemzően azt rendeli: »Taníttassa az ember fiát tiszta kézmüre«. Kóstolónak ez elég.

*

Henry V. »La Magie dans l'Inde antique« cz. munkája (Páris, 1904.) első pillanatra a zsidó irodalomtól messze esőnek tünik fel. Mindössze annyit várhatunk, hogy a régi indusoknál is megtaláljuk a babona azon fajtáit, melyek merész szólással a népek *közkincse*. Ebben nem is csalódunk. De benyomásunk szerint Indiából közvetlenül is jöttek babonás szokások és hiedelmek a palesztinai és babyloniai zsidókhoz. Az út, amelyen ily messze földre eljutottak, a karaván útja. Zsidók is eljutottak Indiába, már az ókorban. Közvetve is behatolhattak. Ezt a kérdést nemcsak a Vedák és a legrégibb forrásokból kell tanulmányozni, hanem tekintetbe veendők a későbbi korokból, részben a jelenkorból származó adatok is, melyeket az előttünk fekvő mü nem vesz figyelembe. De már ennek olvasása is azt a gondolatot ébreszti, hogy az ind és zsidó magia közt közvetlen összefüggés van. A jelentős problémát nem oldhatjuk meg egy-két ténynyel és ez alkalommal meg kell elégednünk felvetésével. Csupán azt említjük, hogy a 93. lapról a »mógen dóved« mosolyog ránk. Henry ezt sémi befolyásnak tulajdonítja. Ki tudja?

*

Az előbbivel kapcsolatban kell említenünk Fossey F. terjedelmes művét: »La Magie Assyrienne« (Páris, 1902.), amely a zsidó magia története szempontjából felette fontos. Fossey a tanulmányozást megkönnyítette, mert az eredeti szövegeket is adja és hü fordítással látja el. Ezek a münek majdnem háromnegyed részét teszik ki, úgy, hogy a 141. lapos feldolgozás mintegy valami összefoglaló bevezetés jelentkezik.

A zsidókra való befolyás már a *sál* (démon) és a *lilith* (női démon) szavakból szembeötlő. (Utóbbiról l. Jew. Encyclopedia s. v.). A zsidókról Fossey a 8. lapon ezt mondja: »Nagyon valószínű, hogy a zsidóknak Palesztinába való visszatérése a babyloniai fogságból a chaldeus babonákat a Jordán partjáig vitte el és általában valószínű, hogy a talmud magiája sokat köszön annak a szakadatlan közlekedésnek, amely a zsidók és chaldeusok közt fennállott Ábrahámnak a chald Úrből való kivándorlásától a babyloni rabbinikus iskolákig«. — A személyneveket, mint a zsidók, úgy fejezték ki, hogy a névhez hozzá tették: ennek fia (24.). Assyr felfogás szerint mindenkinek van istene és istennője, kik az illető patronusai. Innen van az az imádság: »Legyen istenem jobbomon, istenem balomon«. (24.). Érdekes analogia az esti ima, amelyben előfordul: jobbomon Michael, balomon Gabriel. Ez az ima ősrégi; mert a benne említett négy angyal már Henoch könyvében szerepel egymás mellett. — Az ábécé egyes betüi a talmud és midrasban mint önálló lények szerepelnek, beszélnek, panaszkodnak, védenek stb. Hasonlót konstatál F. több népről (105. lap). — Vannak sártáblák, melyekre varázsformulák vannak bevésve és egész kétségtelen, hogy ezeket a házak ajtaira és záraira függesztették. (u. o.). V. ö. ehhez Bába Meczia 102. a. 1. sor. és 101b. tószafóth sub לא és az ott feljegyzett helyeket. — Még felemlítjük, hogy az assyroknál a sed kétféle: jó és rossz. (25.).

*

A peszikről Kennedy James egész könyvet írt e czímen: »The Note-Line in the Hebrew Scriptures« *(Edinburgh,* 1903.), amely 129 lapra terjed. Szerző szerint a peszik kritikai jel. amely arra figyelmeztet, hogy az olvasat úgy helyes, ahogy a szövegben van. A paszék, mint szerző mondja, annyi, mint nálunk a *nota bene.* Eddig is így fogták fel nagyjában, mert a pesziket találjuk pl. szóismétléseknél, hol az egyiket ki lehetne felejteni. Ilyen esetben a peszik elválasztja a két szót és neve megfelel rendeltetésének. Az irásjegy — függőleges egyenes vonal — szintén érthető e felfogás szerint, mert elválasztó jel. Az istennév után álló paszék hasonló rendeltetéssel bir, mert azt jelenti, hogy kis szünetet kell tartani. Szerző felfogása szerint a paszék a *szebirin* ellentéte lenne. Ugyanis a סבירין azt jelenti: azt gondolnánk,

hogy másképen kell olvasni, mint a szövegben áll. Ha a pászék = nota bene, akkor minden szebirin-helyen paszéknak kellene állani. Kennedy figyelmét elkerülte, hogy Büchler Adolf (Bécs) »Untersuchungen zur Entstehung und Entwickelung der hebräischen Accente« cz. iratában (Bécs, 1891.) külön fejezetet szentel a pászéknak és többször tér vissza reá (l. az Indexet). Büchler műve végén azt mondja, hogy bizonyos accentusok czélja az, hogy téves javításoknak az utját vágja. Általánosságban tehát azt mondja, amit Kennedy. A szóban forgó irat szép jele annak a lelkesedésnek, amely az angoloknál a maszóra iránt létezik.

*

A varsói »Hazefirah« f. évi 8. száma teljesen Rasinak van szentelve. Egy vers és tárczán kivül tudományos czikkeket irtak Buber S. (Lemberg), Rabbinowitz S. P., Berliner A., Grünbaum A. és mások. Három kép is van a füzetben, melyek a wormsi zsinagógát és Rasi béth-hamidrását mutatják be.

*

Az imént jelent meg a »Filozófiai Irók Tárá«-ban (szerkesztik *Alexander Bernát* és *Bánóczi József)* Spinoza, »Tractatus Theologico-Politicus« cz. ismert műve *Posch Árpád* és *Rencz János* szép magyar fordításában *(Budapest* 1903). A nagy bölcsész ebben a munkában bölcsészeti rendszeréből kifolyólag a szentirás tekintélyét teszi vizsgálódása tárgyává, mert a gondolkodás szabadságát kivánja megvédeni az egyház és állam ellen. Spinozát, kit az amsterdami zsidó rabbiság az akkor általában uralkodó szellem hatása alatt kebeléből kizárt, saját keserü tapasztalása is késztette arra, hogy az érintett nagyjelentőségü kérdést tisztázza. És tagadhatatlan, hogy az igazságot látszólag minden egyéni érzésektől menten kereső, a jelenségeket »sub specie aeternitatis« szemlélő filozófus is csak ember volt, ki a rajta esett sérelem hatása alól nem tudott szabadulni. Az egyház és az állam egyaránt kitagadta és érthető, hogy a zsidóságot keményen birálja, keményebben, mint a kereszténységet. De azért zsidó biblia-ismeretektől és zsidó bölcsészettől saturált elméje e kedvezőtlen körülmények daczára alapjában zsidó eszmevilágban mozgott, amint szakavatott tudósok kimutatták. Kapóra jön most, hogy az érdeklődés nálunk e történelmi jelentőségü mű iránt nagyobb

mértékben felkeltetett, *Biedermann Otto* irata, melynek czime: »Die Methode der Auslegung und Kritik der biblischen Schriften in Spinozas theologisch-politischem Traktat im Zusammenhang mit seiner Ethik« (*Erlangen* 1903). Bár a fiatal szerző a zsidó forrásokban nem tanusit kiválóbb jártasságot, disszertációjában eléggé világosan és érdekesen tárgyalja a tekintetbe jövő kérdéseket.

BARUCH SEAMAR.

Dicsértessék az, aki szólott: és létre jött a világegyetem. Áldassék szent neve, áldassék Ő, ki alkotója minden kezdeteknek. Dicsértessék ki szólt: és alkotott, ki itél, állapít s dülőre hajt. Dicsértessék, aki megkönyörül a földszinén és teremtményein. Ki megjutalmazza az istenfélőt, dicsértessék az Úr, az Istenünk. Dicsértessék az örök élő Isten, ki mindörökké állandón egy-az, ki megvált és ki megsegít a bajban, dicsértessék, dicső nagy, szent neve. Te dicsértessél öröklétü Isten, világ királya könyörületteljes, mindenható, imádott jó Apánk, kit népe ajka dicsőitve emlit s kit magasztalnak, hymnusokba dallnak, akik szolgálják fenköltt szentjei, Dávidnak, hű szolgádnak, énekével. Hadd hát daloljunk mi is néked Isten, dicsérő dalt, zengő zsoltárimát és magasztalva dallal megszentelve, áldva imádva, lelkesen dicsérve szent hódolattal említsük neved. Hódolva néked Istenünk, királyunk! Uralkodónak vallva szent egyetlen örökké élő és dicsőségteljes minden világokon örök Király! Es mindöröktől fogva mindörökké, hatalmas hymnusz a neved szava. Dicsértesséi te örök élő, Isten, dallal magasztalt szentséges király!

Hódoljatok neki, hirdessétek nevét
A népek közt dicső, nagy tetteit.
Regéljetek csodás csodáiról
És büszkélkedjetek, nagy szent hirével.
A sziv ujjongjon, mely felé repes!
Keressük lényét, hogy oltalmunk légyen,
Kutassuk fénye, hol ömlik le ránk,
Csodáiról emlékezőn töprengve
Jeleiről és ajka szózatáról.
Izraél nemzedéke: választottja.

Jákób apánknak törzse. O az Isten
S országokon dönt itélő szava.
Szövetségét őrizzük mindörökre
És ezredekre szóló hű frigyét.
Mit hajdan ő kötött meg Abrahámmal
És esküvéssel ujita Izsákkal,
Jákóbnak örök törvényül kitüzte,
Örök frigyét Izraéllel igy füzte:
Mondván Kánaant im neked adom
Hűségedért ez örök jutalom.
Számuk kicsiny volt, létük oly csekély,
Idegenek valának s vándoroltak
Egyik néptől a másikhoz bolyongtak
Országból ki, más földi táj felé . . .
De nem engedte, hogy egy is legyőzze
És értük megdönt királyi trónokat:
»Kiket felkentem, óh jaj- hogyha bántják«
»Prófétáimhoz nem, ne nyuljatok!«
Daloljon hát Istenről az egész föld
Segélyéről zengjen nap nap után,
A nemzetek közt regéljék hatalmát
Es a csodáit népek között.
Mert nagy örök Isten, ő a magasztos
S minden Istennél félelmetesb'
Mert a pogányok mind bálványimádók,
De ő az, akinek műve az ég.
Hódolat s fenség járnak előtte
Szent közelében csak derü s fény van.
Jöjjetek óh hát nemzetek népek
Hozzatok néki hódolatot.
Szent borzalommal jöjjetek hozzá
S boruljatok le szine elé.
Előtte bár megreng a földnek a sarka
O ám rendületlen s igy áll a világ!
Ujjongjatok mennyek és örvendezzen a föld is
S a népek közt zendül: hogy ő a király!
Megzug a tenger és felcsap az árja
És diadalt zeng erdő, mezőség
Szine előtt a szent örök Urnak,
Ki jő megítélni a földi világot.
Hódolva boruljatok szine elé!
Mert jó s végtelen a kegyelme!
S esdjetek hozzá: Segits, segits nekünk
Gyüjtsd össze és mentsd meg Isten, nemzetünk,
Hogy szent neved említsük hódolattal,
Dicséretedben ujjá tömörüljünk!

Dicsértessél te örök létü Isten
Izraelednek örökös ura
Es minden hivő nép ujjongva zugja
Dicsértessél örökké Úr! Amén!
Magasztaljátok hát Istenünket
S boruljatok le lába zsámolyához,
Mert szentséges szent szent ő az Istenünk:
S irgalmas is! Ő megbocsájt bünt, vétket,
A haragjában tart mértéket féket,
Nem engedi, hogy égőn fellobogjon, . . .
El nem veszejt . . . Oh hát Istenünk
Tőlünk se vond el irgalmad malasztját,
Orizzen minket oltalmad, kegyelmed.
Mert mind kettő öröktől fogva — tart.
Emlékezz erre és adj Izraelednek
Mennyekbe feltörő eszményeket.
Dicsértessék az örök élő Isten
Minden büntettnek, megtorló ura
S emelkedj fel ujból óh Úr előttünk
Mint a kevélyek büntető királya,
Ki hogyha itél — csak üdvöt fakaszt.
Légy támaszunk hát seregek királya,
Jákóbnak Istene üdv üdv neked!
Boldog, ki benned bizik szent Czebaót
Segíts ha hivunk, segítő király!
Segítsd a néped, áld meg örökséged
Legeltesd öröklét virányain!
Lelkünk benned reménykedik Adonáj!
Pajzsunk segélyünk szirtünk csak te vagy!
Vajha kegyelmed ugy árasztanád le
Amint nagy Úr benned reménykedünk!
Mutasd meg nékünk égi nagy kegyelmed
Araszd reánk, üdvöd, jóságodat!
Jelenj meg, válts meg minket óh nagy Isten
Amint jóvoltodból igéd fakadt:
»Én én vagyok, aki felhozott téged«
»Egyiptomból — s ha hivón hiv az ajkad«
»Minden mit igértem — beteljesül,«
Üdv, üdv a népnek, melynek ez a sorsa,
Üdv, melynek egy s örök az Istene!
Es én ezért kegyelmedbe oh bizom
S ujjong a szivem, hymnusban, dalokban
Oh mindenért, mi jót tessz Úr — velem!

Budapest. Fordította: GERŐ ATTILA.

TANÜGY.

VALLÁSOKTATASUNKROL.

Az egyetemes tanterv főbb irányelvei már elkészültek és megvan a remény arra is, hogy az albizottság a részletes munkálatokat hozzáértéssel és szakavatottsággal elvégzi. Ehhez ma nem szólhatunk és szeretjük hinni, hogy a kész munka csak dicséretet fog érdemelni és igaz köszönetet mindazok részéről, akik a zsidó vallás oktatásügyét szívükön hordják. Megszünnek talán azok az akadályok, melyek az eredményes vallásoktatást lehetetlenné teszik. Lesz *egyetemes tantervünk és lesz részletes methodikánk* és talán még a szükséges *utasítások* sem hiányoznak majd. *De hát tovább?*

A bizottság, ha ezeket a föladatokat teljesítette, re bene gesta lezárhatja az aktákat. Nem úgy az országos iroda, mely a községkerületi elnökök megbízásából a bizottságot egybehívta. Az Országos iroda csak úgy éri el kitűzött célját, ha az eléje bemutatott tervezeteket végre is hajtja. Neki gondoskodnia kell emberekről, akikkel az ujonnan kidolgozott egyetemes tantervet megvalósítja. Azzal, hogy az egyes hitközségeknek megküldi, az eredményt óhajtott mértékben nem éri el. Tennie kell róla és intézkednie, hogy mindez foganatosíttassék. Meg kell teremtenie az alapot, hogy a *tantervhez kellő tanerők fölött is rendelkezzék.*

Ez a vallásoktatási boldogulásnak conditio sine qua nonja, amint erre megelőző czikkeink egyikében már utaltunk. Nincsenek qualifikált tanerőink és hitközségeink mai belélete még nem olyan, hogy a vallásoktatás szüksége egyénileg is érezhető hiány legyen. Megvan az érzék a szép templom, a szép istentisztelet, a jótékonysági intézmények, a jó prédikáczió iránt, de, sajnos, érzéketlenség uralkodik a vallástanítás vonalán. Ha az állami törvények nem parancsolnák a gondoskodást a hiterkölcsi nevelésről, ha itt-ott egyes buzgó rabbik nem létesítenének talmud tórákat, a hitközségi vezetők belső sugallata számos esetben figyelmüket erre a térre nem irányítanák.

Nagyon távol áll tőlünk a gáncskeresés, de merjük állítani, hogy hitközségeink felette sok tagja, amikor nem a zöld asztalnál, hanem a kaszinóban őszintén beszél, leginkább a vallásoktatási kiadásokat tartja improduktiveknek. Mindenben szivesen áldoznak a zsidó név becsületének. A legnagyobb erő megfeszítésével építik templomaikat, szervezik az énekkart s tartják fenn iskoláikat, de a hittanításnál nem válogatják az erőket és a legjobb esetben iskoláik tanítóira bízzák. Mert hagyján, ha rendes vallásoktatóknak alkalmaznának arravaló, reátermett tanítókat, de a hittant azok a rendes munkájukban elcsigázott, az iskolában már kifáradt tanítók végzik mellékesen.

A rabbit elhalmozza a teendők egész légióival, amelyek akárhányszor összeütköznek a vallástanítás érdekeivel. Kevés dicséretes kivétel az olyan hitközség, ahol a rabbi órarendjét szem előtt tartják és a tanítás idejére esketést, vagy temetést ki nem tüznek. A vallásórák kívül esnek a tanítási órák keretén és vasárnap délelőtt vagy a szerdai délutánra helyeztetnek át. S még ezek mellett sem képesek az egész föladattal megbírkózni és az alsóbb osztályok oktatását ismét csak a tanítókra bízzák, ami nem volna olyan nagy baj, ha a hitközségeknek csak a vallástanításra alkalmazott tanítói volnának és nem végeznék amugy mellékesen és a mellett egyikük-másik még a jegyzői tisztet is. Tessék ilyen körülmények között a jó és egyetemes tantervet végrehajtani.

Emberek kellenek, még pedig olyanok, akik az érdeklődést állandóan ébren tartanák. A legelső teendő hitoktatókról gondoskodni és gondoskodni arról is, hogy az oktatás olyan legyen, mint minden tanítás. *Komoly és méltóságos.* Érezze át mindenki, a tanuló és a tanító egyaránt, hogy ez munkálkodásának olyan köre, mely alól kitérni, vagy amelyet elhanyagolni nemcsak hogy nem szabad, de nem is lehet. Minden hitközségben szervezkedjék egy oktatásügyi bizottság, melynek föladata, hogy a rabbival együtt már az év elején megállapítsa a tanulók számát, a rendelkezésre álló tanerőket és a tanítási óraszámot; minden osztály számára a tanítás idejét, helyét és anyagát, valamint a tankönyvet. Ennek a bizottságnak tagjai csak olyan férfiak legyenek, akik az oktatáshoz értenek és akik ezt a megbizást nem kitüntetésnek, hanem munkával járó hivatalnak tekintik. A tananyag beosztását és az egyéb

szükséges paedagógiai teendőket maguk a tanférfiak végeznék el, akik közül a rabbira az igazgatói teendők föladata hárulna.

Garanciát kell nyujtani az elkészülendő tanterv végrehajtásának. A hitközségek emeljék ki a vallásoktatás ügyét hamupipőke szerepéből és állítsák minden más kérdés fölé. Tanusítsák itt is azt a gyakorlati érzéket, melyet más intézmények megteremtésében mutatnak. Mert a vallástanítás az egyetlen tér, ahol a slendrián a legnagyobb pusztítással jár. Ne ijedjünk meg az ujítástól, mert ha a mai rendszerbe némi ujítást viszünk, az egész eljárás azért még fölforgatást nem okoz, csak komolyabb igyekezetet követel. Talán még az anyagi kiadások sem szaporodnának, mert a hitoktatás ma is sok pénzbe kerül.

Ezek után egy nem kevésbbé fontos kérdés oldandó meg: *az egységes vezetés kérdése.* Bizonyos az, hogy a zsidó vallásoktatásnak még mindig nincs multja és az eddigi oktatás majdnem mindenütt ötletszerű volt. A most elkészülendő tanterv, ha alapul alkalmasint igen hosszú időre fog szolgálhatni, részleteiben valószinüleg már a legközelebbi években revízióra szorul. Hiszen egyes kérdések fölött az összejött rabbik — legnagyobb részt a gyakorlati vallástanárok — már most sem tudtak egyhangú megállapodásra jutni s szótöbbséggel döntöttek egyes, a legfontosabbnak mondható dolgokban. Tagadhatatlan, hogy tisztán pszichologiai okoknál fogva, a legjobb jóakarat mellett is, a nézeteikkel kisebbségben maradt rabbik pontos utasítások és utbaigazítások nélkül gyakran öntudatlanul el fognak térni az eredeti megállapodásoktól. Ezeket az utasításokat és utbaigazításokat megadhatja ugyan a bizottság, de végre is mindenki, aki tanügyekkel foglalkozik, jól tudja, hogy az irott betű még nagyon távol áll a valóságtól és valamit elméletben megérteni még nem annyi, mint valamit meg is tehetni. A jól vezetett iskolákban minden igazgató legalább egyszer évente módszeres konferenciát tart a tanárokkal, ahol a tanítandó anyagot és annak földolgozását a legkisebb részleteiben megbeszélik. Ezt minden évben újból és újból megteszik és minden évben akad egy-egy észrevétel, ami az illető tanárt jobb tanárrá teheti, ami az anyag jobb kezelését lehetővé teszi és ami a tanítás eredményét jobban biztosítja. Az ilyen tanári konferenciákon leszürt igazságok

a tanférfiak tudatába mennek át és alapul szolgálnak az oktatás fejlesztésének.

Ezt a vezető szerepet mi a rabbikra ruháznók át és intézményileg szeretnők látni végrehajthatása biztosítékát. Pontos, a hitközség levéltárában megőrizendő jegyzőkönyvek vezettessenek és ezek adják hű tükrét mindazoknak a tárgyalásoknak, amelyekről szó volt. Terjedjen ki itt a figyelem a módszerre és annak legkisebb részletére, de vonassanak diskusszió alá a tanulók előmenetelének kérdései is és világíttassanak meg a haladás vagy a visszamaradás okai. S mindig úgy, hogy a hitközség oktatásügyi bizottságainak egyik köteles föladata az ott fölmerült kérdésekkel foglalkozni. Ez a konferenczia legalább is igazgatója, illetve rabbija útján közvetlen érintkezésben legyen az oktatásügyi bizottságokkal és ha reális jogokkal nem is, de mint forum informationis igenis figyelmeztethessen és fölvilágosíthasson. Ezáltal a tanítás a hitközség élő szervezetét áthatná és az oktatás minden mozgalma a hitközség beléletében érezhetővé válnék és megérlelné azt a zsidó köztudatot, mely az igazi hitéletet szabályozná. Megteremtené az érdeklődést és hatása nemcsak a jobb tanításban válnék üdvössé, hanem önkénytelenül a felnőtteket is bevonná, azokat is alakítaná és idomítaná. Sőt a zsidó tudást itt is fejlesztené.

Életképessé ezeket a hitközségi intézményeket csakis a *középponti vezetőség teheti.* Ide csomósodjanak össze az összes szálak és innen induljanak ki. A hitközségi autonomiát vagy a rabbi jogkörét a vezetőség nem sértené, amint a felekezeti iskolákat sem gátolja önkormányzati jogukban az a tény, hogy egy központi hatóság — a vallás- és közoktatásügyi miniszterium — egységes nevelési és egységes nemzeti szempontból irányítja. Az *Országos tanfelügyelőség* inkább irányítana mint ellenőrizne és még ez a hatásköre is csak a vallásoktatásban volna érvényes. Évenkint az ország egyes területein meglátogatná első sorban a felekezeti, azután a nem zsidó elemi, polgári és középiskolákat s minden egyes esetben az illető iskola vallásoktató testületével konferenciát tartana, ahol a tanítás körül felmerülő kérdéseket megbeszélnék s ahol in camera sinceritatis megjegyzéseit tehetné. Itt gyűjtenék azokat a tapasztalatokat, amelyeknek beszerzése nélkül a tanítás sikeresnek soha sem lesz mondható. Az Országos tanfelügyelőség a maga

hatóságának — jelenleg az országos iroda — évről-évre beszámolna a maga benyomásairól és előkészítené a javítás útját. Körülbelül három év leforgása alatt minden iskolát kivétel nélkül meglátogathatna.

Az érintkezés közvetlen módja ez volna. A közvetett kapcsolatot az teremtené meg, hogy a kötelező konferenciák jegyzőkönyveinek egy-egy példányát a tanfelügyelőségi hivatal mindig megkapná és ebből meggyőződést szerezne arról, vajjon a tantervszerű megállapodások betartatnak-e, kik tanítanak, hol tanítanak és mit tanítanak, mennyi a tanulók száma és milyen sikerrel folyik a tanítás. A statisztikai adatok beszerzése azért szükséges, mert egybevetések alapján azokból állapíthatnák meg a kijavítandó hibák okait.

A szervezet mintájául szolgálhatnának a pesti izr. hitközség tanfelügyelősége, a kerületi főigazgatók és a megyei tanfelügyelők szervezetei. A háromé azért, mert ez a fórum mind a háromnak bizonyos teendőit foglalja magában. Pontosan megállapítandó a qualifikáczió, mely valakit a vallásoktatásra jogosít. Ennek a megbeszélése nem tartozik ide, per tangentem pedig nem akarom tárgyalni.

S végül hadd mondjunk még egyet-mást a tankönyvekről. Erre is kell, hogy gondoljunk. Ezt a kérdést is jogosan és igazságosan kell megoldanunk, de úgy, hogy a tanítás ne szenvedjen. Ha az egyetemes tanterv elkészül, egy tankönyvbiráló-bizottság okvetlenül megválasztandó. A bizottságnak természetesen az nem lehet tagja, aki maga tankönyvíró. Ennek a *bizottságnak approbatiója nélkül vallástani könyv nem használható,* viszont a bizottságnak nincsen joga, hogy valamely tankönyv kizárólagos használatát előírja. Approbál vagy visszavet; ez az ő működése és a vallásoktató discretionális joga, hogy azt a könyvet használja, amelyet ő legjobbnak ismer.

Jó vallásoktatók, jó tankönyvek és jó vezetés nélkül hiába teremtünk egyetemes tantervet. Nem lesz, aki végrehajtja. Az Országos iroda megtette az első lépést és a maga részéről megkísérli a bajok orvoslását. Folytassa a megkezdett utat, hogy munkája eredményeért is emlegesse az utókor. Gyakorlati szemével a kivitelt biztosítsa és a községkerületi elnökök segítségével teremtse meg és hívja életre azt a szellemet a hitközségekben, mely a vallásoktatást fölléleszti.

Budapest. Dr. Frisch Ármin.

VEGYESEK.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Lewy J.*, Ein Vortrag über das Ritual des Pesach-Abends. *Boroszló*, 1904 (a boroszlói szeminárium 1903/4. Értesítőjében). — *Rasi* a varsói Hazefirah f. évi 8. száma. — Erster Jahres-Bericht der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Erstattet von dem Schriftführer *Dr. Lucas. Glogau* (1903). — *Prof. Dr. Strack H. L.*, Joma, Der Mischnatraktat »Versöhnungstag« herausgegeben und erklärt. 2. bővített kiadás. *Lipcse* 1904. — *Jampel S.*, Die Wiederherstellung Israels unter den Achaemeniden. Kritisch-historische Untersuchung mit inschriftlicher Beleuchtung. *Boroszló*, 1904. (Külön lenyomat a »Monatschrift für Gesch. u. Wiss.«-ból.) — Évkönyv kiadja az IMIT, szerkeszti *Bánóczi József*, *Budapest* 1904. — *Dr. Grünhut L.* Masszáóth R. Binjamin Mi-Tudela. Frankfurt a. M. 1904 (héber nyelven, kiadás, bevezetés és jegyzetek). Ára 2.50 márka. — Mitteilungen d. Gesellschaft für jüd. Volkskunde. Heft XIII. Hamburg 1904.

Özvegy Blau Mórné, született Hoffmann Julia urasszony f. évi január hó 18-án Putnokon hosszu szenvedés után 68 éves korában elhunyt. Igaz régi jámborságu nő volt, a szerénység és egyszerüség mintaképe. 51 esztendeig, amióta elkerült a csendes faluból, hol született és hol megyeszerte tekintélyes atyja gazdálkodott, a szomszéd kis városba, hol akkor 3—4 zsidó család lakott, első és utolsó gondolata férje és gyermekei volvoltak, kikért örökké fáradozott és dolgozott. Öt fiuval és öt leánynyal áldotta meg az Isten, mind felnevelte őket csendesen és jámboran. Az élet sulyos megpróbáltatásait szintén csendesen és jámboran viselte. Öt esztendei betegeskedés után, melyben előbbi életmunkájából csupán a szegények gyámolítását folytathatta, örök nyugalomra tért férje mellé, ki után hét évig buslakodott, távozásával a legfájóbb sebet ütve szerettei szivén. Kisérje örök áldás nemes emlékét.

Breitner Zsigmond L., a pesti izr. hitközség előljáróját és székesfővárosi bizottsági tagot, a király a kereskedelem és közügyek terén szerzett érdeme elismeréseül a Ferencz József-rend tiszti keresztjével tüntette ki.

Dr. Alexander Bernát, a budapesti egyetemen a bölcsészettörténet rendkivüli tanára, rendes tanárrá lett kinevezve.

Gestettner Adolf, az orsz. rabbiképző-intézet könyvtárőre, 86 éves korában meghalt. Két művecskét irt, egy komolyat (index Zunz által idézett pijutokhoz) és egy tréfásat (Ibri leczachék bónu). Az élet sok baja derült kedélyét nem borította el és elmessége szárnyait nem szegte meg. A könyveket nagyon szerette, a hibás vagy humoros részleteket böngészte, a tisztán humoros műveket pedig a keblére ölelte. A sors mostohán bánt vele, de panasz sohsem jött ajakára. A nyugodni tért aggastyán a régi tanult zsidónak rokonszenves typusa volt és emlékét kegyelettel őrzik mindazok, kik közelebbről ismerték.

Csetei Herzog Péter közgazdasági érdemei elismeréseül bárói rangra emeltetett. A Herzogok a második zsidó báró-család hazánkban.

Rabbivizsgálatok. Az orsz. rabbiképző-intézeten február 15—21. napjain tartattak a rabbiképesítő vizsgálatok dr. *Klein* Mór (elnök) és dr. *Sidon* Adolf főrabbik mint vizsgálati tagok közreműködésével. A felavatottak a következők: dr. *Guttmann* Mihály (csongrádi rabbi), dr. *Hirschfeld* Manó, dr. *Schönwald* Károly, dr. *Sik* Bernát (károlyvárosi rabbi) és dr. *Silberfeld* Jakab.

Münz Sámuel, a rombach-templom és a pesti Chevra Kadisa előljárója, 69 éves korában meghalt. Évtizedek óta szentelte idejét és erejét a főváros felekezeti intézményeinek. Áldás emlékére.

Dr. Rahmer M. magdeburgi rabbi meghalt. Tanulmányait a boroszlói rabbiszemináriumban végezte és egyike volt az első három rabbinak, kiket az intézet 1863-ban felavatott. A másik kettő Güdemann M. bécsi és Perles József hazánkfia müncheni rabbi volt, ki több év előtt halt meg. Dr. R. különösen az egyházatyák és az agáda közti összefüggést kutatta, még pedig sikerrel és 25 éven át szerkesztette a Treuenfels által alapított »Israelitische Wochenschrift«-ot. Áldás emlékére.

Nagy alapitványok a berlini »Lehranstalt«-nak. Bernstein Náthán és Simon titkos tanácsos özvegye egyenként a nevezett intézetnek 100.000 márkát ajándékoztak. Dr. Maybaum berlini rabbi és tanár, ki minden téren imponáló tevékenységet fejt ki, a berlini tudományos intézetet is a kellő magaslatra fogja emelni.

Zsidó irodalmi társulat alakult Zágrábban. Dr. Schwarz G. jeles munkatársunk, ki a társulatot agitációjával megteremtette, a titkári teendőket is elvállalta és a Társulat működését felolvasásokkal már meg is kezdte.

Rasi és Maimuni-jubileum. A rabbinikus irodalom e két herosza halálának 800-ik illetőleg 700-ik évfordulójának megünneplésére tesznek előkészületeket. A berlini »Gesellschaft z. Förd. d. W. d. J.-s« Maimuniról, Buber S. lembergi tudós pedig Rasiról fog ünnepi kötetet kiadni. Buber Rasinak összes,

még kéziratban heverő munkáit szándékszik kiadni. Mindkét vállalkozás a kegyelet mellett az irodalmat is szolgálja és a pártolást a legmagasabb mértékben megérdemli.

Franzos Karl Emil 55 éves korában Berlinben meghalt. A felette termékeny neves iró az osztrák-orosz határon született és müveiben a zsidó életet is ismertette (Aus Halbasien, Die Juden in Barnow stb.). A szegény elmaradt zsidókat a német kultura segítségével szerette volna felszabadítani, de a német antisemitismus, amely a mult század 80-as éveiben kezdett dühöngeni, csakhamar meggyőzte, hogy ideáljai ködképek és élete végén irodalomtörténeti tanulmányokban keresett vigasztalást. Öse spanyol zsidó volt, kinek egész családja a mágyán égett el. A Francziaországba menekült egyik utódja Galicziába került és a hatóság ráerőszakolta a Franzos nevet a Laverdier név helyett.

Rabbiképzők. A newyorki »The Jewish Theological Seminary«, amely 1886-ban alapíttatott, két év előtt történt ujjászervezése alkalmából adakozás utján saját épülethez, óriási könyvtárhoz és harmadfél millió koronához jutott. — A boroszlói szeminariumnak 43 hallgatója van. Valamennyi rabbijelölt, tehát háromszor annyi, mint a budapesti rabbiképzőn.

A biblia 370 nyelvre van lefordítva és a brit misszió-társaság közel 6 millió példányt küld szét évenként. A vakok számára 13 nyelven domboru betükkel nyomatott bibliát hoz forgalomba, melyek az ujjak által olvashatók. A nevezett társaság czéljaihoz képest első sorban az ujtestamentomot terjeszti, de az ótestamentom maga évenkint egy milliónál jóval több példányban kerül forgalomba. A bevétel ötödfél millió korona. Szép lelkesedésről tanuskodó számok.

Mármaros. A mármarosi zsidókról dr. Hamvai Lajos a »Máramaros« lapban czikksorozatot tett közzé, mely nagy ügyszeretetről tanuskodik. A chászid zsidóság lelkébe iparkodik behatolni és módot keres, melyekkel ezek a körök a czivilizáczió utjára volnának terelhetők. Az általa javasolt különleges iskolákhoz annyi pénz kellene, amennyit az állam nem ad, a felekezet pedig nem is adhat. Hiányozván az alapfeltétel, a tárgyi diskusszió szüksége sem forog fenn.

Jerusalmi-kiadás. Lunz A. M., a »Jerusalem« héber folyóirat és több tudományos mű kiadója, a palesztinai talmudot a tudomány követelményei szerint szándékszik kiadni. Nagyfontosságu vállalkozás és melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Mekize Nirdamim. Ez az egylet, melyet dr. *Berliner A.* berlini tanár, 1885-ben ujra életre keltett és melynek magyarországi képviselője *Bacher Vilmos*, 20 éves fennállása alatt sok héber kéziratos müvet adott ki, közöttük felette becsesebb

ket. Az évi tagsági dij 10 márka, amelyért az évi kiadványok járnak. A legközelebbi tagilletmény a következő két munka lesz: Leket Jóser II. és Rasi tórakommentárja, Berliner (2.) kiadásában és magyarázatával.

A jeruzsálemi spanyol községeknek kiadása az imént kiadott évi jelentés szerint a lefolyt évben kerek összegben 564.000 piaszterre rugott, melylyel szemben 477.000 piaszter bevétel áll, ugy hogy az évi hiány 87.000 piaszter. A község nagy áldozatkészsége mellett sem képes összes szükségleteit saját erejéből fedezni és külsegélyre szorul, melyet teljesen megérdemel.

Jeruzsálem a XIX. században óriásilag fejlődött, lakossága legalább meghatszorosodott, épületeiben és intézményeiben európai szint öltött. Ezt a fejlődést jórészt az európai kereszténveknek köszöni. Az angolok először jelentek meg, már 1823-ban alapitották a Czion hegyen a — zsidómissziót, az 1842-ben megjelent első püspök *Alexander M. S.* zsidó volt. A zsidó-misszió társaság 1848. ipariskolát nyitott és 1856-ban fiu- és leányiskolát. A keresztény felekezetek versengése, melyet a viszonyokat alaposan ismerő keresztény iró a keresztény népre is korrumpálónak tart, számos intézetet keltett életre, melyek részben zarándokok vonzására szolgálnak. A husvéti hétben a zarándokok óriási számban jelennek meg. A zsidók sem maradtak tétlenek. Rothschild báró már 1853-ban épített kórházat, mely mai napig müködik. 1902-ben külön zsidó-német kórház nyilt meg. Az egyre emelkedő zsidó bevándorlás folytán az askenazok nagy többségre jutottak. Jeruzsálem 70,000 lakosa közül legalább kétharmad rész zsidó és az egész szent földön 100—120,000 zsidó él. Az összlakosságnak legalább 10 százalékát teszik és többen vannak mint Hollandiában és háromszor annyian mint Olaszországban. 1864. az askenazok fényes zsinagógát építettek. Ujabb időben az Alliance és az ICA gazdasági tevékenységet fejtenek ki, hogy a szent város zsidó lakossága legalább a következő emberöltőben ne legyen a chalukára utalva. A kereskedés és pénzforgalom (pénzváltás) jelenleg is az ő kezükben van, de főkép az ősi, a szefard zsidók kezében. Sok a szegény zsidó kézmüves: kádár, szabó, suszter, bádogos stb. Helyzetük javult: symptomatikus jellegü, hogy Ábrahám sirját Hebronban, melyhez azelőtt nem engedték, most meglátogathatják. Nagy zsidó könyvtár létesült és a héber nyomdák el vannak látva munkával. Két héber ujság jelenik meg. Mindezek daczára a »zsidó« a legrettenetesebb, amit a mohamedánok egymás fejéhez vághatnak.

A magyar birodalom története. Acsády Ignácz hatalmas munkája, melyről több izben emlékeztünk meg, a befejezéshez közeledik. A müvet a sajtó és a közönség nagy tetszéssel

fogadta. Acsády egyik főérdeme, hogy előadásába a nemzet oly rétegeit is bevonta, melyekre eddig vajmi kevés figyelmet fordítottak. Kidomborította azt, hogy a nemzetet a benne kialakult néposztályok összesége tartotta fenn, hogy dicsőségében éppen olyan része van a munka bajnokainak, a földmivelő jobbágyoknak, az ipar és kereskedelem úttörőinek és felvirágoztatóinak, mint a kard vitézeinek. A kiállítás fényes és a szöveget szép illusztrációk diszítik. Egy-egy füzet ára 60 fillér, kiadja az Athenaeum.

Zunzstiftung. Die Zunzstiftung unterstützt ausnahmslos nur solche Arbeiten, welche inhaltlih und methodisch, die Wissenschaft des Judentums fördern. Nur Anträge, welche mit vollständigen, ein Urteil ermöglichenden Unterlagen versehen sind, werden berücksichtigt. Dieselben sind *im Laufe des Monats Juni* dem unterzeichneten Vorsitzenden einzureichen. Für das Jahr 1904. sind überhaupt 1400 M. verfügbar. Berlin, im März 1904. Das Kuratorium der Zunzstiftung, Dr. A. Abraham Schriftführer, Dr. S. Neumann Vorsitzender, Steglitzerstr. 27.

A Magyar-Zsidó Szemle 1885. évf. 1. és 6. sz.; 1890. évf. 2, 5, 6. és 7. sz.; az 1891, 1895, 1898, 1899. és 1900. évfolyamát, és az 1902. évf. 1. füzetét visszavásároljuk. Azon többi évfolyamokból, a melyekkel még rendelkezünk, egy-egy kötetet 4 koronáért küldünk bérmentve az összeg előleges beküldése után.

TÁRSADALOM.

EX OCCIDENTE LUX.

A világosság, amely Keletről indult ki, elvándorolt messzire, a földgömb másik felére és onnan hinti szelíd fényét. A nagy zsidó encyclopedia, melynek eszméje az európai zsidók művelt fejeit annyi bólogatásra ösztönözte, óriási léptekkel halad előre, de azért alig tette meg félutját és máris még nagyobbszabású terv hire érkezik az ujvilágból. Oly tervről van szó, amely az egész zsidó irodalom képét megváltoztathatja.

Az ismert vilnai könyvkiadó czég Romm özvegye és testvérei, amely New-Yorkban fióktelepet létesített, a következő, részletesen kifejtett tervvel fordul a szakírókhoz. A biblián kívül, melyet illusztrált kritikai kiadásban, angol fordítással és a modern tudományosság magaslatán álló kommentárral bocsát közre, és a megjelenőben levő angol talmudfordításon kivül a zsidó irodalom kiválóbb termékeit uj alakban szándékszik a könyvpiaczra hozni: »Eszményi czélunk az, hogy tiszteletreméltó és mesterművekben gazdag héber irodalmunkat a világirodalom többi ágai közzé mint méltó társat plántáljuk be«.

Ezt az általános czélt fokonként reméllik megvalósítani. Az első feladat, melynek kiviteléhez azonnal hozzálátnak, a következő: »A zsidók és a zsidóirodalom illusztrált története csoportos előadásban (in Einzeldarstellungen); ötven 350 lapos kötetben«. Ebből 20 kötet esik az általános és 30 az irodalomtörténetre. A részletes terv is kész már és mikorára e sorok napvilágot látnak, a vállalat igazgatósága programmjával a nagy közönség elé lép. A legszélesebb alapon az amerikai és angol zsidók történetét fogják ismertetni (3+2 kötet),

de a többi országokból sem fog hiányozni egy sem, az osztrák-magyar birodalom pl. két kötettel lesz képviselve. Az irodalomtörténet a legtágabb értelemben veendő, mert fel fogja ölelni az összes tekintetbe jövő tudományágakat. A Jewish Encyclopédia lexikális, az uj gyüjtemény pedig szakonkénti alakban fogja nyujtani az összes zsidó tudományokat. A két vállalat tehát egymásnak nem konkurrense, hanem kiegészítése és támogatója. Mindkettő együttvéve igazi modern zsidó bibliothéka lesz.

Az amerikai vállalkozást amerikai szellem lengi át ugy a conceptió nagyszerüsége mint a kivitel módozatai tekintetében. A szellemi vezetők tőkepénzesekkel egyesültek, kik »a vállalat czélszerüségét ideális és praktikus szempontból ismerték fel«. A munkatársakat az irodalmi eszközök megszerzésében, sőt tanulmányaikhoz szükséges utazásokban is készek bizonyos határok közt anyagilag támogatni. Minden szakra a szakmáért lelkesedő tudóst szeretnének megnyerni, de természetesen nem abban a hazai értelemben, hogy saját lelkesedésével honorálják. A magán vállalkozást Amerikában is a felekezeti társulás előzte meg, de hogy most már ily nagyméretü és költséges tervekkel léphet fel, az annak a jele, hogy az amerikai zsidóság megértette korunk szavát és felekezeti életének megtermékenyítésére teljesen modern eszközökhöz nyul, a szellem fegyvereihez.

A megvetett orosz-lengyel zsidó — az amerikai zsidóság háromnegyed része ebből áll — alig egy emberöltő alatt teljesen asszimilálta magát és még mindig ideálisabb, mint az európai nagy hazafiak. Az amerikai példa rázta fel a német zsidókat, az termékenyítette meg az orosz héber irodalom vezéreinek szellemét. Ha még hozzágondoljuk, hogy rövid időn belül két igazi főiskolát (New-York és Cincinnati) teremtett a zsidó tudomány számára, melyek nincsenek holt sulylyal megterhelve, akkor a másik félgömb zsidó tudománya számára oly kedvező prognostikont állíthatunk fel, amely ezen irodalom minden barátját örömmel töltheti el. Bár más alkalommal kifejtettük, hogy az amerikai fellendülés egymagában nem menti fel a többi országok zsidóságát eziránynu kötelességei teljesítése alól, annál kevésbbé menti meg a sülyedés veszedelmeitől, de alapos a remény, hogy a dicső példán mindenütt felbuzdulnak, amint ezt a német zsidóságnál már tényleg konstatálhatjuk. Vajha megértenők mindnyájan korunk szavát és bajaink orvoslását nem tehetetlen sóhajtásokkal és a kultura agyonkritizálásával, hanem az elméket megvilágosító és a szíveket megtermékenyítő tettekkel kisérlenők meg. A kitaposott utak nem vezetnek czélhoz, ujakra kell lépnünk. Kövessük bátran a világosságot, amely a Nyugaton fénylik.

HERZL TIVADAR.

A zsidó nép széles rétegei régi idők óta nem éreztek és mutattak oly mély gyászt, mint a czionista vezér elhalálozásakor. A férfikora delén sírba szállt szépíró nem volt sem talmudista, sem kabbalista, sem jámbor, sem gazdag; közkeletü felfogás szerint semmi jogczíme sem volt arra, hogy a zsidó nagyok közé soroltassék. De a valóság mégis az, hogy a zsidóság nagy tömegei mélyebb és általánosabb bánatot árultak el, mint akár báró Hirsch elhunytakor, ki számtalan milliőit ajándékozta nekik, és mint Montefiore Mózes halálakor, ki egész életét a zsidó ügynek szentelte és zsidó életet élt.

Mi e jelenség magyarázata?

Hatalmas eszme szolgálatában állott, amely a zsidóság százezreit mozgatja. Ha még volt valaki, aki a czionismus erejében kételkedett, e gyászeset jelenségeiből megtudhatta a való igazat. A zsidó nép feje fölött évezredek viharai vonultak el, alig van föld, melyet martirjainak vére nem áztatott volna. Szenvedett, türt és remélt, jámborul várta a megváltót. A modern kultura azonban megváltoztatta lelkületét, egyik részét megfosztotta régi jámborságától, másik részének felnyitotta a szemét. A zsarnoki elnyomást, amely lábbal tiporja legelemibb emberi jogait, korunk idegkulturája által fokozott érzékenységével nem nézheti többé türelemmel és nyugalommal. Az őszinte vagy szinlelt megvetés oly világ részéről, amely eszméin épült fel és emelkedett ki a barbárságból, szive legérzékenyebb pontján sebzi meg. Az égbe kiáltó közös sérelem csoportosítja egy zászló köré a heterogén embertömegeket.

A talmud, a titkos tan, az elkülönödés, a gazdagság, melyeknek nevében a zsidókat üldözik, csak czégér: azok a zsidók, kik Czion zászlaja köré csoportosulnak, rendszerint sem nem talmudisták, sem nem kabbalisták, sem nem exclusivok, sem nem gazdagok. Hát mik? Zsidók. A közös baj ellen közös akczióra szólította Herzl, a pezsgő modern élet szivében élő hírlapíró, a zsidókat. Kiváló képességekkel volt megáldva, de bizonyára nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy negativ qualifikáczióját legalább is oly hatalmas vonzóerőt gyakorolt a modern zsidókra, mint pozitiv qualifikáczióját. A kiváló író, mielőtt a czionizmus élére állt, jól ismert szóval élve, csak »véletlen« zsidó volt, ki semmiben sem különbözött a »véletlen« kereszténytől. Önkénytelenül feltolult tehát a Dreyfuss eset alkalmával benne a kérdés: mit üldöznek bennünk? A felelet fölött nem kellett gondolkoznia, a legkompetensebbek, az üldözők maguk, százszor, ezerszer, milliószor ordították: a zsidót. A bestia ordítása mindig őszinte. Herzl elfogadta az okot és a végső következtetést vonta le: a zsidó állam szolgálatába állott. Sem a czionizmus, sem a zsidó állam nem volt új; mindkettő régi eszme volt, mely körül hívek csoportosultak. Uj csupán az volt, hogy ezek az eszmék »véletlen« zsidót, még pedig a legkiválóbb fajtából valót, vonzottak bűvkörükbe. Az adott példa tehát épen ezekre a körökre, melyek csak »vétetlenül« tartoztak a zsidósághoz, villamos erővel hatott. A czionizmus kulturképessé lett: a véletlen zsidókból igaz zsidók lettek, amint hogy tényleg a czionista mozgalom élén és előterében kulturzsidók állanak.

A czionizmusnak ezt a hatását tagadni egyértelmű a nyilvánvaló tények letagadásával. Vannak, akik a zsidó öntudat felébresztését nem tekintik érdemnek, de hogy ezek jobb zsidók volnának a czionistáknál, maguk sem hiszik. És a czionizmusnak vannak mégis ellenzői, még pedig nem az alsós és pezsgő hívei köréből, hanem abban a táborban, amely hűséggel ragaszkodik ősi felekezetünkhöz. Mert a czionizmus végzetes hibával született. Nem azt tekintjük hibájául, hogy az antisemitizmus a szülőanyja, mert az okozatnak soha sem lehet az okot szemére hányni és cseppet sem logikus az okozat és nem az ok megszünését követelni. Ha a zsidógyülölet szülte a czionizmust, akkor erős és hosszúéletű lesz, mert a zsidófalásnak fanatikusabb hívei vannak, mint a czionizmusnak. Rendszeresen és szakadatlanul csepegtetik azt a zsenge gyermeki lélekbe a szeretet nevében. A kitűzött czél: zsidóállam létesítése az ősi földön oly eszme, mely jámbor keresztény szivek húrjait is rezgésbe hozta és hozza. A születési hiba csupán a czionizmusnak a zsidó nemzetiségi eszmével való összekapcsolása. Értjük, hogy a faj és nemzetiségi eszméktől átitatott európai gondolkodás a czionista vezéreket is hatalmába kerítette és ellenmozgalmuk propagativ erejét ebben az eszmében vélték fellelni. A mozgalom nagyobb arányú megindításakor úgy gondolkoztak, hogy politikai mozgalom nemzetiségi eszme nélkül nem terjedhet és ez az új eszme bizonyára be is vált a kulturzsidók számos köreiben, hol ilyesmiről azelőtt sohse hallottak. Felállították a tételt: *politikai czionizmus nemzetiségi eszme nélkül nem lehetséges.* Ehhez mind e mai napig ragaszkodnak, ami nem egyéb doktrinarizmusnál. A czionizmus születésekor azt hirdette, hogy minden zsidót ki fog telepíteni. Ezt a programmpontot később oda módosította, hogy csak azoknak a zsidóknak akar hazát teremteni, kik vagy kiüldöztettek, vagy pedig nem asszimilálódhatnak. Ezt helyesen tette, de nem helyesen teszi azt, hogy a czionizmus kriteriumául még mindig a zsidó nemzetiséget állítja oda. Aki nem vallja magát nemzeti zsidónak, az nem politikai czionista. Ez a doktrinär meghatározás a modern zsidók zömét, kik magukat németeknek, franczia'knak, magyaroknak, sőt oroszoknak is érzik, elriasztja, holott a tulajdonképeni programmpontra nézve, hogy t. i. a hontalanná tett zsidók számára az ősi föld visszaszereztessék, nagy többségükben egyetértenek. Ha a czionizmus engedett a konkrét czélból — mint láttuk — miért nem enged a theoretikus meghatározásból?

Egy emberöltő előtt nagy testvérharcz dúlt a hazai zsidóság kebelében, melynek folyamán az is szóba került, hogy kicsoda »zsidó«? Semmi tréfa. Vannak a zsidó névnek oly meghatározásai, melyek értelmében a többségtől meg kell tagadni a zsidó nevet. Es tényleg előkerültek és a mai napig előkerülnek ilyen definicziók. A modernek ekkor azt az egyedül helyes elvet állították fel: zsidó az, ki zsidónak vallja magát. Ugyanezt a meghatározást ajánljuk a czionizmusnak: *czionista az, ki czionistának vallja magát.* A czionizmusnak

jelen alakjában gazdag programmja van. Az üldözötteknek hazát akar szerezni. De addig is segíteni akar a szerencsétleneken. Zsidó önérzetet, régi zsidó tudást akar terjeszteni, szóval nemcsak a távol jövőről kíván gondoskodni, hanem a jelenről is. Miért zárja tehát ki azokat, kik a nemzetiségi eszmét perhorreskálják, de a zsidóság számos sebének gyógyításában közreműködni készek? Hogy fér meg a »politikai« czionizmussal ez a nem politikai eljárás? A czionisták imádott vezérük elvesztése után programmjukat is revideálhatják a fentjelzett irányban.

Kétségtelen, hogy Herzl Tivadar nemcsak a propaganda terén ért el sikereket. Tény, hogy a szultán és a német császár mint czionista vezért fogadták, az olasz király és egy német nagyherczeg rokonszenvüket fejezték ki, az angol kormány pedig valóságos politikai tárgyalásba bocsátkozott vele és két területet is felajánlott egy zsidóország alapítására, a bevándorlási bill előkészítésekor pedig véleménynyilvánítás végett hivatalosan meghívta. A czionizmust tehát politikai faktornak ismerte el, ámbár nem rendelkezik egyetlen egy shrapnellel sem. Ezeket a sikereket letagadni szintén egyértelmű volna a közismert tények letagadásával. De ezek a sikerek nem állják útját a programm revíziójának a fentérintett irányban. Ha Herzlt nem éri a tragikus sors, talán maga is erre a térre lép, hiszen a keletafrikai telepítési terv az eredeti czionista programmtól nagyobb eltérést jelent, mint a czionizmus meghatározásának javasolt módosítása. A német czionisták maguk is érzik a czionizmus fogalmának szűk keretét, mert néhány hónap előtt országos kongresszuson határozatot hoztak, miszerint a sekelt mindenkitől el lehet fogadni, attól is, ki a zsidó nemzeti eszmével nem azonosítja magát, feltéve, hogy erről a meghatározásról tudomása van. Ez már közeledés ahhoz a meghatározáshoz: czionista az, ki czionistának vallja magát. Vámbéry Ármin világhírű tudósunk, ki az »Ost und West«-ben leírja az általa Herzl számára kieszközölt audenciát a török szultánnál, czikke folyamán oda konkludál, hogy a czionizmust az üldözött zsidók megmentésére irányuló törekvéseiben támogatni emberbaráti kötelesség, amint hogy kötelesség a zsarnoki önkény ellen minden elnyomottat védelmezni. A czionizmus fő- és végczélja a legszélesebb körökben számíthat támogatásra: az üldözött zsidók kérdését világpolitikai kérdéssé teheti a czionizmus — amint hirdeti — anélkül hogy nemzetiségi kérdéssel komplikálja.

A nemzetiségi eszme tartotta távol a Pozsonyban tartott orthodox czionista kongresszustól a magyar orthodox rabbikat is, kik közül egy sem jelent meg. De ez a távolmaradás csak ideiglenes megoldás, mert az ok, amely a czionizmust megteremtette, nem szünt meg. Mi történjék az üldözött zsidókkal? Ez oly kérdés, melyet a magyar zsidóság már magyar jószívűségénél és jogérzeténél fogva sem negligálhat. Támogatni kell minden tényezőt abban a törekvésben, amely a vallási és jogi elnyomás és üldözés megszüntetésére irányul.

A czionista vezér örök távozása ezeket a, fájdalom, mindig aktuális kérdéseket ismét előtérbe tolják. Habár a magyar zsidóság a kifejtett okból őt nem követte, elismeréssel hódol emlékének, mert nagy képességeit önzetlenül állította az elnyomottak szolgálatába. Nemes magyar zsidó szív dobogott keblében, melyet a faji és vallási mezbe bujt zsarnoki elnyomás és nemtelen gyülölet felháborított és inkább szive mint elméje vezette arra a göröngyös útra, melyen az üldözött zsidó nép üdvét kereste. Tiszta szándék és nemes rajongás vezette, kisérje áldás emlékét.

JÓKAI MÓR.

II.

Midőn ma, mint meglett férfiú, újra előveszem Jókai műveit, melyeknek ezerfényű ragyogása valamennyiünk ifjuságát bevilágította, — most tudom csak igazán megitélni, hogy egyéni tartalmunk milyen jelentékeny része az, mit tisztán neki köszönhetünk.

Tőle tanultunk mindnyájan hevülni, lelkesedni, eszményi czélokat tüzni ki magunk elé és azokért fáradhatatlanul s mindenek fölött önzetlenül küzdeni. Mohó vágygyal szívtuk magunkba ama üde, tiszta szellemet, mely irásaiból árad s eltelve a végtelen gyönyörüséggel, észre sem vettük, hogy legkomolyabb munkáinkban, életfeladatunk megválasztásában is az ő hatása alatt állunk.

Midőn ma újra átlapozom e könyveket, világosan látom, hogy én legalább — ha szabad magamról is egy szót szólanom — a lelkészi pályát, melyen szerényen munkálkodom, sohasem választottam volna ő nélküle.

Nincs regényiró, kinek szemében a lelkészi hivatás oly magasztos volna, mint épen ő előtte. Az ő papjai, bármelyik felekezethez tartoznak is, mindannyian igazi hősök, kik fáradhatatlanok a magasztos eszmékért való küzdelemben, szent férfiak, kiket semmi a világon nem képes az igazság utairól letéríteni.[1])

Ha csak mint epizódalak jelenik is meg a pap valamely regényében, mindig rokonszenves az. Milyen derék eszményi két alak a »*Lélekidomár*« katholikus és református papja; egyenlően türelmes, hazafias, müvelt és buzgó mindakettő. A nagy tisztelet azonban, melylyel Jókai a papi hivatás iránt viseltetik, természetesen sokkal szembeötlőbb ott, hol a lelkész, mint az esemény főalakja lép elibünk.

Avagy nagyobb hős-e az, ki a harczmezőn igyekszik babérokat szerezni, mint a »*Rézpataki lelkész*,« ki nagy tudományát s még nagyobb tehetségét arra áldozza, hogy egy elhagyott, a világtól távol eső falu népét az Istennek tetsző életre tanítsa. »*Páter Péter*« — igaz — elesik ama küzdelemben, melyet lelkében a hit és szerelem vívnak, de tragikuma mindvégig szivhez szóló, egyénisége rokonszenves marad. Hatalmas egy alak Gernyeszegi Menyhért (»*Koronát szerelemért*«); nála rettenthetetlenebbek még az ó-testamentom prófétái sem lehettek. Olyan predikációkat bizony alig hall ma az ember, mint amilyenekben ő mondja el Erdély utolsó fejedelmének az igazságot.

De mindezeknél tiszteletreméltóbb Guttai Tadeus az »*Elátkozott család*« főalakja. Ama egyetlen gyöngesége is hiven van az életből ellesve, hogy könyveibe elmerülve, elmulasztja megfigyelni saját gyermekének lelki életét. Élete az igazság maga. Mint Ábrahám, képes ő is saját fiát feláldozni az igazság oltárán. Halálos ágyán megtudja, hogy fia nem halt meg; egy pillanatra a boldogság fénye ragyogja be arczát az örömhir miatt, de aztán újra feláldozza őt, mert mások szerencsétlensége árán nem akarja fiát megmenteni.

A »*barátfalvi levita*« nem pap ugyan, csak helyettes lelkész, de minden pap tanulhat tőle munkálkodni, fáradozni a hivek igaz javán. Amit e két, egymásnak folytatását képező regényben elbeszél a költő, azt röviden ismétli a »*Kétszerkettő négy*« czímű elbeszélésben, hol Guttai Tadeus szerepét Klausner Gottlieb evangelikus lelkész tölti be. Itt azután megjelen a *zsidó pap is*. Rabbi Jiczchák, ez a pap neve, épen oly vonakodás nélkül áldozza föl fiát, mint az épen említett papok, amidőn azt hiszi, hogy az elárulta a szent ügyet.

Ama hódolat, melylyel a költő a lelkészi állásnak adózik, nyilatkozik meg abban is, hogy az átok, mely a pap ajkairól ered — az ő regényeiben mindig beteljesül. Régi néphit ez, melyet Jókai fölelevenít; végig vonul az a biblián, majd az azt követő irodalmon, de sőt megtaláható az a bibliakort megelőző idők szellemi maradványaiban is. Jókai alakjai is hisznek az ily átok beteljesülésében, — hiszen épen azért teljesül az be, — de sőt maga a szerző is hinni látszik benne. Igaz azonban az is, hogy Jókai papjai csak a legvégső esetben nyulnak e fegyverhez, de akkor azután rémséges sebet ejtenek vele. »Elátkozott család« lesz a mindenható alispán családja, mert elátkozza Guttai; nem koronáznak több fejedelmet Erdélyben, mert Gernyeszegi ezt hirdeti a szószékről; szerencsétlen lesz a férfiu, kit elátkoz a rézpataki lelkész; és a mindenható Staroszta unokáiból parasztok lesznek, mert elátkozta azt a templomrablásért Rabbi Jiczchak, a grodnói rabbi.

Mint »Önéletrajzá«-ban Jókai maga elmondja az ő jegyzeteiben, melyek alapján dolgozott és melyek egész könyvtárt alkottak, a »pap szivvilága« teljesen különálló szakaszt képezett.

III.

S vajjon miben keressük okát a költő lelkében élő ezen kiváló rokonérzésnek a papok iránt?

Miben másban, mint ama mély és igaz vallásosságban, mely szüleinek házát betöltötte. Nincs tudomásunk felőle,

[1]) Kivételt csak nehány vallással üzérkedő amerikai lelkész képez, kik fölött szeret gúnyolódni, — no meg részben Rabbi Hirsch Dänemark, a világszerte ismeretes csodarabbi, ki a hatvanas években világkörüli útjában nagy kegyesen Kakas Mártont is megszerencséltette látogatásával. Jókai sokszor emlegeti dicsekedve ezen előkelő ismeretséget.

vajon volt-e ő neki magának szándéka e pályára lépni, de maga említi, hogy tanulótársai közül igen sokan lettek papok és azt is tudjuk, hogy az időtájt a református főiskolákon minden tanulmány erősen theologiai irányzatú volt. Bizonyos, hogy Jókai a bibliát nemcsak előszeretettel, hanem teljes alapossággal tanulmányozta és így annak *tökéletes birtokába jutott.*

A bibliatörténetet rekonstruálni lehetne az ő műveiből. A *világteremtés* történetét gyakran tárgyalja különös előszeretettel. A biblia idevonatkozó elbeszélését a geologia által föltételezett világalakulással igyekszik összeegyeztetni és a teremtés hét napját a hét aeonnak nevezi. *Kajin* (nála Kaján) és *Abel* czivódásának okát ő is, mint a midrás, szerelmi vetélkedésben találja. Azt is a midrásból merítette, hogy Ádám mindakét fiának volt ikerleánytestvére. (»A három márványfej.«) Az *özönvíz* csodás története különös erővel ragadja meg költőnknek a csodákban gyönyörködő fantáziáját. Legrészletesebben »Almodád« czimű regéjében dolgozza azt föl, vegyítve a bibliai leírást a tudomány diluviumával, nemkülönben ama elbeszélésekkel, a melyekkel a midrás a bibliai történetet fölékesíti: Almodád, Noé unokája, ama kor tulajdonképeni prófétanője, ki által Isten megnyilatkozik és aki hirdeti, hogy »kinek az Úr parancsot ad, annak segítséget is nyújt, hogy azt végrehajtani képes legyen.« Mert bizony a Noénak adott parancsot nem olyan könnyű ám végrehajtani, mint első tekintetre látszik. Honnan vegye ő az óriás bárkához szükséges goferfát, majd az elegendő élelmi szert az özönvíz lefolyásának egész idejére a bárka emberi és állati lakói számára? ki képes azt a sok különböző természetű vad és szelid állatot egy bárkába gyűjteni és megakadályozni, hogy egyik a másikat meg ne egye? De Isten segítséget küld. Önként jönnek az állatok valamennyien (midrás), odafutnak az oltár előtt álló leány lábaihoz, ki őket a bárkába vezeti. Majd a kintrekedt emberek és állatok támadnak a bárkára, de Isten kőzáporral űzi el őket (midrás). Az özönvíz véget ér, Noé s családja megmenekül, Almodád prófétanőt a leghatalmasabb férfi, Nimród kéri feleségül, de a leány bené Elohim egyikének, Azrael angyalnak jegyese s Nimród elől a cseppkőbarlangba fut, mely akkor még teljesen cseppfolyós állapotban volt. Mihelyt Almodád a medenczébe lép, az kristálylyá tömörül. Ott ül most is a tündérszép leány egy nagy átlátszó kristályprizmába zárva. »Még most alszik. Ha fölébredne, ha összetörné kristálykoporsóját? Miket tudna nekünk beszélni?«

A regének itt vége, de Jókait nem hagyja aludni a kiváncsiság, hogy ugyan mit álmodhat Almodád? Visszatér hát hozzá »*Egész az északi polusig*« czimű regényében. Karika Peti magyar matróz, ki egy északsarki expediczióval útnak indult, elmarad társaitól, kik hazatérnek s tovább bolyongva eljut az északi pólusig. Ott akad rá a kristályjegeczek közzé dermedt Lamekh ősapánkra, Ada és Czilla egykori boldogtalan férjére. Tovább kutatva megtalálja annak unokáját, Nahamát is. Szétrobbantja jégkoporsójukat s — — azok ötezeréves álmukból föébrednek. Karika Petinek nagyon megtetszik a leány és az öreg Lamekhtől ékes héber beszédben megkéri unokája kezét s »kedasz Mose v'iszraél« feleségül is veszi. Csakhogy költőnk nem elégszik ám meg a csodás képzelet által szült mesének ragyogó szépségével, ő még annak igazvoltáért is sikra száll. »Tudom — mondja — hogy jönnek előbb a geologusok, chemikusok sta., majd az exegéták és talmudisták s megtámadják elbeszélésem igazvoltát, mert hát az ősember nem ezen a nyelven beszélt s bogy az esketési szertartások későbbi időkből keletkeztek . . .«

Óh, dehogy is támadják a szegény talmudisták ezért Jókait! Hálát adnak neki inkább, mert az elbeszélésnek részben szándékos, részben szándéktalan humorát csakis ők élvezhetik igazán. Ők, kik általában a legkevesebbet nevetnek, ők kaczaghatják ki Isten igazában magukat annak olvasásakor. Mert melyik exegéta vagy talmudista állhatja meg falrengető kaczagás nélkül, midőn Ádám apánk unokája Lamekh, így szídja meg unokája kérőjét:

Am haarecz, neszierim (olv. neszinim, t. i. Gibeon lakói, kik Józsua idejétől kezdve viselik e nevet) karaim (olv. karaita, mely felekezet csak időszámításunk utáni 8-dik században keletkezett).

No de hagyjuk ezeket az alább következő »bűnlajstrom« számára. Még csak azt akarom itt megemlíteni. hogy Jókai egy nem tudom honnan szerzett, de egy »Baal haturim«-nak is díszére váló derus segítségével kimutatja, hogy már a szent-

irás utal arra, hogy Lamekh a mi napjainkban fog életre kelni. E héber mondat: »V' lemech siv'im vesiv'a« azt jelenti szerinte, hogy Lamekh hétszer annyi ideig fog élni, mint Ádám. Élt pedig Adám 930 évet. 930 × 7 = 6510 év aera mundi. Quod erat demonstrandum.

Lamekhen kivül *Mathuzsálemet* találjuk sürün emlegetve Jókai müveiben, majd azután sorban a szentirás többi alakjait s eseményeit: *Sodoma és Gomorha történetét, Abrahám, Izsák és Jákobot*, ennek hires *létráját; Ezsauval*, majd *Lábánnal* való czivódásáról még a hortobágyi juhászbojtár is megemlékezik (»Sárga rózsa« 97-ik lap). Majd elbeszéli *Dina* történetét, és hogy Lea fiai mint dobják a kútba a czifra ruhába öltözött *Rachel fiut*. Természetesen gyakran találkozunk *József és Putifárné* történetével is, még pedig nemcsak bibliai alakjában, hanem ama változatban, melyben a mohamedánok beszélik el József és Zulejka történetét. Azt az egyet azonban nem érti, hogyan volt képes Potifárné tévútra vezetni férjét. Hiszen férje ura utána nézhetett volna, vajon József köntöse elől vagy hátul volt-e elszakadva. (Életemből II. 254. lap.) No igaz, hogy a szentirás nem említi, hogy a köntös, melyet Potifárné felmutatott, el lett volna szakadva.

Megtaláljuk (»Napraforgók«) *Mózes botját, Áront*, a hü testvért, majd számtalanszor a *kinyilatkoztatás történetét*. Szóba hozza a *madianita nőket*, kik Izrael ifjait a bálványimádásra csábították, *Jozsua* kürtjének hangját Jerichó mellett, *Rahabot* a »cosmita« hölgyet, *Sámson* és *Delilát, Eli fiait* (»Székely asszony«), majd *Sault*, ki apja szamarait keresve, királyságot talál

A biblia alakjai közül épen *Saul király* ragadja meg kiváló mértékben költőnk képzelőtehetségét, ez a csodálatos férfiú, ki előbb kiméletlen harczot izen a népbolondítóknak, a halottidézőknek s varázslóknak, s azután maga is a rossz szellemek hatalmába kerül s az endori boszorkány barlangjába zarándokol. Saul a hőse »*A láthatatlan csillag*« czímü elbeszélésnek, melyet 1850 körül irt, s mely, mint épen Jókaitól tudjuk, első elbeszélése volt, mely a külföldön, főleg angol földön feltünést keltett.

Azázel, az alvilág fejedelme, tudatja Saullal, hogy Jehova ki akarja irtani az ő királyi házát, mivel Izrael trónjára

Dávid házát akarja emelni, mert ezen család fog Jehovának templomot emelni Jeruzsálemben. Nincs más menekvés Saul számára, mintha vele, Azázellel, Jehova örök ellenségével, szövetkezik s neki épit szentélyt a mai afgán földön, Paropamiszus hegyén. Saul belemegy e szövetségbe. Mialatt Dávid fia Salamon szentélyt emelni készül Jehovának a Czion hegyén, az alatt Saul fia Mefiboseth fölépíti az adott helyen a gonosz szellemek urának szentélyét és annak főpapja lesz. Mefiboseth emberei egyesülnek a gonosz szellemekkel, azok nyelvét eltanulják. Belőlük származik a mai afgán nemzet, melynek nyelve tehát tulajdonképen a dämonok nyelve.

Természetesen a bibliai *Dávid* királylyal is gyakran találkozunk, főleg a »Három márványfő«-ben, hol egy újabbkori Dávid király történetét beszéli el; *Goliathtal* való harcza, *Mikhal, Abigail* és *Bathsebához* való viszonya kedvelt idézet költőnknél, de a szent király történeténél is jobban ismeri — annak *zsoltárait*. Ezek voltak az ő első olvasmányai; mikor az iskolába először beirták, már szinte könyv nélkül tudta azokat. Így érthetjük meg azt, hogy mindenféle helyzetben, amely regényeiben előfordul, mindig megtalálja a legalkalmasabb zsoltárverset, mely oda illik. (Aranyember II. k. 59. l. »A rézpataki lelkész« és »A lőcsei fehér asszony« számtalan helyén.)

Salamon király úgyis mint bibliai alak, úgyis mint a dämonok ura, gyakran emlittetik, *Amon és Thamar* történetével, *Jezebellel* Ahab feleségével, *Illés* és *Elizeus* prófétákkal sürün találkozunk. »*Az egyptusi rózsa*« pedig *Sisak* (Sechonchis, egyptomi királyról és *Sanherib* asszir uralkodóról beszél.

Dániel három társával *Sedrah, Misach és Abadnegoval*, a három tüzes szenttel kezdi a »Három márványfő« czímü regényét. E regény már annyira meseszerü, hogy a költő maga is szükségesnek tartja közbe-közbe a józan kritika hangjait is megszólaltatni a költői képzeletnek a lehetetlenség határaiba való átcsapongásával szemben. Természetesen kimutatja a kritikával szemben, hogy mindaz, amit elbeszél, tiszta valóság. Hiszen tényleg a legtöbbször nem is a történet meseszerü Jókai ilyen irányú müveiben, hanem a mód, melylyel azt elénk varázsolja. Abban pl. a regényirónak föltétlen igaza van a kritikával szemben, hogy a katholikus egyház szentjei között

tényleg vannak zsidók — és pedig nemcsak sz. Dávid és a három tüzes szent, hanem még a »szent makkabeusok« is.

Dániel könyvének ismert helye: a »*mene, tekel, ufarzin*« — ha számításom pontos — Jókai könyveinek tiz helyén idéztetik; Mordechaj és Eszterről is igen gyakran tesz említést. Nem tudom ide számítsam-e vagy már a bibliai utáni korhoz »*Oceania*« czímü nagyhirü regényét. Maga a szerző azt mondja, hogy ez esemény a Ptolemeusok idejében történik, tehát a Kr. előtti III-dik században, ámde azt is meséli, hogy Barnoémi, a hős, Benjamin törzséből való s akkor menekült Tyrusba, midőn e törzset az idegen nő ellen elkövetett rettentő bünéért ki akarták a testvértörzsek irtani. Óriási anachronizmus ez mindenesetre, mert hiszen ez az esemény a Ptolemeusok korát körülbelül 800 évvel megelőzte. Ezen a bajon én úgy segítek, hogy az elbeszélést mégis a bibliai korba helyezem. Kétségtelen, hogy a költő szemei előtt az e korbeli viszonyok lebegnek. A bálványimádó Tyrus és a két kőtábla is arra utal, maga Noémi pedig *Jónás prófétára* emlékeztet minket, ki idegen népeknek hirdeti a megtérést és az igaz Isten hitét. *Az egész prózai költemény pedig a zsidó monotheismusnak legmagasabb apotheosisa.*

A későbbi zsidó történetből *Berenice*, majd *Akibának* történetével találkozunk a »Három márványfő« 207. lapján, Izrael ezen legnagyobb tanítójával, kit Kalba Sabua leánya iránti szerelme tett nagygyá és 24.000 tanítvány mesterévé. Ezzel azután eljutottunk a *tulajdonképeni zsidókhoz* Jókai müveiben.

IV.

Ő ismert bennünket zsidókat valóban úgy, mint kevés keresztény, jobban, alaposabban, mint sok zsidó. Ismerte nemcsak erényeinket, hanem hibáinkat is és bizony azokat sem takargatta.

Nem akarjuk mi magunk sem letagadni azokat, csupán az az óhajunk, hogy az egyes zsidó hibája miatt ne legyen senki elfogult az egész felekezettel szemben.

Hogy férhetett volna elfogultság olyan angyali jóságú lélekhez, olyan igazán emberszerető szívhez, mint amilyen a Jókaié vala? Nem úgy nevelték, nem olyan környezetben nőtt fel! Az édes anyának szavai mélyen vésődtek lelkébe: »Te lenézesz mást a vallása miatt? Te elfelejted, hogy a »mi« vallásunkat még ötven év előtt még épen úgy üldözték e városban, ahogy te üldözöd a zsidót.«

Az »*Elátkozott család*«-ban örökíti meg a komáromi reformátusok üldözésének korát. Mennyi rokonvonás a mi szenvedéseinkkel! A mindenható nagyúr, a zsarnok alispán, ki nem ismer könyörületet vagy kiméletet a máshitüekkel szemben, a másik oldalon Bajcsy uram, ki magáért sohasem fél, de attól remeg, hogy felekezetére szégyent hoz, — mint mi szoktuk mondani, — attól fél, hogy chilul hasem-et csinál, — — nem teljesen a mi helyzetünk-e ez? Azért a legnagyobb bünök egyike Jókai szemében a türelmetlenség. Szilárd meggyőződése, hogy ki mást vallásáért üldözni képes, az igazán vallásos nem lehet.

A derék ácsmester az »*Elátkozott család*«-ban hü katholikus, de inkább kivándorol Komáromból, hol pedig jól foly dolga, mintsem, hogy ő segítsen lerombolni a reformátusok templomát. »Inkább Győrbe megy, mert ott még a zsidónak is szabad imádkozni. Ő igaz vallásos ember, ki hitéért megtudna halni, de a más hitéhez egy újjal se nyulna.«

Azért fáj a költő lelkének oly nagyon, hogy a zsidót még mindig elnyomják, üldözik és megvetik. E fölötti fájdalma lépten-nyomon megújul s kifejezésre jut müveiben. A nagy elmék s emberszerető szivek közül sokan értették meg már a mi fájdalmunkat, de Jókai nemcsak értette, hanem együtt érezte azt velünk.

Már legelső művében megcsendül e húr; a legelső hang, melyet a költő hallat: »egy elnyomott nép szenvedéseinek égrekiáltása«. Vérző szívvel olvassa a világtörténet lapjairól, hogy a zsidó mindig az országok gúnyja, az elnyomott néptömeg állati kegyetlenségének villámhárítója, a pénzszomjas és uzsoráskodó fejedelmek s főurak vakeszköze volt.

Történetünk legalaposabb ismerője nem jellemezheti e viszonyokat találóbban, mint ezt költőnk teszi a következő szavakban:

»A főurak hagyták őket (t. i. a zsidókat) gyarapodni, gazdagodni, mint ahogy a praktikus gazda engedi a méheket egész nyáron át gyűjteni, őszszel azután nem tettek úgy a

méhekkel ahogy a háládatlan s oktalan méhészek szoktak tenni, akik a szorgalmas bogarakat kénnel kifüstölik, hanem azt tették, amit már az újabbkori méhesgazdák is gyakorolnak, hogy elszedték tőlük a mézet, annyit meghagytak nekik, amennyin kitelelhessenek, aztán a kiürített sejteket megint visszarakták a kasba, hogy hadd szedjék megint tele a méhek.«

»S ezt a methodust maguk a méhek is egészen normális állapotnak tartják, mert különben otthagynák a kast s elmennének az erdőkbe faodukba telepedni. De ott meg medve enné meg őket, mégis csak jobb a méhesben.« (»Kétszer kettő négy.«)

Valóban így volt. Nem a zsidók uzsoráskodtak hát a középkorban, hanem uraik, fejedelmeik, kiknek ők csak »kamaraszolgái,« vakeszközei voltak. A zsidók bűne csak az volt, hogy nem mentek inkább az erdőbe a vadállatok torkába, semmint hogy fejedelmeik undok pénzvágyát szolgálják.

A fejedelmek különben gondoskodtak arról is, hogy azért mégis megérezzék időnkint a vadállatok fogait is. Valahányszor a köznépet az urak és papok szívtelensége elvadította, akkor azokat a dolgozó méhek (a zsidók) ellen vezették, hogy inkább azokat falják föl, mint gazdáikat.

De hiszen ez csak a mult. Az újabb idő, mely e viszonyokat teljesen felforgatta, a mi helyzetünket is megjavította, — de megmaradt teljes mértékben, szinte változatlanul — az *előitélet.*

Az urak s papok annyit beszéltek a multban (de talán még ma is) a zsidók gonoszságáról, hogy még mindig hisznek benne — a buta, a korlátolt és gonosz emberek.

Azért Jókai, ha ilyenféle embereket akar jellemezni, egyszerüen elmondja azt, hogy miként vélekednek ezek a zsidókról s így aztán mindjárt tudja az olvasó, kivel van dolgunk.

Óriási tévedés tehát azt hinni, hogy Jókai ilyenkor a zsidót akarja jellemezni, mint azt Kecskeméti Ármin különben alapos czikkében teszi.[1])

[1]) M.-Zs. Szemle. 1897. évf. II. füzet.

Különben minden félreértés elkerülése czéljából egy helyt Jókai világosan megmondja: »Jónak látjuk megjegyezni, hogy e nyilatkozatok az akkori idők szellemét s nem a szerző véleményét jellemzik. (Jegyzet a »Fortunátus Imré«-hez.)

Nem a zsidót jellemzik e nyilatkozatok, mert a költő egész másnak ismeri őt, hanem azt, aki a nyilatkozatot teszi.

Avagy nem a legplasztikusabban jelenik-e meg előttünk Dumka számtartó úr jámbor korlátoltsága, midőn látjuk, hogy hisz a rituális gyilkosságban; viszont a gyáva, tehetetlen Nornstein Alienor herczeg ugyan lehetne-e más, mint antiszemita. »Eszem-iszom egy vályuból mosdatlan szájuakkal olyan ételt, mikkel rabokat tartanak, hagyom magamat szamárnak, tolvajnak szidatni.« De ebbe csak belenyugodna a t. képviselőjelölt, sőt még talán a kolerabetegeket is elmenne látogatni, »de hogy én Norstein Alienor Prinz, kinek ősei a zsidókat csak a getthoban türték meg, most elmenjek újszülött zsidógyermek felavatásához annak keresztapja lenni, a sakterrel és más tizenkét hitsorsossal egy pohárból inni — — — —? (mert így írták le előtte a »szude«-t). Mondják meg mennyi pénz kell, vegyenek annyi gazembert, amennyi csak eladó, de tőlem zsidókkal való komázást nem kaphatnak.« (»Élet komédiásai« I. 251. lap.) Kell-e ehhez kommentár? Minden gonoszságot, aljasságot bevesz ő herczegsége gyomra — csak a zsidót nem.

Jól ismeri ezt a felfogást az ő kortese is, azért fogja az ellenségre, hogy zsidó. »Ez kegyetlenkedés volt! Azt mondani valakire német, sehonnai, majom, szamár, még csak emberséges szidás, de »zsidó«, ez irgalmatlanság.«

Hasonló gondolkozású a feudalis és aulikus gróf Temetvényi is »*A kik kétszer halnak meg*« regényben. Okosabb az előbb említett herczegnél, de tisztesség dolgában nem áll fölötte. Tönkrejutván, eladni készül birtokát, bár ezáltal cselédei és alkalmazottjai kenyér nélkül maradnak. Ez nem nagyon nyugtalanítja. De mikor Diadém azt mondja, hogy parczellázni fogják majd a birtokot, akkor a főúr dühtől lángoló arczczal kiált: »S azt hiszi ön, hogy én erre ráállok!... Hogy az ősi hatalmas családok helyén szerteszéjjel kurta nemesek, jött-ment sehonnai idegenek, dohos parasztok, meg talán *zsidók is! zsidók!* batyus zsidók települjenek az uradalom földjén! Nem uram! Nem akarok többet hallani!«

De hogy a gróf úr végre mégis beleegyezik, ez is a kitünő jellemzéshez tartozik.

»*Páter Péter*« kegyetlen gyilkosát Graczián főurat is mindjárt alaposan megismerjük, mihelyt halljuk, hogy szokták nála megtréfálni a zsidókat. »Összefognak három galicziai zsidót, azokat betuszkolják a terembe, a hunczutkáikat egymáshoz kötözik s azután törött borsot szórnak a szakálaikba, s mikor aztán, hol az egyik, hol a másik prüsszent s a másik kettőnek a fejét is magával rántja, azt nem állja meg az ember nevetés nélkül.« De a főúr elhunyt fia ehhez jobban értett. »Ez az ő tudománya volt! Mennyi tréfát tudott! Nem birtam már vele, olyan erős volt. Mikor meg akartam verni, ő vert meg engem. Ha nem adtam neki pénzt, elfogta az úton a zsidómat s elvette tőlük!«

Óh, milyen végtelen kár, — így kiált fel bizonyára az olvasó, — hogy ilyen nagy lelki tulajdonokkal biró ifjunak ily hamar a sírba kellett szállania!

Mert hát a zsidót szabad kínozni, s vele kegyetlenkedni, mert ő másképen van alkotva, mint a keresztény, neki nem fáj, ha ütik.

Még a *galanteria* világában is más beszámítás alá esik, ha *zsidó* a *leány*, kit megejtenek. »A fantázia talán valami exotikus bájakat szimatolt? vagy talán a lelkiismeret könnyebben megnyugtatható? A bűn virtussá válik. Hisz a férfi szép nővel szemben természetes ellenség, s ha még zsidó a szép hölgy, akkor duplán ellenség. Azért nem viszi el az embert az ördög.« (»Magneta« 41. l.) Óh bár megértenék ezt Izrael leányai!

De nagyon csalódnánk, ha azt hinnők, hogy csak a magas körökben vannak ily fenkölt gondolkozású lelkek. Halljuk csak mit mond a budavidéki sváb Stockhohe Tóni »*A rosszul osztozott testvérek*«-ben, mikor apja nem akar neki pénzt adni:

»Agyonütök egy zsidót s lesz pénzem!«

No de úgy látszik a Tóni csak henczeg, ő arra is gyáva, de bezzeg megteszi a vad oláh, amint azt a »*Szomoru napok*«-ban olvassuk. Az 1831-iki kolera idején egy részeg oláh csapat rettentőn kínoz egy ősz zsidót azon ürügy alatt, hogy megmérgezte a pálinkát. De azért a »megmérgezett« pálinkát mohón iszszák tovább. »Az ősz zsidó semmit sem szólt, csak

néha könyörgött, hogy ártatlan leányát ne bántsák.« Egy szót sem mond többet a költő, de érezzük, hogy az ő szíve is együtt vérzik a mienkkel e kegyetlenség miatt.

A nagyvárosi népben természetesen már egészen más alakban nyilatkozik meg a zsidók elleni előitélet, — de azért megvan ott is. A »Zöld paradicsom«-hoz czímzett fővárosi bérkaszárnyának is megvan a maga getthoja (»*Gazdag szegények*«), egy sültlibahúst árulgató zsidó asszony, kivel a többi szegény ember nem érintkezik.

Sötét időkből, szomorú napokból megmaradt és él még csaknem minden körben az előitélet a zsidók iránt. Óh pedig a zsidó nem olyan, amilyennek ti hiszitek! — ezt akarja kiáltani Jókai lépten-nyomon az elfogult világba, — nem ti, hanem én ismerem igazán e népet, én, ki tőlük sohasem idegenkedtem, hozzájuk közeledtem s igyekeztem őket alaposan megismerni. Hűséges, megbizható nép ez! ki iránta szeretettel, részvéttel viseltetik, avagy csak igazságosan bánik, azt ő soha meg nem csalja, hanem élete árán is hű marad hozzá.

Hűséges *Salamon zsidó* a *kőszivü ember fiához* Baradlay Rikárdhoz; ragaszkodó híve *Rokomozer* Illavaynak (»Akik kétszer halnak meg«); Rab Ráby Mátyást cserbehagyta és megcsalta mindenki, csak a szerelmes leány nem és — *a zsidó Rotheisel*; a »*De kár megvénülni*« regénynek hősét, kit sorsa hét nővel hoz össze, mind megcsalta, csak *Myrrha* nem, a zsidó leány.

De vegyük csak sorba őket.

Salamon, a zsibárus, világlátott, éleseszű, szellemes (nem csoda, hiszen szellemességének Jókai a tolmácsa), »belát ő a házakba, szívekbe és a zsebekbe is«. Ügyes kereskedő nem daczára annak, hanem azért mert becsületes. »Higye el nekem, — így szól Baradlayhoz — becsületes embernek lenni igen jó Geschäft.«

Mikor a »rézpataki lelkész« nyakon ragadja a kisértetet, ki Kalapos János uram vendéglőjében éjjelenkint megjelen, a tőrbeesett kisértet elváltoztatott hangon így szól a lelkészhez: »Megkhövetem thiszteletes uram! Nem vagyok én senki egyéb, mint a zsidó khorcsmáros a szomszéd faluból. Azért thettem, hogy a vendégeket innen elijeszszem.«

Bármennyire hihetőnek is látszott a dolog, a derék papot meg nem téveszti.

»Ez hazugság, — szólt a lelkész. — A szomszéd korcsmáros becsületes ember, nem vetemedik ilyen dolgokra.«

No de azért van ám elég csaló zsidó kereskedő is. Nem kell messze mennünk. Itt van mindjárt Rokomozer Salamon. Ez már egészen más ember, mint a kőszivű ember Salamonja. Hiszen szellemesnek, elég szellemes ő is, még különb e tekintetben amannál. Az ötletes, talpraesett visszavágás a beszédben állandó jellemvonása Jókainál a zsidónak. Rokomozer társalgása utolérhetetlen példája a humornak, de valami nagy becsületességet már a legjobb akarattal sem lehet ráfogni. Még abban a nagy betörésben is ludas, melyet Gargóvár ellen intéz a rablóbanda, legalább is tud felőle, — de hát mit tehet ő róla, hogy a környezet, amelybe jutott, csupa gazemberekből áll.

Jókainak az a meggyőződése, hogy a zsidó mindig olyan, mint a környezet, amelyben él. Gazemberek között elgazemberesedik ő is, de jellemének főbb vonása mégis *a hűség és megbízhatóság* marad.

Tekintetes uram, — így szól Rokomozer Illavayhoz, — ki őt felelősségre vonja, hogy a készülő betörésről nem tett említést neki, bár tud felőle, — bolond a világ és rosszak az emberek. Majd megérti azt a tekintetes úr is, csak most siessen Gargóvárra. Mert hát bolond a világ, rosszak az emberek. Nem mondhatok többet. S ha azután vissza jön ide a tekintetes úr s ekkor is azt fogja mondani: »Rokomozer én tereád haragszom,« hát leveszem a sipkámat a fejemről s azt mondom, hogy ide üssön azzal az ólmos bunkóval.

Mikor azután Illavay megtudja, hogy távollétében Gargóváron az ő menyasszonyát odaadták a hülye Opatowszkynak, »úgy rémlett előtte, hogy a zsidó orgazda kérdi tőle, hogy: nos, hát nem jó ember Rokomozer? s a mint a vér a fejének indult, az a gondolat támadt agyában, hogy annak a vén orgazdának kezet csókoljon. Mert az nem olyan gazember, mint az ősnemes Temetvényi.« Mester ő a csalásban, de azért kénytelen elismerni, hogy a fiatal Opatovszky baronesse túltesz rajta e tekintetben. »Mire viszi ez, ha meg nő, — így kiált föl, — *még te is tanulhatsz tőle Rokomozer*«.

Angliából Francziaországba, onnan meg Amerikába vetődött zsidó *Degoud Raoul* a »*Kraó*« című regényben szintén nem becsületes, de szeretne az lenni. Sok rokonszenves vonás van benne, de nem elég jellem. A czimeres gazember Quimper Elinor gróf tartja őt kezében s ő nem mer vele szembeszállani, inkább eszközévé aljasul. Jellemző e két férfiú viszonyára az, mit a zsidó Degoud a gróf szemébe mond, mielőtt Amerikába menekül:

»Hát uram, Quimper Elinor gróf, én most csak azon csodálkozom, hogy midőn kettőnk közül egyiknek a fegyház elől szökni kell, — az én vagyok.«

Óh, mily mély igazság rejlik a zsidó bűntárs e szavaiban! Számtalan példával igazolja ezt az élet. Ha a zsidó szembe mer szállani a hatalmasok gazságával s meg meri mondani az igazat, — betörik a fejét; ám ha bűntársul szegődik, — mihelyt napfényre jön a csalás s kisül a turpiság — őt dobják oda áldozatul.

— Hát kellett ez nekem? — Mire való a zsidónak az igazmondás? mondja többször a »*Sárga rózsa*« című regényben Pelikán Samu, a zsidó lókupecz. Pedig ez már magyar zsidó, »csontos termetű férfiú, erősen görbe orral, hosszú bajusszal és szakállal, magas karimájú túri süveget visel darutollal, koczkás mellényt, kurta janklit, angol bugyogót hosszúszárú csizmába húzva«

Az emberszerető, igazságos és hűséges zsidónak remekül rajzolt mintaképe *Rotheisel Abrahám*, »Ráby Mátyás« leghűségesebb embere, II. József császár idejéből.

Eleinte ő is a maga útján halad, jár az üzlete után. Ügyes, élelmes és becsületes kereskedő. A társadalomból ki van zárva, de nem is igen vágyódik oda, hiszen elég alkalma van megfigyelni, hogy ott csak erőszak, önérdek, haszonlesés és csalfaság uralkodik. »Áldja a Jehovát, hogy neki az országok földéből csak az országutat adta.« Szánja a parasztnépet, mely állat módjára kínlódik, de hát mit tehet ő, a zsidó, midőn a hatalmasok sorában nincs senki, ki szívén viselné a köznép sorsát, nincs, ki saját érdekén kívül mással is törődnék. Egyszer azután Bécsbe kerül — nevét a Rotheselt akarja Rotheisel-ra kijavíttatni, — s itt találkozik a kabinetirodában földijével Ráby Mátyással. Az első önzetlen ember, kit meg-

megismer. Előtte feltárja a helységében üzött rettenetes rablógazdálkodást és tolmácsa lesz előtte a sanyargatott jobbágyok jajkiáltásainak. A zsidó szavai rábirják Ráby Mátyást, hogy a császártól megbizatást kérjen és hazamenjen igazságot tenni, az aljas üzelmeket felderíteni — és ezen maga elé tüzött dicső feladatnak lesz áldozata. Hol támogatást remél, ott árulást talál. Kik kezét-lábát csókolva könyörögtek, hogy mentse meg őket, azok megcsalják, hamis tanunak állanak be ellene s nem marad más mellette, mint a szerelmes leány és — a zsidó Rotheisel. E kettő menti meg őt, valahányszor végszükségbe jut. A zsidó az egyetlen, ki a császárig juttatja el a szerencsétlen rab Ráby tudósitásait, képes érdekében letenni a zsidóesküt, mi valóban borzalmas volt, de mit a költő még a valónál is szörnyübbnek fest, hogy ezáltal még nagyobbnak tüntesse föl az áldozatot, mit Rábyért hoz a zsidó, és a költői igazságszolgáltatás jól megérdemelt jutalom gyanánt Rotheiselnek juttatja azt a szerepet is, hogy a kimerült és alélt Rábyt ő találja meg az utczán és elviszi az angyali jóságú szerelmes leányhoz.*)

Végre a »De kár megvénülni« zsidó leánya, *Myrrha*, mig egyrészt ugyancsak a zsidó hűség és ragaszkodás megszemélyesítője, egyúttal a zsidó könyörületességet és jószivüséget is jelképezi. Ő ápolja minden érdek s minden gyönyör nélkül a königraetzi csatában megsebesült ifjat, éjjeleket átvirraszt a halálos sebben nyavalygó férfi mellett. De nemcsak jó, hanem nemesszivü is »nekem egy zsidó leánytól kellett megtanulnom, mi a nemes ember kötelessége.« »Csak ez az egyetlen lény, ez a Myrrha volt hozzám könyörületes.«

Zsidó asszony ad ruhát a menekülőnek (Kőszivü ember fiai I. 99. l.), s bár a libasütögető zsidó asszony nem vehet részt »Gazdag szegények« lakomáján, de azért elküldi az ő adományát; Myrrha apja pedig, a batyus zsidó, a helyett, hogy dolga után járna, tépést gyüjt a königraetzi sebesültek számára.

Mert ilyen a zsidó, hűséges, megbizható, könyörületes és jótékony.[1]) Jókai mondja ezt, ki mint maga irja, *az élet igaz alakjait keresi* és csak annyiban idealista, hogy közöttük nemcsak a rosszat, hanem a jót is meglátja. Pedig ő igazán ismert minket. Hiszen alig élt még keresztény ember ebben az országban, ki több zsidó embert ismert volna, több zsidóval állott volna barátságban, mint Jókai.

Ez a szó »zsidó,« még valamit jelent Jókai nyelvén, azt, hogy: szorgalmas, munkás, fáradhatatlanul iparkodó. Ezért gyülölik azt regényeinek antiszemita alakjai, azért oly borzasztó név ez előttük.

»Hát *zsidó* vagyok én?!« — így kiált föl a »magyar úr Amerikában«, midőn barátai arra akarják birni, hogy nézzen valami munka után. Jókai antiszemitái szemében az, aki dolgozik, megvetni, gyülölni, vagy hát legalább is sajnálni való.

Mikor az elzüllött apát, báró Opatowszkyt, Rokomozer azzal akarja vigasztalni, hogy fia tanul, rajzol, dolgozik stb., az elkeseredett apa felkiált: Úgy kell a gazembernek!

Jókai szemében pedig épen ez az erény teszi rokonszenvessé a zsidót. Myrrha apjában festi a zsidó családfő igazi typusát, ki miután reggel egy óráig hangosan imádkozott, batyuval a hátán elindul dolga után, semmiféle munkától vissza nem riad és gyermekei neveléséért többet áldoz keserves keresményéből, mint a dúsgazdag nemes. »A héber polgártárs — mondja más helyt — kutyát, madarat nem tart, inkább kis gyermekeket szerez magának, annak eltartása sem kerül sokkal többe.« Szilárd meggyőződése, hogy a nemzeti jólét ez országban meg nem teremthető a zsidófaj nélkül. Mert a fajmagyar — így mondja többször — nem akar kereskedő lenni, rőffel, fonttal a kezét beszennyezni. A görög s rácz, mint a közelmult története mutatja, szintén nem ért ahhoz, hogy saját jólétével együtt a nemzet jólétét is előmozdítja. (»A pénz betegségei,« »Csendes évek története« stb.)

Mikor Ráby Mátyás hirül adja a helytartósági elnöknek, hogy II. József megengedte a pesti zsidóknak, hogy zsinagógát épithessenek a városban, ő excellenciája így kiált föl: Zsinagóga! hisz ez elpusztítása Pest városának! hisz akkor

*) Valóban érthetetlen ezek után Kecskeméti azon állítása, »Rotheisel alakjához nem fűződik semmi tendenczia.« M. Zs. Sz. 1897. évf. 139. lap.

[1]) Csupán az »Egy az Isten« czimü regényében van a zsidó szivtelennek és irgalmatlannak festve, csakhogy ez nem tulajdonképeni zsidó, hanem erdélyi *szombatos*, »kik gyülölködők és sokkal babonásabbak is, mint az igazi zsidók.« 308. l.

száz év mulva Jeruzsálemnek fogják hívni Pestet. A zsidóknak háromemeletes házaik lesznek s látni fog a világ zsidó nemeseket is praedikátummal és czímerekkel; még a diétába is beviszik őket...

És Ráby Mátyás, kinek szavaiban a költő nézete nyilvánul meg, csak azt sajnálja, hogy e rettegett kort nem éri meg, mert tudja, hogy Pestből addig világváros nem lesz, míg az a görögök és ráczok kezében marad és tudja, hogy addig ez ország felvirágozni és megerősödni nem fog, míg a zsidónak teljes jogot nem adnak arra, hogy szabadon dolgozhassék és munkájával előmozdítsa saját magának és az országnak gazdagodását.

Hogy voltak és vannak közöttünk, kik a meggazdagodás felé törekvésükben letérnek az egyenes útról, azt mi is tudjuk és Jókai is tudja. A hitelezők legnagyobb része zsidó és bizony a *zsidó uzsorás* elég gyakori alak regényeiben; Kakas Márton is sokat élczel fölöttük. Isten tudja, vajon ezen alakok is nem-e az életből, vagy talán épen a költő saját tapasztalataiból vannak-e merítve? »Mert hát a váltókkal, ezekkel a pokolgépekkel sokszor levegőbe röpítettek az én irredentistáim.«

Tény azonban, hogy a legszivtelenebb uzsorások regényeiben mégsem zsidók, hanem igazhitű keresztények s mindig antiszemiták. Romosz úr az »*Egyhuszasos leány*«-ból, ki sem mozdult lakásából az egész szabadságharcz alatt, csak azt ment el megnézni, mikor a Terézvárosban a zsidókat akarták megölni és szidta a kormányt, mert az nem akarta azt megengedni. Különben is roppant dühös azért, hogy a kormány mindig pártfogolja a zsidókat és azért a keresztény uzsorás alig tud megélni.

Diadem, a »Ma« regényből, a szédelgő bankár mintaképe, igazhitű keresztény, nemkülönben Tálfájay úr szeretett öccse is, ki saját testvérének száz perczentre kölcsönöz.

Csaló, haszonleső, uzsorás akad a zsidók között is elég. Nem lett volna a költő olyan igaz barátja a zsidóságnak, mint a milyen tényleg volt, ha ezt eltakarni igyekezett volna. De ez nem a zsidóság büne és hibája, mert hiszen épen oly otthonos e bűn más körökben is és így a zsidó népfaji tulajdonságai közé épen nem tartozik.

V.

Miként a zsidógyülölet, úgy a zsidók iránti rokonérzés is különböző módon nyilvánul meg az egyes embereknél. Sokan vannak, kik épen a zsidóság iránti szeretetből minden áron igyekeznek Izrael tévelygő bárányait az igaz üdvösség aklába téríteni.

Ama becsülést, melylyel Jókai fajunk iránt viseltetik, az mutatja leginkább, hogy ő a zsidóhitből való kitérést hibának, bűnnek nevezi és már a »*Zsidófiu*«-ban a hitehagyás az, mi a hősnek, Szerencsés Imrének katasztrófáját előidézi.

Jellemtelen, gyáva az előtte, ki bármi okból hátat fordít atyái hitének. Czinikusabban nem lehet beszélni az áttérésről, mint ahogy az ő kitért zsidói beszélnek.

Egy zsidó kereskedő benyit Ny. P.-hez — így irja »Emlékeim«-ben — s azt mondja:

— Kálvinistává akarok lenni!

— Miért épen kálvinistává és nem római katholikussá, hisz ez az uralkodó vallás, ez ád legtöbb előnyt az áttérőnek?

— Igaz, — szólt a bankár, — de hát így áll a dolog. Az aerarium most hirdeti ki a bánáti kamarai bérletet. Csak három nap határidőt tüztek ki. De nem versenyezhet más, mint keresztény. Ha a pápistákhoz megyek, azok olyan hosszú czeremóniát csinálnak velem, hogy elkések a concursusról, de a kálvinistákhoz áttérhetek ma, holnap mehetek Bécsbe s holnapután enyém a kamarai bérlet. A fiamat azután már katholikusnak kereszteltetem ki, — ő ráér.

Ez a bankár azután élete megmentőjét — 5 forinttal jutalmazza. No hiszen többet nem is ér az ilyennek élete.

Hasonló jellemek az ő többi kikeresztelkedett zsidói is.

Egy »katholizált zsidónő« az eszköze és czinkostársa a leggyalázatosabb alakok egyikének, kiket Jókai lefestett, a szabadságharcz galád »Gyémántos miniszterének« és a »Tégy jót« Vigárdynéja, ki eredetileg egy tollkereskedő zsidó leánya volt, valóságos »ősember nőstény brüsszeli csipkében«. Léhaságát és szivtelenségét csak az enyhíti némileg, hogy ellenfele Meritoris bankár még hozzá képest is valóságos szörnyeteg. Eredetileg e két akasztófavirág egymásnak volt eljegyezve, de Meritoris elhagyja menyasszonyát, a tollszedő leányát, mert

attól tart, hogy nem tud számára reczepcziót szerezni a gentry-világban.

Gyávaság, hűtlenség és bűn a hitehagyás mindenekelőtt, miként *Myrrha*, mondja az V-ik parancsolat, a szülők iránti tisztelet ellen. Hiszen a keresztény vallás tanai nemesek, czeremóniái fenségesek, Jókai bizonyára annak tartja őket, sőt *Magneta*, a zsidó büvésznő is elismeri ezt, de a kitérés azért rettenetes marad, »mert a kitérő megátkozza a vallást, melyet elhagy, apái hitét, a szent frigyládát, a thorát . . . a prófétákat és patriarkákat, — a szent Siont, az örök Jerusoloimot! . . . Oh rettenetes szertartás! S te azt mondod, hogy ez semmi áldozat?«

S a keresztény ifjú e nyilatkozat után annál hevesebben szereti a zsidó leánynak — a lelkét.

VI.

Mindaz, mit Jókairól és a zsidóságról megirtam, picziny sziget csupán a nagy költő munkáinak oczeánjában. Az ő irói működésének végtelen sokoldalúságához képest csekélységek ezek, melyeket egyik-másik Jókai-olvasó talán egyáltalában nem is vesz észre s csak mi tulajdonítunk oly nagy fontosságot nekik, kik végtelen hálásak vagyunk a kívülről jövő *őszinte* jóindulat minden csekély jeléért. Hiszen az, ki Jókai regényeit végigolvasta, az bejárta a nagyvilágot, sőt még a tenger fenekét is. Ha elveszne minden szaktudományi munka, melyet ma irtak és megmaradnának Jókai munkái, — egy későbbi nemzedék képes lenne azokból pontosan megállapítani az emberi tudás minden ágának mai állapotát, hiszen filozofia és természettudomány, nyelvészet és történetirás megannyi épitő anyag az ő kezében, melyeket felhasznál regényeinek fölépítése közben.

Nevetséges lenne hát, ha egyes szaktudósok most neki állanának és gombostüre fűzve ama apróbb tévedéseket, melyeket a regényiró a részletekben elkövetett, bebizonyítani igyekeznének, hogy szaktudásuk picziny szobáját ők jobban ismerik, mint Jókai a világegyetemet.

Ezt teszem én most a következőkben és mégis tisztán érzem, hogy nem vétek az ő nagy szelleme ellen ezáltal. A hódolat tömjénszemecskéi akarnak ezek lenni, melyeket a Jókai-

kultusz oltárán elégetek, mert én az ő könyveit nem csupán mint szépirodalmi műveket bámulom, hanem mint ismeretterjesztő munkákat is nagyrabecsülöm. Ez bir arra, hogy a következőkben abc-rendben összegyüjtsem ama *apróbb tévedéseket*, melyeket a nagy Jókai a *bibliaismeret és zsidó tudomány körül elkövetett.*

Abiram. Ő is részt vett a Mózes elleni lázadásban, de vezér gyanánt Korachot emliti a szentirás.

Adonay. Istennek ezen nevét szabad kiejteni és pedig nem csupán »Dávid zsoltárai«-ban (»Rab Ráby«), hanem bárhol is. Ellenben a J—h—v—h nevet sem ott, sem máshelyt nem szabad ajkunkra venni.

Anilai és Azilai a Kr. utáni első században éltek Babyloniában, nem pedig az ú. n. babiloni fogság idején. Történetük különben hiven van elbeszélve. (»Rendkívüli nők.«)

Baer hetib sohasem jelent annyit, mint »örvendetes hír« (»Egész az északi polusig«), hanem »világos magyarázat.«

Czion hegye bizonyára szent előttünk, de a kinyilatkoztatás nem ezen hegyhez füződik, mint azt Jókai igen gyakran említi, hanem a Sinaj hegyen ment az végbe. Ellenben teljesen megegyezik a hagyományos felfogással, hogy a tizparancsolat »ránk oktrojáltatott«. Nem tudom, honnan meríti Jókai, hogy ezen esemény Remadan hó 18-án történt.

Elihud alatt felsőbb lényeket ért a költő. Úgy hiszem, ez a bibliában emlitett b'ne elohim téves átirása.

Garizimhegyi ünnep alatt a S'mini aczeret ünnepet akarja érteni. Nem tudjuk, honnan meríti ezen elnevezést.

Gosenföldön laktak őseink Egyptomban, de nem Sisak-Sechonchis király idejében, hanem csaknem 800 évvel azelőtt.

»*Jobbomon* Michael, balomon Gabriel, előttem Uriel hátam mögött Rafael, fejem fölött — — fejem fölött — — az ötödik védőangyal nevét elfelejtette.« Így idézi Jókai az ismeretes imát »Fortunátus Imré«-ben. Később úgy látszik valaki figyelmeztette a tévedésre, hogy fejünk fölött nincs angyal, hanem Izrael Istenének szelleme. A költő azonban a javítást félreértette és így történt, hogy a Rab Ráby«-ban, hol ezen imát ismét idézi, az ötödik angyal neve Izrael.

Jojszef czedek. Ez a név szokásos, csakhogy alatta Jákob fiát, Józsefet szoktuk érteni és nem egy, a II-dik templom

elpusztítása idején élt férfiut, amint Jókai a »Kétszer kettő négy«-ben említi.

Judáspénz. Ugyancsak a fenti elbeszélésben említtetik. A legnagyobb képtelenség, hogy a grodnói zsidók az újtestamentomban említett harmincz ezüstpénz egyikét ereklye gyanánt őrizzék. Erről a pénzről sem irott emlékeink, sem a szóbeli hagyomány nem tud semmit. A pénz alakjának leírásából következtetem, hogy Simon fejedelem által veretett pénzről van szó.

Katlanit. Jókai szerint szűz leány, kinek több vőlegénye egymásután elhalt, holott tényleg első sorban épen férjes nőt értünk alatta, kinek több férje halt el egymásután.

Kaáb. Izrael prófétája, ki a mohamedán hitre tért, teljesen ismeretlen; talán az újkor nagy szédelgőjét, Sabbatai Czevit érti alatta.

Keszuba, »moring, ami 37 és fél darham.« Talán drachma akar lenni. Különben ez a számítás nálunk ismeretlen. A mohar hajadonnál 200 zuz, özvegynél a fele. Ezen összegből *lehuzni* nem szabad.

Lamekh. Ádám ősapánk unokája, kit Karika Peti (»Egész az északi polusig«) a jég között megtalál. A részben szándékos, részben szándéktalan anachronizmusokat; Amhaarecz, neszinim karaim, kohen, keszuba stb. már föntebb megemlítettük.

Min hoolam v'ad hoolam. inkább »ezen és a túlvilágon« fordítandó, mint a »két örökkévalóság«-gal, mert két örökkévalóság nem létezik, csak két világ.

Nephilim bizonyára a genesisben említett »nephilim« akar lenni, mely szó ott óriás lényeket jelent. Abban azonban Jókai állítása teljesen megfelel a hagyományos felfogásnak, hogy ezek emberevő óriások voltak. (Anse hasem = anse hasamta.)

Oceania. Az anachronizmusról, mely ezen regében előfordul, már föntebb megemlékeztem.

Orias el Nil »így neveznek a héberek egy növényt«. Nem tudom mi akar ez lenni. Megjegyzendő, hogy az u. o. (»Egész az északi polusig«) felsorolt többi héber növénynevek nagyjában pontosak.

Óra. A vén szombatos zsidó (»Egy az Isten« I. 308. l.)

azért nem engedi gyermekeit összeházasodni a szomszéd faluban lakó zsidóval, mivel az nem elég jámbor s órát tart házánál. Tény az, hogy a talmud szerint, bizonyos vonatkozásokban, a nappal mindig 12 egyenlő részre osztandó és így az óra nem mindig 60 perczből áll (saoth zemanioth), de azért rendesen a sa'a mégis a mi óránk. Az óratartás a háznál tehát nemcsak tiltva nincs, sőt jámbor zsidó háztartás meg sem lehet óra nélkül. A zsidó vallási czeremóniák az itt említett helyen különben elegendő alapossággal vannak ismertetve.

Orthodox. A zsidók konzervativebb része alig egy félszázad óta nevezi magát ezen jelzővel. Midőn tehát költőnk Szerencsés Imre apját orthodox zsidónak nevezi, — roppant anachronizmust követ el.

Parnasza nem hozomány, hanem a táplálék, melylyel a férj nejét és gyermekeit ellátni köteles.

Sofer átok. Jókai szerint a szigorubb átok. A talmud tényleg ismeri az átoknak, helyesebben az átok alá helyezésnek több fokozatát (cherem, nidduj és samta), de ezen elnevezés teljesen ismeretlen.

Szerdai böjt a zsidóknál nem létezik, inkább a hétfői és csütörtöki.

Szőlőleve, a bor, zsidóknak nem tilos, csak a nem zsidók által készített bor.

Zekukim szó magában nem jelent annyit, hogy ezüst, hanem a keszef szóval összekötve használatos »összeg« értelemben.

VII.

A komáromi kis diákból, ki anyjától a legtisztább vallási türelmességet tanulta, a kecskeméti jogászból, ki a zsidó ifjak barátságát kereste, a világirodalom egyik legkiválóbb alakja, a magyar nemzet örök büszkesége lett.

A hazai zsidóság szeretetét, ragaszkodását már ezen érdemeivel, melyet a magyar nemzet érdekében szerzett, teljesen megnyerte magának.

De nála az alkotó erővel együtt növekedtek lelkének erényei: a határt nem ismerő igazság és emberszeretet s ennek keretében a rokonérzés a félreismert zsidóság ügyével.

Csoda-e hát, ha oly határtalanná nőtt ragaszkodásunk és hálánk iránta?

E hálának nagyon csekély részét már a költő életében igyekezett a magyar zsidóság leróni.

1869-ben a terézvárosi zsidók nagy erőfeszítéssel és áldozatkészséggel választották őt meg a kerület országgyülési képviselőjének. Tenczer Pali bátyánk — mint maga kedélyesen elbeszéli, — a szomszéd kerületben a kormánypárt érdekében dolgozott minden erővel, de még szilárd kormánypártiságánál is erősebb volt ragaszkodása az ellenzéki jelölthöz, Jókaihoz. Ő adta kezébe a fegyvert, melylyel leverte ellenfelét Gorovét, az akkori kereskedelmi minisztert.

Ez időtől kezdve Jókai tréfásan »tiszteletbeli zsidó«-nak nevezte magát.

Ő, kinek ifjukori ideálja volt, hogy a hazai zsidóságot a magyar kultura számára megnyerje, megérte azt, hogy felekezetünk a magyar irodalompártoló közönségnek kiváló tényezője lett. Ama nemzeti kiadás aláirói között, melyet irói működésének ötvenedik évfordulóján rendezett hazája, talán egy felekezet sincs oly nagy számban képviselve, mint a zsidó, pedig mi volnánk a hazai bevett felekezetek között a legkisebb és legfiatalabb.

Életének utolsó öt éve még szorosabban füzte őt a zsidósághoz azáltal, hogy zsidó leánynyal lépett házasságra, ki atyái hitéhez házassága után is hű maradt, mit a költő nagyon szivesen látott.

Mindvégig elfogulatlan birája maradt hibáinknak és erényeinknek; jogosult kivánalmainkért rettenthetetlenül küzdött tollal, szóval és tettel egyaránt.

Szeretett bennünket, bár ez ártott népszerüségének. De ő ezzel sohasem törődött.

Sokszor eldobtam én már magamtól a népszerüséget, — így szólt, midőn egyszer arra figyelmeztették, hogy nem vigyáz arra kellőleg, — de valami tündér mindig visszahozta azt nekem.

Mi pedig áldva őrizzük emlékezetét nemzedékről nemzedékre.

Losoncz. Dr. Vajda Béla.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Jelentettük annak idején, hogy *Dr. Mezey Ferencz* végleg meg lett választva az Országos Iroda titkárává és méltattuk e választás jelentőségét. Azóta e választás gyakorlati alakot öltött, mert az Iroda átköltözött Dr. Mezey lakására a Laudon-utcza 3. szám alá, amely, mint ismeretes, a Chevra Kadisa háza, ahol Dr. Mezey mint ügyész és titkár müködik. *Dr. Simon József* 34 évi tevékenység után sajátlagos alkotásától megvált, de azért megmaradt az Országos Iroda kötelékében mint annak főnöke és mélyreható szelleme valamint gazdag tapasztalatai jövőben is támogatni fogják ügyeit. A megválást a megszokott nagyjelentőségü munkakörtől kétségtelenül megkönnyitette az a jelentős körülmény, hogy az Irodát negyedszázad óta hű és kipróbált munkatársának adhatta át, ki ezen ügyek iránt azon 15 év alatt, amióta a Chevra titkára, sem szünt meg érdeklődni és mindenbe teljesen be van avatva, ugy hogy a zsidóság érdekei és nem ritkán bonyolult és nehéz ügyei mint eddig ezentul is szakértelemmel és körültekintéssel lesznek képviselve és ellátva. Megsértenők az uj titkár szerénységét, ha többet mondanánk, ugyanezért csak azon közkivánságnak adunk még kifejezést, hogy minden téren fényesen bevált tettereje az uj, egész felekezetünkre kiterjedő munkakörben multjának megfelelő eredményeket érjen el a haza és felekezet üdvére és saját megelégedésére. Folyóiratunk az új titkárban egykori szerkesztőjét és megindulása óta nagytevékenységü munkatársát tiszteli és ez újabb kitüntetése kiváló örömmel tölti el.

*

Az államköltségvetés tárgyalása alkalmával gróf Tisza István ministerelnök az országgyülés mindkét házában nyilatkozott a felekezeteknek adandó államsegély kérdésében, kiemelvén, hogy a protestánsokon kívül a többi felekezetek bajai is orvosoltassanak. Ez az elvi nyilatkozat megnyugtató, a kérdés csak az, hogy mikép fog a dolog festeni, ha az elv megvalósíttatik? Sajnálattal látjuk ugyanis, hogy a protestáns felekezeti sajtó némely organumában az állami pénz reményében felnyergelt agyvelő oly furfangos terveket eszel ki, melyek más felekeze-

tek kinullázására irányulnak. Nem mondhatjuk, hogy e tervkovácsok éppen a mi felekezetünk ellen törnek, de tény az, hogy egyik-másik terv megvalósulása esetén ugy járunk az államsegélylyel, mint a kongruával. Mi sem könnyebb, mint a segélyre olyan kulcsot találni, amely csak a mi számunkra nyitja ki az államkasszát. Reméljük azonban, hogy e pénzügyi lángelmék ez egyszer nem fognak diadalmaskodni. Az államsegély az állampolgárok közös adójából fog kitelni, és ugyanezért a jog és méltányosság azt követeli, hogy egyenlően orvosoltassanak a létező bajok.

*

A gyűlölet, melynek nincsen reális alapja, nem csillapodik semmiféle körülmények között, mert nem szüntethető meg az olyan alap, amely nem létezik. Az »oktalan gyűlölet« mindenhol és mindenha rombolt. Erről a szomorú igazságról tanuskodnak az orosz közviszonyok. A végzetes balsikerek a távol keleti harcztéren semmiben sem hangolta át az orosz vezető köröket a zsidók irányában. Zsidóvér folyik a csatatéren az orosz hazáért, zsidó katonák hordják körül a kereszttel tüzelő orthodox papot a táborban, vitézül rohannak az ellenség tüze elé és tömegekben esnek el oly mezőn, hova békében a lábukat betenni nem szabad. Mandsúriában a zsidó meghalhat, de nem élhet. Ha kiverte az ellenséget, takarodnia kell vitézségének színhelyéről, mert az orosz, nem khinai vagy japán föld. Midőn lelkét a csatamezőn kileheli, védtelenül otthon hagyott feleségét és gyermekét mészárolja le ugyanaz a nép, melynek védelmére életét adta oda. Ez nem a képzelet szüleménye, mert legujabban mind sürübbekké válnak az orosz zsidó üldözések. A harcztérről hazatérő zsidó katonák nem fogják valamennyien viszontlátni szeretteiket — a csőcselék legyilkolta vagy kiüldözte őket. Ez az »oktalan gyűlölet«, ezt semmiféle gondolkozás, semmiféle érzelem nem fegyverzi le. Minő hüség lakozik az orosz zsidóban, ki ily körülmények között teljesíti hazája iránti kötelességét. Hol van az a kozák, ki hasonlóra képes?

*

Az orosz elnyomás gazdasági hatásai egyre sulyosabbakká válnak és az elviselhetetlenség határaihoz közelednek. Majd nem beteljesedett az, amit az azóta légberöpített mindenható Plehve a nála tisztelgő zsidó küldöttségnek mondott: »Befütöm lábaitok alatt az orosz földet, mint a poklot, ha a nihilizmust meg nem szüntetitek«. Az orosz pokolból tényleg oly sok zsidó (és keresztény) menekül, hogy az Egyesült-Államok kormánya a bevándorlás megakadályozására gondol. Az utolsó évben 140.000 volt csupán a zsidó bevándorlók száma, New-York ghettója megtelt, a városban közel 700.000 zsidó lakik. Az amerikai zsidók ép most vitték keresztül, hogy a washingtoni kongresszus utasította a kormányt, hogy semmi szín alatt se engedje, hogy zsidó polgárai Oroszországban kivételes elbánásban részesüljenek. Óriási pénzáldozatokat hoznak a bevándorlottakért, ugy hogy minden segélyforrás kiapadóban van. Távol áll tehát tőlük az elfogultságnak az árnyéka is, és mégis maguk mondják, hogy legalább 4—5 évre apasztani kellene a bevándorlás áramát, hogy ezen idő alatt a már immigráltakat assimilálhassák. Az orosz birodalom után az emigrálás tekintetében a mi monarchiánk következik, aránylag sok hitrokon vándorol ki Galicziából és Magyarországból. A fenyegető katasztrófa tehát minket magyarokat, a dolce far niente mestereit, közvetlenül érint. Felvetették az emigráczió-konferenczia eszméjét, melyen minden ország képviseltetné magát. Az értekezlet a kivándorlás áramát nem állíthatja meg, de talán uj telepítési területet találhat. A czionisták »nagy vezető bizottsága« maga is e szükségszerűség hatása alatt határozhatta el, hogy a kelet-afrikai tervet nem ejti el, bár saját pártja kebelében talán a többség ellensége az ugandai zsidó államnak. A zsidó ügyet soha sem uralta a terv- és czélszerűség, hanem a szükség. Valahogy lenni kell, mert sehogy nem lehet. De hogy mikép lesz, annak csak az Isten a megmondhatója.

*

A szövetkezetek, melyeknek működését többször tettük szóvá, szeptember hóban fővárosunkban nemzetközi kiállítást rendeztek. Az elhasalt szövetkezetek és számtalan károsultjaik természetesen nem állíttattak ki, pedig a károsultak nem csak zsidók, amint általánosan tudva van. Azt azonban kevesen tudják, hogy számos helyen az első áldozat a keresztény kereskedő, ki a papokból, tanítókból és földesurakból rekrutálódó vevőit azonnal elveszti. Nem tudjuk, hogy ez az ok vezette-e a gömöri protestáns lelkészértekezletet, midőn azt a határozatot

hozta, hogy a papokat és tanítókat óva inti a szövetkezetekben való részvételtől. Bizonyára nem ez, mert vannak erkölcsi okok elég bőségesen. Kétségtelen ugyanis, hogy a szövetkezetesdi, a bor- és pálinkakezelés stb., nem emeli a tiszta erkölcsöt, melyen Hunnia áll. Jellemző azonban, hogy egy liberális protestáns organumban az érintett nemes határozat heves támadás tárgya volt. A jeles tollforgató megfeledkezett arról, hogy jaj minden kisebbségnek, ha a többség az önző boykott terére lép. Jó lesz, kissé gondolkozni.

*

A »The Jewish Theological Seminary of America« az imént kiadott 1904—1905-re szóló »register«-e ezen ujjászervezett rabbiképzőről tiszta képet ad. A »facultas« 6 tanárból és két instruktórból áll, kik kizárólag zsidó theológusok. A könyvtárban a főkönyvtárnok (Marx tanár) öt alkalmazottal rendelkezik. Az administrativ ügyeket világi emberekből álló bizottságok intézik, kik között az intézet nagy jótevői és az amerikai zsidóság szellemi vezetői foglalnak helyet. Schiff J. H. gyönyörű kétemeletes épületet emeltetett — saját költségén — az iskolának, amely kizárólag az iskoláé. A szakkönyvtár legbecsesebb részét egy biró (Sulzberger Mayer) ajándékozta. A kéziratok száma már most 750, felette tekintélyes szám.

Az amerikai nagy conceptio azonban nemcsak anyagi, hanem szellemi tekintetben is mutatkozik. Az intézet élén széles látkörű tudós (Dr. Schechter Salamon) áll, ki uj disciplinát, a zsidó theologiát, állította be a tantervbe. Feltünő ugyan, hogy a zsidó theológia rabbiképzőn uj tantárgy, de azért mégis igaz. A biblia, a zsidó történet és irodalom, továbbá a homiletika tanítása úgy történik, mint a többi rabbiképzőkön. A talmudtanítás azonban bővült, amennyiben a babylóniai talmud mellett a palesztinai talmud is behatóan tárgyaltatik és a régi tannaitikus midras, a Mekhilta, Szifra és Szifré, szintén helyet kap. Valamennyit tudományos módszerrel pertraktálják. A szeminárium konzervativ, Dr. Schechter is konzervativ ember, de azt a nézetet vallja, amit pl. a berlini orthodox rabbiszeminárium rektora és talmudtanára is vall, hogy a tudományos módszer a konzevativizmussal nem ellenkezik és a talmudra is alkalmazható. Vagy helyes az uj módszer, vagy nem helyes. Ha helyes, akkor a talmudnál is helyes, ha nem

helyes akkor a többinél sem helyes. Kétféle igazság nincs. Uj és elavult módszer egyszerre pedagógiai képtelenség. A kódexeket (Sulchan Arukh) egészen külön tanárra bizzák. Valamennyi jelöltet a »Chazanuth«-ba is kiképezik. Határozottan üdvös ujítás. Üdvös ujítás az is, hogy a tanárok télen a nagy közönség számára felolvasásokat tartanak. Az óvilágban divatos elszigeteltség, sajnos, nagyon megboszulja magát.

Az ujjászervezett intézet külső-belső berendezése nemes önérzetre és szakértelemre vall. Minthogy élén müvelt és tapintatos férfiu áll, kiben régi és modern tudás férfias erélylyel párosul, a zsidó tudomány emez uj és méltó magaslaton álló főiskolája szép jövőnek néz elébe.

A »Hebrew Union College« Cincinnatiben szintén rekonstruáltatott. Ugyanazok a jótevők, kik a newyorki rabbiképzőt fejedelmi adományaikkal uj életre keltették, a nevezett intézetet is bőkezüen látták el: az előbbi alaptőkéje két és fél, az utóbbié két millió korona, mihez jelentékeny évi tagsági dijak járulnak. A »Hebrew Union College« tanári kara 10 theológusból áll. Az idén tiz rabbit avattak fel. Ezeket az adatokat a »Hebrew Union College Annual«-jéből vesszük ki. Ez az Évkönyv egy fényesen kiállított 500 lapos vastag kötetből áll, melynek irodalmi része 20 közleményt foglal magában.

*

Dr. Stiller Bertalan, a zsidó kórház igazgató főorvosát, rendkivüli egyet. tanárt nagy kitüntetés érte: udvari tanácsossá lett kinevezve. A napokban lett 40 éve, hogy Dr. Stiller mint segédorvos először lépett be a zsidó kórházba és azóta szakadatlanul vas szorgalommal dolgozott és szakmájában elsőrendü tekintélylyé emelkedett fel. A nagyérdemü tudós magas kitüntetése széles körökben keltett örömet.

*

Folyóiratunk zártakor olvassuk a napilapokban, hogy *gelsei Guttmann Vilmos* és három fivére bárói rangra emeltettek. A nagy kitüntetés oly családot ért, amely több mint egy emberöltő óta nagy jelentőségü közgazdasági tevékenységet fejt ki, melyet a napisajtó kellően méltatott. Mi e helyen csupán azt emeljük ki, hogy a család feje, Guttmann Vilmos, felekezeti életünknek kiváló alakja: az Országos Iroda helyet-

tes elnöke, az egyik izr. községkerület és a nagykanizsai izr. hitközség elnöke és felekezeti ügyeink iránt minden alkalommal meleg érdeklődést tanusított és azokat bőkezüen támogatta. A királyi kegy, mely feléje fordult, bizonyára ezen érdemeit is jutalmazni kivánta.

*

A mise-alapok. Augusztus hó folyamán bejárta a hir a lapokat, hogy a VII. kerületi plébánián Tóthfalussy plébános halála után a mise-alapból és a Hermina kápolna-alapból több mint huszezer korona hiányzik. Az elhunyt plébános hagyatéka ellen most Budapest székesfőváros mint kegyur nevében Halmos János polgármester és Boltisár József püspök, érseki helynök, mint a megkárositott alapok képviselői, 20.667 K. 69 fillér s járulékai iránt rendes keresetet adtak be a budapesti törvényszékhez, amely a perfölvételre határnapul folyó évi november hó 4-ét tüzte ki, egyben pedig az ismeretlen örökösök képviselésére ügygondnokul Nagy Emil dr. budapesti ügyvédet rendelte ki.

Ezt az ujdonságot egy napilap törvényszéki rovatából vágtuk ki. Nincs benne semmi különös, nem is oly ritka, hogy plébánosok az emlitett rovatba kerülnek. A kath. papokat e ténykedésekért felelősség nem terheli, nem zsidók, kik az egyesek büneiért egyetemesen felelősek. Egyébként sem szoktunk más felekezetek ügyeivel foglalkozni, legkevésbbé pedig a mindenható egyház papságáéval. Ezt a hirt mégis fel kell jegyeznünk, mert hőse egyszersmind a zsidó misszó hőse volt. Tüzzel-vassal pusztitott; nem ismert se állami, se egyházi törvényt, ha zsidó került a horogra. És akadt bőven. Az egész csupán formaság, meg kell szorítani a plébános kezét. És megszorították, melegen, nagyon melegen, ha ez a kéz véletlenül nem babrált a mise- és kápolnapénzekkel.

*

Biedenkopp G. művében »Babylonien und Indogermanien. Ein Geistesflug um die Erde« *(Berlin* 1903*)* velejében nem Babylóniáról és Indogermániáról, hanem a zsidókról és a németekről beszél. A jeles férfiu csak reklám kedveért választotta ezt a hangzatos czimet. Nietzsche-féle stilusban beszél, helyesebben kiabál. A hódító sémiek »Raubstämme«, a hódító árják »Herrenvolk.« Idézeteket adni bajos, nagyon sokat

kellene kivonatolni, de az egésznek a tenorja, hogy a biblia, az egész kereszténység zsidós, ártalmas, ki kell dobni a német nép kebléből. B. ahhoz a nagy társasághoz tartozik, amelyet a méreg esz meg, hogy a germánok a zsidó szellem előtt, habár keresztény alakjában, meghódoltak. David Fr. Strauss »Der alte und der neue Glaube« cz. művében a biblia és a keresztény vallás ellen a bölcsészet fegyvereivel szállt sikra, az epigonok a fajelméletből merített otromba gyülölettel, dokumentálva azt, hogy a sémi szellem szelidítésére még nagyon is rászorulnak. Jól esik lelküknek, hogy nem a gyenge zsidóknak, hanem a vad babylóniaknak hódoltak be és most már divatossá válik a »babylonisch-jüdischer Monotheismus« szó. A zsidók az ilyen könyvekből megtanulhatják, hogy a tudomány nem pusztán akadémiai, hanem szörnyen gyakorlati jelentőséggel bir.

*

Már évekkel ezelőtt hallatszottak a prot. papság körében hangok, hogy a lelkészi fizetés minimuma 2400 koronában állapittassék meg. Erről egy izben szólottunk is, kiemelve azt, hogy a kongrua-törvény a zsidó papokon, kik tulnyomóan nagyobb városokban működnek, nem sokat segített, mert a községek eddig is kénytelenek voltak 1600 koronával dotálni őket, ha azt akarták, hogy megéljenek. Most egyre erősbödik a mozgalom az érintett magasabb fizetés mellet. Ha ez keresztül vitetik, még pedig külön kieszelt határozmányok nélkül, akkor a modern zsidó papokra is mosolyogna annyi balsors után egy kis reménysugár. A csekély számnál fogva a kivánt összeg nem sokra rugna.

TUDOMÁNY.

GEMÁRA.

E szó »gemára« a zsidó irodalom egyik leggyakoribb és legismertebb kifejezése. Ki nem tudja, hogy »gemára« a talmud szó synonimje és jelenti azt a nagy szellemi terméket, mely a III., IV., V. századbeli palesztinai és babilóni iskolák produkáltak a misnához való kommentár alakjában és mely irodalmilag palesztinai és babilóni talmudra oszlik. Mindenki használta már vagy legalább is hallotta e kifejezést »Gemara lernen« és elmélkedett már talmudtanulás közben azon, »was die Gemara sagt«. Daczára a szó általános és gyakori használatának, mégsem eléggé biztos a szó eredete, etymológiája, neme és nyelvtani alakja. Magában a szakirodalomban is homály van a jelentéséről, történetéről és nyelvtani minőségéről. Ezen homályosságot szándékozom jelen czikkemben lehetőleg eloszlatni.

1. Kezdem a szó nyelvtani minőségével. Biztosnak látszik, hogy a szó »gemára« nőnemű főnév, ép úgy mint »misna«. Az átvételnél a latinba, tekintve, hogy a szó eredetiben is »a«-ra végződik, szintén nőneműnek vették és a többi nyelvek is, amennyiben a főneveket nemek szerint osztályozzák, szintén nőneműnek veszik; így a németben is van »die Gemara«. Ezen egybehangzó nyelvhasználatot a szótárak is szankcionálták. Úgy Levy (I. 343b.) mint Jastrow (255b.) szótáraikban a גמרא szó mellé »f« betűt tesznek, ugyanis a szónak »a« végződését nőnemű képzőnek veszik. Csodálatos példája a szokás hatalmának, amely alul az éles tudományos megfigyelés sem vonhatja ki magát. Mert magában azon cikkben, melyben גמרא szóval foglalkoznak és a szó nőnemű voltát állítják, oly példákat hoznak fel a szó használatára, melyekből minden kétséget kizárólag

megállapítható, hogy a szó himnemű és hogy az א֫ rag az arameus status emphatikus jelzése. Elég ennek bizonyítására két példát felhoznom, melyeknek elseje mindkét nevezett szótárban ki van emelve. A tárgyraggal ellátott גמריה szó — Arákhin 29a — (Jastrow גַּמְרֵיהּ-nek olvassa, de hozzáteszi, hogy ép úgy olvasható גַּמְרֵיהּ; tényleg valószínű, hogy helyesebb is így; v. ö. שַׁלְמֵיהּ és חַלְקֵיהּ, Dániel 4, 12.) mutatja, hogy a szó st. abs.-ban גַּמְרָא; épúgy מִשְׁמָעֵיהּ דגמרא-ban (lásd alább), Jóma 14b, az ֵיהּ képző (nem ָהּ) világosan mutatja, hogy a szó a talmud nyelvhasználatában himnemű volt. Hogy ezt később is tudták azok, kik a talmuddal nyelvi szempontból is foglalkoztak, bizonyítja jeruszál. Tanchum. Ő ugyanis megjegyzi szótárában גמר czikk végén, hogy a talmud גְּמָרָא-nak is neveztetik, az ő körében tehát még eleven volt az a tudat, hogy a szó nem גְּמָרָא, hanem גְּמָר és hogy himnemű főnév. Szivesen említem, hogy Dalman szótárában (78. old.) e szó גְּמָרָא mellé »a. m.« betüket tesz, azaz, hogy aram himnemű főnév és utal az Ezechiel 27, 24-re vonatkozó targumnak גְּמָר szavára. Levias C., Grammar of the Aramaic Idiom. (1900) a szót seholsem registrálja, pedig 856. §. alá tartozik.

2. Ami a szó etymologiáját illeti, többnyire גמר igéből származtatják, ami azt jelenti, hogy befejezni; és e szerint magyarázzák a gemára nevű nagy irodalmi munka nevét is. Buxtorfnál (Lexicon Chald. Talm. etc. col. 452) olvassuk; »gemara sic vocatur altera pars Juris Talmudici, quasi dicas supplementum, complementum. Prima pars dicitur Mischna. Az etymológiát illetőleg ugyancsak e nézeten van Schürer is (Geschichte des Jüd. Volkes I³, 126, 28. j.: »von גְּמַר vollenden«. Levy szerint גְּמָרָא »befejezés, perfectio, teljessététel, tökéletesség; felette sürün azon gyüjtő munka neve, mely által a szóbeli (és bibliai) törvény befejezve lett.« Itt a befejezés fogalma jellemzően ki van bővítve és bizonyos mértékben dogmává megállapítva. *Mielziner* (Introduction to the Talmud, Cincinnati 1894, p. 56.) nem fogadja el a szónak ezen etymológiáját és a szónak származását kétféleképen magyarázza. »Ez a terminus, גמר-ból származván, amely a héberben azt jelenti: *bevégezni, kiegészíteni* és az aramban még ezt is: *tanulni*, tanítani, vagy a kiegészítést, a pótlást (a misnához) jelenti,

vagy pedig azonos a talmud szóval, amely sürün használtatik és jelenti a tanítást, a tanulást.

Strack (Einleitung in den Talmud 2. Aufl. 1894 3. l.) teljesen túlteszi magát a szónak ily értelmezésén és a következőt mondja: »גְּמָרָא bedeutet da, wo es in den Talmuden ursprünglich ist, überall: Gelerntes, Tradition«. Stracknak ezen értelmezésében hibás a többes »Talmuden«, mert tudtommal a szó גְּמָרָא a palesztinai talmudban elő sem fordul. A palesztinai talmudban csakis גְּמָרָה שֶׁלְתּוֹרָה kifejezést találjuk a Sir Rabba és Kóhelet Rabba bevezetésében. A kifejezés jelentése: »tórának befejezése«, értendő: a tóra tanulásának befejezése, mely lakomával ünneplendő, Salamon király példájára (I. K. 3, 15), ki lakomát rendezett, midőn Isten őt bölcsességgel megáldotta.

3. Hogy a szónak jelentését felismerjük, vissza kell térni az igéhez, melyből származik.

Ez az aram גמר ige, mely csakis a bab. talmudban található és azt jelenti: tanulni. De mint iskolai szó leginkább a hagyomány és egyes tételeinek megtanulását jelenti és megfelel eszerint לָמַד igének, mely egymaga a palesztinai talmudban fordul elő, míg a babilóniai iskolákban לָמַד mellett inkább גָּמַר-t használták. Hogy mikép lett az aramban a befejezést jelentő ige a tanulás kifejezésévé, következőkép magyarázhatjuk. A szóbeli hagyomány tanulása abból állott, hogy a tanuló ujra és ujra meghallgatta a tanítóját, maga is ismételgette (שנה) az előadottakat, mindaddig mig jól bevéste emlékezetébe; ha ez megvolt, akkor a munka be volt fejezve, a tárgyát a tanuló megtanulta. A talmud elbeszéli (Erubin 54b.), hogy Rabbi Perida tanítványai egyikének 400-szor adta elő ugyanazon anyagot, mig azt teljesen birta, דהוה מתני ליה ד' מאות (var. תני) וזמני וגמר. Eszerint גמר azt jelenti, hogy a tanuló teljesen véste be emlékezetébe a tárgyat.[1]) A halákhai törvényeket illetőleg, melyeket a Mózes utáni gyászban elfelejtettek, mondja Sámuel

[1]) Talán a kifejezés eredetileg גמר למיתני vagy גמר למילף volt és jelentette a teljes megtanulást, ebből később גמר egyedül terminus technikus lett a megtanulás kifejezésére. Tanchúm Jerusalmi is גמר igének »tanulni« jelentését hasonló módon magyarázza. Művének illető részét »Tanchúm Jerusalmi szótárából« czimű munkámban közöltem.

a babilóni amóra: דאישתכח להו אישתכח ודגמירן להו הוו גמירי כמשה רבינו. Amit elfelejtettek, az el volt felejtve, de amit megtanultak, azt úgy tudták, mint maga Mózes. Valakitől valamit megtanulni גמר מן פומיה-val fejezik ki (lásd Chagiga 15b.), héberül גמר מפי (Erubin 54b.), vagy röviden גמר מן (Chullin 18b). Rabba egy Józseftől tanult halachai törvényről mondja: האלהים אמרה וגמירנא לה מיניה (»Istenre mondom, ő mondta és tőle tanultam«). De nem akarom tovább fejtegetni גָּמַר szónak sokféle alkalmazását a bab. talmud nyelv használatában.[1]) Csak arra az egyre akarok még figyelmeztetni, hogy a גָּמַר igét ellentétbe helyezik סָבַר-ral és így גָּמַר a mnemonikus betanulást jelenti, ellentétül az észszel való megértéssel. Így van az ismeretes thesisben (Sabb. 63a.) לימד איש והדר ליסבר, előbb meg kell tanulni, azután megérteni. Így cselekedett, mint említve van (Erubin 13a.) a hires Rabbi Méir, ki Rabbi Ismael-nél tanulta meg a tárgyat, de a dolog mélyébe Rabbi Akiba vezette be. (אתא לקמיה דר' ישמעאל וגמר גמרא והדר אתא לקמיה דר' עקיבא וסבר סברא).

4. Az imént közölt talmudi helyen az ige szokásos módon a belőle képzett főnévvel van összekapcsolva. E főnév (גָּמַר st. emph. גְּמָרָא) természetesen igen gyakran fordul elő, tekintve az ige gyakori voltát. Álljon itt egy pár példa: Szanhedr. 82b. (v. ö. Peszáchim 69a.): אדכריה רב לגמריה; Menáchóth 7a.: אתא קמיה ר' חסדא לאדכוריה גמריה; Chullin 103b.: רב אסי רבי עקיבא גמריה איסתפיק ליה; גמריה איעקר ליה; Rós Hassána 14b.: אגב שיטפך דהוט לך גמריך Sabbath 130b.:

Mindezen példákban a főnév a megtanult s az emlékezetre bizott anyagot jelenti. Különösen szokásos a kifejezés גְּמָרָא גמיר לה és olyanról mondják, ki egy tételt szóbelileg átvett valamely tanitójától. Lásd Erubin 38b.; Sebuóth 12a., Taanith 12b., Rós Hassána 4a, Zebáchim 13a. A többesben a kifejezés így fordul elő: גמרא גמירי לה, Berákhóth 54b. (egy bibliai legendáról), Peszachim 82b (halákhai hagyományról), Sabbath 96b, Názir 63a. A teljes kifejezés helyett hagyományos tételek bevezetéséül a puszta גְּמִירִי (part. plur. masc.) szokott használtatni.

[1]) Bővebben foglalkozom ezzel »Die älteste Terminologie« czimű munkámnak folytatásában, mely nemsokára »Die Terminologie der palästinensischen und babylonischen Amoräer« czimmel fog megjelenni.

Az e szóval bevezetett hagyomány nagyobb része nem halákhai, így pl. גמ׳-val kezdődnek ethikai mondások, l. Berákhóth 29a; agádai elbeszélések a bibliai történethez, Erubin 63b, Abóda zára 9a és 14b; régiségtani adatok, Szukka 5b, Zebáchim 54b, Menáchóth 88a; adatok az astronómiához, Berákhóth 58b; természettaniak, Sabbath 92a és Chullin 63a és végre demonologiai, Sanhedr. 44a. Amint a megbeszélt ige גָּמַר, úgy a főnév גְּמָרָא is használatos azon esetekben, midőn történelmi adatról azt mondják, hogy hagyományból ismeretes. Pl. Taanith 28a: בטל התמיד גמרא (hagyomány, hogy a mindennapi áldozat tammuz 17-én szünt meg). Ugyanott még több példa van a *gemára* ezen jelentésére, melyekhez l. még ib. 20a, Bába Kam. 82b, Makk. 23b. — Más példák a גמרא szó használatára »hagyományos tan« jelentéssel: Názir 39a: גמרא הוה בידיהו; B. K. 61a: גמרא הוא דשלחו ליה; Erubin 78a: גמרא ולא ידעינא מאי טעמא; Sabb. 55a: וכולי גמרא. Némelykor גמרא mint קרא ellentéte áll: ami a *hagyományból* és ami a *bibliából* ismeretes. L. Názir 25. l.: למה לי קרא נמרא נמרינן לה. V. ö. R. H. 31a, Chullin 27a, Kerithoth 19a. Figyelemre méltó a néhányszor található adat, hogy egy törvénytudós valamit »a hagyomány nevében« (משמיה דגמרא) tanított. Ez a kitétel, úgy látszik, azt jelenti, hogy a hagyományozó a szerző nevét nem tudta, hanem csak általánosságban hivatkozott a »hagyományra«. A babilóni amórák közül Abájinál (Jóma 14b) és Acha bar Rábánál (Jeb. 86a; Kidd. 53a) fordul elő, de egy Hillelről szóló tudósításban is (Peszách. 115a). Lásd még a Dávid-mondát, B. K. 61a. — Hasonló a szintén csupán a bab. talmudban található משמיה דאולפנא (Erubin 67a, Arákhin 28b).

5. Az utolsónak felhozott példákban, melyekben a hagyományozott anyag személyesítve van, minthogy »nevében« tradálnak, ezáltal némileg közelebb jutottunk a szónak igazi irodalomtörténeti jelentéséhez. A szó גמרא tehát azon anyag összegét jelenti, mely a babilóni iskoláktól reánk maradt a misnához magyarázatként, vagyis a talmud azon alakban, melyben Ráb Ase és Rabina megszerkesztettek. Könnyen elképzelhető, hogy mikor ezen összegyűjtött és tradált anyagról beszéltek, azt גמרא szóval jelölték. De mindamellett a babil. talmudban, hol e szó oly gyakran és oly sokféle jelentésben fordul elő, ezen specialis értelemben nem található. Csak a cenzurált talmud-kiadásokban

találjuk gyakran a »talmud« szó helyett az ártatlanabbnak látszó גמרא szót. A régebbi kiadásokban és a kéziratokban azonban mindenhol תלמוד van. (Lásd Lattes M., Saggio di Giunte e correzioni al Lessico Talmudico, Torino 1879, 85. lap. Példák »Agada der Tannaiten« című munkám I. k. 2. kiadásának függelékében 479. old.; továbbá »Die älteste Terminologie« 202. old.). Mellékesen meg kell még jegyeznem: ha ugyan elő is fordul e szó תלמוד a talmudban, nagyon ritkán jelenti magát a gyűjteményt. Az egyedüli hely, hol a bab. talmud a talmudról mint egészről beszél (Bába Mezia 85a) תלמודא בבלאה. Itt is a mi kiadásainkban תלמודא helyett גמרא áll, érti pedig a talmudot fejlődésének azon állapotjában, amint az R. Zérának emlékezetében volt, ki azt elfelejteni akarta, mint a nevezett helyen el van beszélve.

6. Ha a szó גמרא a bab. talmudban mai jelentésében nem is fordul elő, mindamellett a 4. §-ban felhozott példák elég világosan mutatják, mikép nyerte a szó specziális jelentését.

Még egy pár példát említek, melyek mutatják, hogy a nyelvhasználat helyes úton járt, amikor az irodalmi munkát, melynek hivatalos címe: bab. talmud, »gemára«-nak nevezte el. Rabbi Nachman ben Jiczchák, a 4. századnak ismeretes bab. amórája (megh. 356), ki a bab. talmud szerkesztésénél fontos szerepet játszó emlékmondatokat szerkesztette (»Die Agada der bab. Amor.« 134. l. és Jakob Brüll »Die Mnemotechnik des Talm.«. Wien, 1864. 21. old.) önmagát גמרנא וסדרנא hagyományozónak és rendezőnek nevezi (Peszáchim 108b). Ennek következtében az egész gyűjteményt, melynek a két jelzőben kifejezett munkásságát szentelte, »gemárá«-nak nevezi. R. Mesarseja az V. században élt amóra mondja a fiainak (Horájóth 12a): כי בעיתו מיעל מינמר כמי רבייכו נרסו מתניתא ועלו. »Ha tanítóitokhoz akartok menni tanulás végett, akkor ismételjétek előbb a misnát és csak azután menjetek«. Itt a misna az előadás substratuma, de az előadás tartalma גמר ige által jelöltetik: nem más mint a talmud maga. Különösen fontos a következő elbeszélés (Erubin 32b). Itt nehány bölcs, miután a misnához fűzött megjegyzéseik R. Nachman b. Jakob tetszését megnyerték, azt kérdezték tőle: קבעיתו בגמרא helyt engedtetek-e (t. i. Nachman és ennek tanítója Sámuel) ezen véleménynek a talmudban? Ezzel azt akarták kérdezni, vajjon megengedték-e, hogy ezen magya-

rázatukat állandóan tradálhassák a misnával. A talmudnak ezen részlete bepillantást enged nekünk a talmud szövegének keletkezésébe és azt mutatja, hogy nem vettek fel minden kérdést, feleletet és magyarázatot, a véglegesen megállapított szövegbe, amint azok keletkeztek a misna fölötti vitákban. A קבע igével fejezték ki a talmudnak végleges megszerkesztését (lásd Rós Hassána 2a וקבעיה רבא בשמיה), tehát a fenti kérdésben a גמרא szó a véglegesen és hivatalosan megállapított szöveget jelenti.

7. Az Erubin 32b-ből idézett adatnak fontossága nem kerülte ki R. Serira gáon figyelmét sem. Ő idézi hires levelében e helyet, hol leírja a talmud fokozatos szerkesztését és ő maga is קבע בגמרא kifejezéssel fejezi ki a talmud szerkesztését (lásd Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles I., 23. s köv.). Más helyen is használja a גמרא kifejezést ilyen értelemben. Lásd 9. old.: מדתנן ... ואמרינן בגמרא; továbbá 22. old. כדתנן ... ואמרינן עלה בגמרא; 28. old.: דאמרינן בגמרא; 26. old. 6. sor גמרא דהאשה נקנית; továbbá a Széder Tannáim Vaámoráimban (Neubauer ib. I., 179): תקנוהו חכמים בגמרא; והוסיפו אותם חכמים בגמרא. Nem hozhatok fel több régi példát, hol גמרא a talmud szövegét vagy a gyüjteményt jelenti, mivel nincs több adatom. Annyi azonban megállapítható, hogy a munkának irodalmi megnevezésére inkább »talmud« használtatott.

Már a kairuváni tudósok, kik kérdésükkel alkalmat adtak Serirának híres levele megírására, kérdésüket így formulázták (Neubauer 26. old.) כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד, Serira maga beszél az רבנן אימוראי של התלמוד-ról (21. old. 13. sor). Ábraham ibn Dâud ily módon fejezi ki a talmud szerkesztését és lezárását (Asé), והוא החל לכתוב את התלמוד (u. o. 59. old. 5. sor), והם סימו את התלמוד בבלי (u. o. 6.) és R. Jóchananról mondja והוא חבר תלמוד ירושלמי (57. old.). Hogy azonban »gemára« is jelentheti a talmudot mint irodalmi művet, bizonyítja Menáchem Meiri perpignani rabbi, ki így írja le a szaboreusok korát: (lásd a בית הבחירה kivonatát Neub., 2. k., 224. old.) והיו עדיין לומדים התלמוד על פה כי לא נתפשט מכל וכל חיבור הגמרא. Strack »Bevezetés a talmudhoz« cz. munkájának 3. old. idézi Steinschneider »Katalog der Handschriften d. Hamburger Stadtbibliothek« cz. munkájából a következő jegyzetet, amely Bába Kamma, B. Meczia és B. Bathra 1184-ben irott kéziratának elején található:

כתבתי אלו תלתא באבי גמרא לעצמי. A mi kiadásainkban tudvalevőleg a talmudszakaszok elején a szó גמרא áll (rövidítve גמ'), míg az azt megelőző misnadarab מתניתין-nal kezdődik. Nem áll rendelkezésemre kellő anyag annak megállapítására, vajjon e külsőségek a kéziratok révén kerültek a nyomtatott kiadásokba, avagy csak a kiadóknak ujítása. Azokban a töredékekben, melyekből Schechter és Singer kiadták כריתות traktatusnak egy részét (Cambridge 1896), a szöveg nincs megtörve e megjelölésekkel és az összes misnák a פרק elején vannak. A talmudszövegben az új bekezdés vagy פיסקא-val (rövidítve פ'ס) van megjelölve, vagy מתני' szóval, ami újra bevezeti az illető misnát, amelyről szó lesz, de rövidített alakban.

8. A jeruzsálemi talmudban — mint említettem — sem גמר ige, »tanulni« jelentésben, sem גמרא főnév nem fordul elő. Természetesen a bab. talmudban pal. amórák is használják a גמרא szót, mivel a bab. iskolák saját terminológiájukat azokra a hagyományokra is alkalmazták, melyek Palesztinából származtak. Mindamellett a szó גמרא épp úgy használtatott a pal. mint a bab. talmudra.

Egy néhány adattal rendelkezem Ratner B. (Wilna) tudós barátom szivessége folytán, aki אהבת ציון וירושלים czím alatt kritikai jegyzeteket írt a jeruzsálemi talmudhoz. Az Árukh אנטיפתא czikk elején (Kohut I., 147b) idézi a jeruzsálemi talmudot Berákh. V. 1-hez ekképpen: בגמ' דאפילו המלך שואל בשלומו בירוש'. חברבר czikkében (III., 342a) mindkét talmudot idézi ekkép: בבבלי וירושלי בגמרא. A סמעטר (VI. 74b) czikkben ezt hozza: ירוש' בפ"ק דברכות בגמ' אמר ר' טרפון. R. Ábrahám b. David Posquiéresből a Hilkhóth Keriath Semá IV. 7-re vonatkozó hasszágában ezt mondja: גם חכמי הגמרא היו אומרים és érti a jeruzsálemi talmudnak egy helyét. R. Mózes ben Nachman, Milchamót Peszáchim V, 20., ezt mondja: שזו השמועה בגמרא ירושלמית és érti a jer. Terumóth traktátust X, 4.

A későbbi nyelvhasználatra nézve megállapítandó, hogy az egyes traktátusokat is גמרא-nak nevezték és mivel a szót héber nőn. főnévnek vették, ezt a többes számot képezték: גמרות. III. Gyula pápa 1554. május 29-én kiadott bullájában (l. Graetz, IX. 358) az elégetendő talmudpéldányról így szól: »certum hebraicorum librorum volumen Ghemarat Talmud nuncupatum«.

Azulái a talmud kézirataira vonatkozó adatait גמרא czím

alatt közli (l. Sém Haggedólim II., 26. s köv.) és ebben ilyeneket említ: נמרא ברכות, נמרא כתובות, נמרא מסכת ברכות, טוסחאות נמרא ישנות és többesben: איזה נמרות דפוס ישן.

*

Végül még arra figyelmeztetek, hogy fejtegetéseimnek, melyekben a נמרא szó grammatikai minőségét megállapítottam, nem volt czéljuk az évszázados nyelvhasználatot megváltoztatni; gemára megmarad mindenkorra nőnemű főnévnek, a szó himnemü minőségének megállapítása csak theoretikus értékkel bir. Igy a német, franczia és más nyelvekben biblia nőn. főnév, bár *τὰ βιβλία* semleges többes- és nem nőnemű egyesszám. Ily dolgokban is érvényesül a régi mondás מנהג עוקר הלכה.

Budapest. Dr. Bacher Vilmos.

IZSÁK B. MÓZES ÓR ZARUA ÉS AZ ÜREGHI ZSIDÓK.

A II. Endrebeli magyar zsidók belső életére, viszonyaira fényt vet Izsák b. Mózes Ór Zarua egy érdekes döntvénye (OZ I. 758. sz. 223. l.), mely kulturtörténeti szempontból nevezetes. A responsum, melynek eleje hiányzik, két zsidónak, Salamonnak és Izsáknak perét tartalmazza, a per tárgya egy zsidó hitre áttért rabszolgaleány, aki urától — Salamontól — a *nádorispán*-hoz (?) szökik, megkeresztelkedik, de a rossz bánásmódot, melyben része van, megszokni nem tudja és azért titokban visszatér a zsidókhoz Iregbe (ירקא). Új gazdája, Izsák jogszerűen vette meg két zsidótól, akik Salamon nejének ajándékozási levelét mutatták fel neki, tiz év multával pedig, mely idő alatt tulajdonjogát nem háborították, előbbi urának kiadni nem akarja. Izsák b. Mózes, akihez döntés végett fordulnak a felek, az utóbbinak itéli oda a rabszolgálót.

A nevezetes vita könnyebb áttekintése végett ideiktatom a responsumnak szövegét:

ועוד טען שלמה שפחה אחת היתה לי והיא עתה בידיך וכבר תבעתיך
בבית עבודה ופסקו לי הדין שאתה חייב להחזיר לי אותה ועתה הגה לי אותה
ור' יצחק השיב תראה הפסק דין או עדים שפסקו ולא היו ביד שלמה לא עדים
ולא פסק דין ונתרצו ושענו לפניהם ושען שלמה על יצחק שפחה אחת היתה לי
וגנבה לי ממוני וברחה ממני לבין העכו"ם ונשתמדה וישוב הזרה בה ולא הייתי

ישאי לתפוס אותה אצלי ואמרתי לה שתלך לירקא אצל אהובי אחד עד
שישתכח הדבר ולקחוה משם שני יהודים ומכרוה לך ועתה תן שפחתי ור' יצחק
השיב שפחה שלך הלכה והפקיעה עצמה ממך והפילה עצמה ביד שר נדול
שהיה משנה למלך ולא היה בידך בה להצילה ולה ויאהוא"כ כשראתה שהיו
נוהגים בה מנהג הפקר ומכבידים עולה ברחה מן השר ליהודים לירקא והיתה שם
עד שנודע והיתה נטמנת עד שהביאוה אצלי שני יהודים ומכרוה לי ועוד שהיה
בידם שטר מאשתך שנתנה להם אותה במתנה וקניתי מהם והחזקתי בה כבר
עשר שנים בלא שום מחאה ואותו שמכרוה לי אותה אמר לשלמה לפניך צותה
אשתך לכתוב לי שטר מתנה ואתה שתקת כשכתבו לי השטר והודה בזה ר'
שלמה ששתק ע"כ טענותם.

Az esemény korát és helyét csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. A döntvényben szó van egy ירקא nevű helységről, ahová a leány menekült volt, ez a helység pedig szerepel Izsák Ór Zarua egy másik responsumában is. OZ I. 764. f. 226. l. מעשה ביהודי אחד הדר בירקא ששידך בת יהודי אחד הדר בניטרא Dr. Kohn Sámuel »A zsidók története Magyarországon« czímű művének 152. lapján ירקא-t a nyitramegyei *Üregh*-gel azonosítja. A falut tót neve (Irek) romlott kiejtésével ma is »Jarká«-nak nevezik. Vajjon tényleg ez értendő azonban a ירקא helység alatt, a mellett nem szól más körülmény, mint hogy az utóbb idézett helyen »Nitrá«-val kapcsolatosan említtetik. Magyar nevek átirásából az eredetire következtetni bajos. Nem lehetne-e ירקא a baranyavármegyei *Ireg* vagy esetleg Gyorok? Az előbbi szerepel már a XIII. században mint egy prépostság helye. Ép oly kevéssé határozható meg a döntvényben említett שר נדול שהיה משנה למלך, akihez a leány szökött volt. Mindenesetre főrangú ember volt, akitől gazdája — Salamon — nem egykönnyen kaphatta vissza szolgálóját. Ez a körülmény a per meritumához tartozott, mert mennél kevésbé remélhette Salamon, hogy a szökött leányt visszakapja, annál előbb mondott le róla. Két évig volt távol a nagyúr házában a leány és hogy magától visszatérjen, alig volt feltehető. אל תאמן בני עד כ"ב דורות וכשי"ב בני משומד, írja Izsák b. Mózes. A zsidó hitre áttért vagy áttérített, később megkeresztelkedett szökevény hűségében bizni nem lehetett.

Az esemény időpontját illetőleg megemlíthetjük, hogy Izsák Ór Zarua döntését véleményezés végett tanítója, Szimcha b. Sámuel speieri tudós elé terjesztette, aki hosszabb válaszában

(U. o. 759. fej. 224. l.) az eset halachai vonatkozásait fejtegetve, úgy nyilatkozik, hogy a rabszolgáló sem Salamoné, aki lemondott róla נידון זה דומה לעבד שהפיל עצמו לנייסות, sem Izsáké, hanem szabadon bocsátandó. Szimcha b. Sámuel 1230 körül halt meg, ha tehát tekintetbe vesszük, hogy tizenkét esztendő múlt el az esemény óta, úgy 1215—18 körül történhetett a szökés. A per a húszas évek végén folyhatott, valószínüleg a beregi szerződés előtt (1233. aug. 20.), amikor II. Endre király a pápai legatusnak, Jakab, praenestei püspöknek esküt tett, hogy a zsidók és izmaeliták jogait korlátozni fogja. Többek közt nem engedi meg, hogy keresztény rabszolgákat tartsanak vagy vásároljanak, amint ezt már az 1215-iki laterani zsinat elrendelte volt. A nádornak vagy más buzgó keresztény jobbágyának lesz a kötelessége, hogy az olyan püspöknek kérésére, kinek megyéjében zsidók, izmaeliták vagy pogányok laknak, kivonja a kereszténveket szolgaságukból vagy a velük együtt való lakásukból. Hogy a beregi eskü előtti évekbe teszem az esemény időpontját, azt nemcsak Szimcha b. Sámuel levelével bizonyíthatom, hanem azzal a körülménynyel is, hogy a rabszolgaleány feletti tulajdonjog miatt perlekedhetik két zsidó. Ha tényleg királyi rendelet szabályozta volna már a rabszolgartást, az egész per meddő lett volna. De 1225-ben Gergely, esztergomi érsek a kalocsai érseknek még azt irja: »Szerecsenek és zsidók uralkodnak a kereszténveken és sok keresztény látva, hogy szerecsenek jólétnek és nagyobb szabadságnak örvendenek, hozzájuk csatlakoznak és felveszik hitöket«. (Fejér Cod. Dipl. III/II. 48—50.) A leány, hogy szolgaságából szabaduljon, szökni kénytelen, megkeresztelkednie és amikor visszatér a zsidókhoz Iregbe, rejtőznie kell. Szóval nyiltan nem hagyhatta el új gazdáját. Lehet azonban, hogy II. Endre a beregi esküt sem tartotta meg.

Hogy zsidók rabszolgái zsidó hitre tértek át, azt mutatja R. Jákob Tam egy responsuma is. OZ IV. 59. l. 220. f. וכן נוהגים בארץ אשכנז שעבדים שקנו מן הגוים מיד כשמלו וטבלו שותין יין עמהם Németországban a XII. században zsidók rabszolgái zsidók lettek. Hazánkban kétszáz évvel Szent István és a kereszténység befogadása után még teljesen fennáll a rabszolgaság. Az ember kereskedelmi czikk, vásárnak, cserének, eladásnak, eltulajdonításnak tárgya. Több ily esetet őrzött meg számunkra

a Frater György, váradi püspök által 1550-ben kiadott »Ritus explorandae veritatis«. V. ö. A magyar nemzet tört. II. k. 347—365. l. felhozott eseteket. Még egy — az előbbivel össze nem függő — apró megjegyzést. Izsák b. Mózes művében szól a magyar kősóról. OZ I. 138, 704. f. הלכך מלח של אונגרייא"ה והדחה אא"כ טהגוהו והשוהו למלח דקה הוי משמע דבעי ניפוין. A magyar kősó valószinüleg kereskedelmi czikket képezett a nyugati országokban. V. ö. Kohn Sámuel, Héber Kutforrások 123. l.

Nagybittse.

DR. WELLESZ GYULA.

FOLKLORE.

A LIVJATHAN.

A túlvilági életről a szentírás nem tesz említést. Ha Izrael megtartja Isten törvényeit, ezen a világon veszi el jutalmát; ha vétkezik, itt éri a büntetés. Az agadisták, kiknek figyelmét nem kerülhette el a pogány és az újabb vallások legerősebb támpontja, melyet a túlvilági élet gyönyöreiben és szenvedéseiben találtak, önkéntelenül sodortattak bele a fantáziának e labyrinthusába, mert a tömegre igy lehetett legjobban hatni. S miután hitelre csak akkor számíthattak, ha szavaikat a szentírás is támogatja, ebben keresték a mondák magvait. A szentírás magyarázata bőven adott alkalmat mondákra és legendákra s a myszticzizmusra hajló korban ilyen alkalmat el nem szalaszthattak. Példa erre a Salamon-monda. Csak egy szócska: חייתי (Koh. 1. 12) elegendő volt arra, hogy az Asmodai és Salamon bolyongásairól szóló monda keletkezzék, vagy a meglevőt belemagyarázzák. A túlvilági életről szóló mondákat azonban nem az exegézis szülte. Ezek nem a szövegből folytak, hanem a mondához a szöveget kellett keresni, hogy azt szankczionálja. Ha Sanhedrin 90b többször ezzel a kérdéssel találkozunk: מניין לתחית המתים מן התורה ez amellett tanuskodik, hogy az eszmével már megbarátkoztak volt, már élt a nép tudatában, mikor ahhoz a szentírásban megfelelő bizonyítékokat kerestek.

Hogy az agadisták a livjathan mondát oly lelkesen felkarolták, ez is annak tulajdonítható, hogy a szentírás az előttük jól ismert mondához bő anyagot nyujtott.

A livjathanhoz és a hozzátartozó behemothhoz hasonló mondával találkozunk már a babyloni mythosban: tiamat, a nőstény szörny; kingu, a hím. A perzsáknál is szerepel egy

behemoth: hodhayaosch, melyet levágnak s a zsírját a halhatatlanság megszerzésére használják fel. (Kohut, Jüd. Ang. u. Daem. 71. l.).

Az első hely a szentírásban, amely a livjathan létezését bizonyítja Gen. 1, 21, ahol התנינם הגדלים alatt a livjathant és a párját értették. Eszerint a livjathant Isten az ötödik napon teremtette. Ezt az agadisták egy kivételével elfogadják.

Az ötödik napon Isten előhozta a vizből a livjathant, a futó kigyót (נחש בריח Jes. 27, 1.), melynek helye az alsó vizekben van. Két úszószárnya között a világnak középső tengelye áll (בריח התיכון) s mind a nagy tengeri szörnyek képezik a táplálékát (Pirke dr. Eliezer 9. fej.). Hasonlóan képzeli egy másik agadista: A nagy tenger és az egész világ egy oszlopon állanak, melynek צדיק a neve. Ez az oszlop s vele az egész világ a livjathan orrnyilásain állanak és a livjathan ugy lakik az alsó tengerben, mint egy kis halacska a tengerben. (Jalkut Rubeni 2b)[1]. Szerinte azonban a livjathan a teremtésnek nem 5., hanem 2. napján jött létre s pedig olyformán, hogy Isten tüzet és vizet vegyített össze s abból lett a livjathan, a párja és mind a tengeri halak (u. o. 5b). Ellenben a targum séni 3.7 szerint az 5-ik napon jött létre. Haman ugyanis sorsot vetett, hogy a hétnek mely napján pusztítsa el a zsidó népet, de minden napon teremtett Isten valamit, ami Haman tervét meghiúsította. Az 5. napon Isten a livjathan és a תנינול בריא teremtette, melyeket a nagy lakoma számára tartogat. דאתעתדו לכנשתא דישראל לסעודת יומא רבא.[2]).

A pseudepigraphikus irodalom is foglalkozik e mondával. A világ egyheted része viz. Az 5. napon ezen a részen jöttek létre a halak és a madarak. Ugyanakkor teremtett Isten két lényt: a behemoth és a a livjathant. De szét kellett őket választani, mert a vizek nem tudták őket befogadni. A behemoth a szárazföldnek azon a részén kapott helyet, ahol az 1000 hegy van בהמות בהדרי אלף (Zs. 50·10), mig a livjathan a vizben maradt. Ezeket Isten fentartotta, hogy egykoron lakomául

[1]) Jes. 27.1 a livjathant נחש בריח-nak mondja, amit בריחיה szóval (Jona 2·7) hoztak összefüggésbe. Innen van, hogy a livjathan hordja a világot. Monatsschrift 43·21.

[2]) Az említett helyeken kivül l. m. Bab. bathra 74b, Gen. r. 7.4, Lev. r. 13.22, Num. r. 21.14, Pesz. B. 188b és számos más helyen.

szolgáljanak (IV. Ezra 6.49). E szerint a behemoth is eredetileg vizi állat volt.[1])

Az óriási felfordulás, amely a Messiás jövetelét megelőzi, abban is fog nyilvánulni, hogy megjelenik a behemoth az ő helyéről és a livjathan felszáll a tengerből, az a két hatalmas tengeri szörny, melyet az 5. napon teremtettem és eltettem arra az időre, hogy eledelül szolgáljanak azoknak, akik akkor megmaradnak, így szól Isten Baruchhoz (Baruchapokal. 29.4).

A livjathan alakja, lévén pikkelye és úszóhártyája, olyan mint a halé. Sőt rendelkezvén minden kellékkel, melyet a szentírás az élvezhető halakhoz fűz, a halácha a tiszta halakhoz sorolja, ami természetes is, különben a jámborok nem ennének belőle ama nagy napon. A jámbor lakmározók illuzióját különösen Jezájás próféta ronthatná le, aki a livjathant kígyónak nevezi (27.1), a kígyó élvezete pedig tilos (Chullin 67b)[2]). Legszebb részei a szeme és a bőre. R. Eliezer és R. Josua egyszer a tengeren utaztak. Előbbi elaludt. Egyszerre R. Josua annyira megijedt, hogy a társát felébresztette. Ez kérdi, mitől ijedtél meg, mire R. Josua elmondja, hogy a tengeren nagy világosságot látott. R. Elieser megnyugtatja: Bizonyosan a livjathan szemeit láttad, mert meg vagyon írva: (Job 41.9) szemei olyanok mint a hajnal szempillái (Bab. bathra 74b). Szemeinél még fényesebb a bőre, mert ennek fontosabb a rendeltetése is; ebből t. i. készül a sátor, melyben a jámborok ülni fognak a nagy lakoma alkalmából. A fölösleget Isten kiteríti Jeruzsálem falaira és fénye bejárja az egész világot (i. h.), vagy pedig felosztják és kereskednek vele Jeruzsálem utcáin (i. h. és Jalkut Job 926). »Ha azt hiszed — úgymond R. Pinchasz — hogy a livjathan bőre nem valami kiváló dolog, azt mondom, hogy úszószárnyai elhomályosítják a napot.[3])

[1]) Az agada egy része תנינם alatt a livjathant és a behemothot érti, így az apokryphák is, míg másik része csupán a livjathant és a párját érti. A פרק ישרה-ban a תנינים után a livjathan külön dicséri Istent. L. Monatschr. i. h.

[2]) A talmud szerint a livj. valóságos hal. Lewysohn (Zoologie des Talm. 155. l.) a talmudi livjathant cethalnak, a bibliait pedig krokodilusnak tartja.

[3]) R. Pinchasznak ez a véleménye Job 41.22-re támaszkodik. תחתיו חדודי חרש Rasi szerint חרש = nap s így értelmezi a midras különböző

Roppant erejét már Job 49. és 41. fejezetében találjuk leírva. A leírás méltán azzal végződik, hogy a livjathan az összes vadállatok királya. Jóna prófétát elnyelő hal is így szólítja meg: מלך על כל דני ימים (Jellinek, Beth ham. I. 97). Isten kis és nagy halakat teremtett, melyek között 400 parasanga nagyságú is találkozik. S ha Istennek irgalma szigoru rendszabályokat nem alkot vala számukra, a kicsinyeknek nem volna maradásuk. E rendszabály abból áll, hogy minden évnek טבת havában a livjathan felemeli a fejét, megfordul s ezzel félelembe ejti a tenger összes halait. (Jalk. Rubeni 5b). Ben Kipuk így gyászolta meg Rabina halálát: A livjathant hálóval hozták fel, mit csináljanak a tavak halai (Moed Katan 25b).

Nagy erejére az a már említett körülmény is vall, hogy egymaga tartja az egész világot. Csak egy כילבית nevű kis állat van, amelytől a livjathan is fél (Sabb. 77b)[1])

A livjathan, miután hal, természetesen halakkal táplálkozik, még pedig a nagyobb fajtából. Mikor megéhezik, akkorát

helyein. Pesz. Buber 188a. הדוחות שלו מכהות נלנל חמה. Jalkut Lev. 653: הדוחות. Jalkut Job 927: הדוחות שלו מכבות נלנל חמה (Buber szerint: הדוחות שלו מכהות נלנל חמה. Világos, hogy az idézett vers alapján mindenütt חדודות olvasandó. Chul. 67b,: חדודי חרש אלו סנפיריו. Rasi szerint azért, mert élesek és hasítanak, mint cserepek. Velök hasítja a livjathan a hullámokat, de idézi a vershez adott magyarázatát is. A targum így fordítja: תהותו פיורין דחדדין היך חספא, tehát ugyanaz, amit Rasi a talmudhoz adott magyarázata mond: פיורין = kavicsok. Krauss, Lehnwörter s. v. פסיפס ezt a helyet nem idézi, holott ez sem más, mint ψῆφος. מכהה נלנל חמה alkalmaztatik a זיז שדי (Zs. 50.11: 80.14) szárnyaira (Gen. r. 19.4, Lev. r. 22.10). Ádám sarkára (Peszikta B. 36b).

[1]) כילבית vagy כילבית Rasi szerint kis állat, mely a nagy hal fülébe mászik és megöli. (Sabb. 77b. Ab. Z. 35b, 39b, 40a). R. Chananel szerint כילבית a neve. A haláchában fontos szerepe van, ahol részint élvezhető, részint nem élvezhető halnak tekintik (Jore Dea 83.6). Bochart szerint (de animalibus sacrae scripturae 791) a krokodilus torkába nyomuló ἰχνεύμων nevű kutyához hasonló kis állat (כלב kicsinyítve כילבית). Az ἰχνεύμων azonban a krokodilus tojásait pusztító állat. Lewysohn i. m. 275. l. halnak tartja. R. b. b. Chanah látott egy halat, melynek orrába vagy fülébe egy אכלה טינא mászott és a hal elpusztult. A tenger kidobta a hulláját, amely 60 falura esett s elpusztította valamennyit. Husából 60 falu lakossága jóllakott és még maradt 60 falunak (Bab. bathr. 73b). Lewysohn (i. m. 157. l.) ez óriási hal alatt a livjathant sejti, ami azonban lehetetlen, mert akkor mit esznek majd a jámborok a túlvilágon. אכלה טינא Rasi szerint nem más, mint כלבית. L. Lewysohn i. m. 324. l.

lehel, hogy felforralja a tengert s lehellete oly kellemetlen szagot terjeszt, hogy az ember ki sem birná, ha a fejét az Éden kertjébe nem tenné, melynek illata ellensúlyozza a bűzt. S amikor szomjas, mély barázdákat szánt a tengerben (Bab. bathra 75a). Inni azonban csak a Jordán vizéből szokott, amely egyenesen az ő szájába folyik.[1])

A tenger legnagyobb halai szolgálnak a livjathan eledeléül; minden nap eszik egyet. Tátott szájjal várja a falatját s amely hal sorra kerül, az önként siet rendeltetése helyére: a livjathan szájába (Pirke dr. Eliezer 9). R. Szafra látott egy halat, melynek szarva volt s ebbe a következő szavak voltak bevésve: »Én a kisebb tengeri állatokhoz tartozom, de azért 300 paraszanga nagyságú vagyok és most a livjathan szájába megyek (B. bathr. 74a). A nagy hal, melyet R. Meir szerint Isten a teremtés ideje óta tartogatott, hogy Jónás prófétát elnyelje, hasonló sorsban részesült. Fel is mondta Jónásnak a különben kényelmes lakást, mert — úgymond — itt az időm, hogy a livjathan szájába siessek. Jónás azonban oly jól érezte magát a hal gyomrában, hogy nem igen mutatott hajlandóságot a kihurczolkodásra; oda vitette magát a livjathanhoz és megszalasztotta két napi járásnyira. Hálából a hal megmutatta Jónásnak a tenger mélységének minden látványosságát. Oly jó dolga volt a prófétának, hogy megfeledkezett az imádkozásról is. Ezen Isten úgy segített, hogy küldött egy nőstényhalat, melynek méhében tizezerszer 365 ezer[2]) apró hal volt, hogy a próféta oda költözzék. A két hal között a következő párbeszéd folyt le: Nőst.: Isten küldött engem, hogy a gyomrodban levő prófétát elnyeljem. Ha ide adod, jó, ha pedig nem adod, elnyellek vele együtt. Hím: Ki tudja, hogy igazat mondasz-e? Nőstény: A livjathan. Elmennek a livjathanhoz, s a nőstény így szólítja meg: Tengeri halak királya! Nem tudod-e, hogy Isten küldött engem, hogy a prófétát elnyeljem? Livjathan: Igen. Hím: Mikor (t. i. hallottad)? Livjathan: Az utolsó 3 órában, mikor Isten velem játszott.[3])

[1]) Igaz, hogy יניח ירדן אל פיהו Job 40.23 a behemothra vonatkozik, de Rabba ben Ula ezt a livjathanra is vonatkoztatja (B. bathr. 74b).

[2]) Összefügg נידים שמה-al, csak נידים helyett דגים olvasandó.

[3]) Isten négy részre osztja napi munkáját: Tanulmányozza a tórát, törvényt ül a világ fölött, gondoskodik az összes teremtmények táplálékáról, játszik a livjathannal. R. Asi azonban a nap utolsó részében gyermekek tanításával foglalkoztatja Istent, mert a templom pusztulása óta Isten nem mulat. (Ab. Z. 3b.).

Ezzel a pör eldőlt a próféta és a hím kárára. Az új szálláson Jónás rosszul kezdte magát érezni és mindjárt imádkozott. De imáját Isten csak akkor hallgatta meg, midőn arra a fogadalmára hivatkozott, hogy a livjathanból lakomát fog a jámborok számára készíteni. (Jalkut Jona 550; Beth hammidras I. 97.)

A livjathant azért teremtette Isten, hogy abból egykoron lakomát (אריסטין vagy סעודה) rendezzen a jámboroknak.[1]) A nőstény már a teremtés óta besózva várja a nagy napot (B. bathr. 74b). A hímet azonban előbb meg kell ölni. Ez a viadal (קיניא = κονγιον) egyike lesz a legérdekesebb látványosságoknak. Isten először az angyalokat küldi ellene, de minden kisérletük meghiusul, nem birnak vele. Erre Isten a behemothnak int, ez ráveti magát hatalmas ellenfelére s hosszú küzdelem fejlődik, melynek vége, hogy a két ellenfél kölcsönösen megöli egymást. Igaz ugyan, hogy a behemothnak levágatása nem felel meg a rituális követelményeknek (mert a behem. is részét képezi a lakomának), de ezt Isten akkor kivételesen megengedi (Lev. r. 13.3; Jalkut II. Sam. 161).[2])

[1]) אריסטון עתיד הקב"ה לעשות לעבדיו הצדיקים לע"ל (Lev. r. 13.3. B. bathr. 75a, Beth ham. III 75, IV 150.) A híres lakomán a livjathanon és behemothon kivül felhordják még a זיז שדי (Lev. r. 22.10) és בר יוכני madarakat. Ez utóbbinak egy eltört tojásából kiömlött folyadék elöntött 60 falut és elsodort 300 czédrusfát (Bechor. 57b). Inni fognak alma-, gránát- és szőlőbort. A legjobbnak igérkezik a szőlőbor, mert ez is a teremtés óta várja a lakomát. (Beth ham. VI 150. Berach. 34b). Henoch egy fát is látott, melynek gyümölcséből a jámborok enni fognak (Henoch 25 és Testam. Levi 18). Gen. 27.33: »és én mindenből ettem« R. Nechemja szerint azt jelenti, hogy Izsák abban az ételben mindent megizlelt, amit a jámborok a túlvilágon élvezni fognak (Gen. r. 67.2, B. bath. 17a). Én, én 8.2 így paraphrazálja a targum: ותמן נסעוד סעודתא דלויתן ונישתי חמר עתיק דאצטבא בעבוהי מן יומא דאתברי עלמא ומרמוני פרי דאתעתדו לצדיקיא בגנתא דעדן.

[2]) Lev. r. 13.3 szerint az angyalok nem avatkoznak bele a küzdelembe, de Pesz. Buber 188b az összes angyalokat küldi ellene. Bab. bathra 75a úgy véli, hogy Gabriel egyedül száll síkra vele, de csak Isten segítségével tudja legyőzni. Gabrielnek ugyan nem a harc a kenyere, de azért készen állt a kardja a teremtés óta, melylyel amúgy en passant Szanherib seregét tönkreverte. (Szanh. 95b. Echa r. 21.).

A lakomán nem zsidó vallásuak is fognak részt venni. Antoninus és R. Juda hannászi között a következő párbeszéd folyt le: Antoninus: Adsz-e nekem is a livjathanból a túlvilágon? Juda: Igen. Antoninusz: A paszah-bárányból nem kapok és a livjathánból igen? Juda: Mit csináljak; ott azt mondja az Írás: Egy körülmetéletlen se egyék abból. Ex. 12.48. (j. Meg. I. 72, III. 74).[1])

A későbbi kommentátorok természetesen a mondának szószerint való felfogásával nem tudtak megbarátkozni. Nem tagadták ugyan, de allegorizálták. A Zohar szerzője egyszerüen tagadja az egész mondát. Támaszkodva a talmudnak arra a mondására, hogy a túlvilágon nem esznek és nem isznak (העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה Ber. 17a), a livjathan és behemothról szóló mondát arra valónak tartja, hogy az emberek a nagy lakomára való tekintettel a nehéz időkben (גלות) el ne csüggedjenek (תילהות 133—136). Még tulvilági jutalomnak sem tekinthető a livjathan, mert akkor ellentétben állana a hagyománynak emez elvével, hogy Isten a jámboroknak nyujtandó jutalmat titokban tartja (לא נלה הקב"ה מתן שכרן של מצות. Deut. r. 6.2; Pesz. r. 23.11; Midr. tillim 9 stb.).

Bachja ben Aser a tórához írt kommentárjában tanítójának (R. Selomoh) nézetét idézi. E szerint a lakoma meséje arra való, hogy ezáltal az ember intellektuális képessége nagyobbodjék, mert ha a test igényeit kielégítjük, az ész nyer erőben. A lakoma azonban csak az anyagi élet végét jelenti és előkészíti a szellemi létet (Gen. 1.21-hez).

Ugyanigy fogja fel Selomoh ben Adret (En Jakob B. bathr. i. h.). Bachja saját magyarázata szerint (על דרך השכל) a livjathan nem más, mint az intelligenczia (שכל) és a lélek (נפש) megtestesítése. A kétnemű livjathannak megfelel a שכל masculinum és a נפש femininum. לויתן azért לוה = összekötni gyökből származik, mert a kettő kiegészíti egymást. A שכל vezérli a נפש cselekedetét. A lélek előmozdítja az ember vágyait, az ész szabályozza. Nem szabad, hogy az egyik a másik fölött túlsulyt nyerjen, különben tönkre menne a világ (אלמלא נוקקין

[1]) J. Peszach. 7 végén úgy látszik, hogy pogányok ehettek a paszah-bárányból. L. Bacher. Ag. d. Tan. I. 68. Csakhogy ott a város kapuinak őreiről van szó (שומרי ציון בירושלים), akik körülmetéletlen izraeliták is lehettek, mert előzőleg azokról van ott szó.

זה עם זה מחריבין את העולם). Azért סרס הזכר megfosztotta az intelligenczíát a tökéletességtől, hogy meg ne szüntesse a lélek vágyait, mert különben az ember szeparáta intelligenczíává (שכלים נבדלים vagy נפרדים (שכלים lenne. הרע הנקבה ומלחה לצדיקים pedig azt jelenti, hogy megfékezi a lélek vágyait, de azért gondoskodik a léleknek örök fennmaradásáról, valamint a só megóvja a hust a romlástól. S mert a שכל és נפש a bölcseség tengeréből merítetnek, azért hasonlítja őket a halakhoz: תנינים הגדולים.[1]) Hasonló értelemben magyarázza Ibn Adret i. h. és Izsák Arama (Aked. Lev. 60.). לוה = egyesíteni gyökből magyarázza Maimuni is a szót, mert benne a járó, úszó és repülő állatoknak összes tulajdonságai egyesülnek (Moreh III. 25). Parchon (Machb. Haar. s. v. לוה) Job 40.25 verséhez: תמשך לויתן בחכה ezt mondja: ד' תנין ומשום שיתפעל כפתיל נקרא כך azaz: לויתן alatt תנין értendő, de mivel a horgot összesodrott, egymáshoz fűzött fonalakból készítik (לוה), azért használja a לויתן szót (?).

D. P. Cassel (Zweites Targum zum Buche Ester) az egész livjathan mondát a keresztény symbolika utánzatának mondja. A livjathan megfelel ἰχθύς-nak (hal), amely szó Krisztus nevének kezdőbetüit jelzi. Az 5. nap az úrvacsora. A lakoma pedig a hal lakomájának hű utánzata.

A hasonlóság szembeszökő, de a keresztény symbolika prioritása nem valószinü. Az egész monda a szentírásból folyik. A Genesis és Job könyvei inkább szolgálhatnak a monda alapjául, mint a jóval később keletkezett evangelium. Ellenkezőleg: a keresztény mythos az aggádából merített, ha azt mondja, hogy a livjathan óriási tengeri szörny, melyet Christus szigonynyal átszúrt Job 40.25 alapján (l. Grünbaum, Sprach- und Sagenkunde 129. l.). Mohammed is megigéri, hogy a اهل البحنة először kapnak a nagy halból s erről a lakomáról perzsa költők is énekelnek (Grünbaum i. m. 223. l.)

A szép monda természetesen a poétának figyelmét sem kerülhette el. Már Gabirol is erre céloz e gyönyörü szójátékában: לך הגמול אשר נגזר לצדיקים ותעלימהו ותרא אתו כי טוב הוא

[1]) E magyarázat alapjául az a felfogás szolgál, hogy Isten két livjathant: hímet és nőstényt teremtett, de a hímet megfosztotta nemzőképességétől, a nőstényt pedig megölte és besózta a lakoma számára. Ha együtt maradnak, elszaporodásuk folytán tönkre tették volna a világot. (Bab. bathr. 74b).

ותצפנתו (Kether Malkh. elején). Néhány verssorban összefoglalta a mondát Meir b. Izsák b. Sámuel († 1096 körül) az אקדמות מלין kezdetű költeményében. Részletesen tárgyalja még a szukkóth piut אמאר kezdetű és sok más helyen.

Szeged. Dr. Löwinger Adolf.

EGY KIS HELYREIGAZÍTÁS.

Az áprilisi füzetben közzétett dalban, a 169 lap[1]) jegyzetében, a német »schmausen« igéből származtattam a jargon »smiszt«, helyesebben: sműszt, smű-eszt szót. Ezzel szemben Vadász Ede ur, ez alapos ismerője a zsidó régiségeknek, arra figyelmeztet, hogy az a héber שמועות-ból veszi eredetét. Hozzájárulok az ő magyarázatához. Értelme tehát: Amint hirlik utczaszerte . . . Friedlieber.

IRODALOM.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA VII.

(Funk and Wagnalls, London—New-York, 1904. Ára kötetenként 30 K.)

Bámulatos gyorsasággal következnek az Encyclopedia kötetei egymásután. A Pauly-féle klasszikus, a Hauk-féle protestans Realencyclopediákból csupán újabb kiadás van folyamatban és félakkora gyorsasággal sem követik a kötetek egymást, mint az amerikai zsidó encyclopediánál. A németek is sokat dolgoznak és mégsem haladnak a tört úton oly szilárdan, mint az amerikaiak a töretlenen. Nagy erély lakozik a vezetőkben és szerkesztőkben, a melyért mély hálával tartoznak nekik az érdekelt körök, mondhatjuk a modern zsidóság. A hála annál őszintébb, mert az amerikai gyorsaság nem történik az alaposság rovására; a sietés, az elhamarkodás jelei nem mutatkoznak. Itt-ott egy sajtóhiba az idézett lapszámban, de ez lassúbb tempónál sem kerülhető ki.

A jelen kötet Italy—Leon czikkekre terjed ki, melyeknek száma 1778 és 700 kéthasábos, sürün nyomott lapot töltenek meg, melyeket 146 szép és tanulságos illusztráczió ékesít. A hatalmas és díszes köteten összesen 175-en dolgoztak. A munkatársak eme tekintélyes száma, kiket összetoborozni nem csekély érdeme a Funk and Wagnalls czégnek, továbbá *Dr. Singer* és társainak, tette lehetővé, hogy a nehéz munka aránylag rövid időn belül elkészült. A kiadók joggal hivatkoznak rá, hogy az olvasót a jelen kötetben is az egész világra kiterjedő útra vezetik, melyben nemcsak a jelent, hanem a multat is bemutatják. Hogy ez az ut felette érdekes és tanulságos, arról az Encyclopedia minden lapja tanuskodik. Abban sem tuloznak a mű anyagi és értelmi szerzői,

hogy befejezése után a mű az emberiség művelődése történetéhez a legjelentékenyebb adalékok egyikét fogja alkotni.

Mint az előző hat kötetben, a hetedikben is a tárgyalt főszakmák: Biblia, Talmud és Midras, talmudutáni Irodalom, Történet, Theologia, Modern biográfia. A szentirás, melylyel a theologusok ezrei foglalkoznak, kétségtelenül az a tudományszak, melynél az olvasó a legkevesebb uj ismeretet várhatja. De kellemesen csalódik, mert a bibliára vonatkozó rabbinikus és középkori zsidó adatokat és nézeteket sehol sem találja együtt oly bőségesen és alaposan, mint épen az Encyclopediában. A többi zsidó tudományágakban ez magától értetődik, mert a szakférfiak eliteje először az Encyclopediánál egyesült közös munkára. Más encyclopedikus mű célját teljesen eléri, ha a kutatás jelen állását mutatja be a megfelelő és könnyen megtalálható helyen, a I. E. azonban a kutatásokat jelentékenyen előbbre viszi és számos ponton először kezdi meg. Különösen áll ez a zsidó theológiáról, melynek aránylag kevés a munkása, úgy hogy ez a tér, ha nem is hever parlagon, nem volt kellőleg megművelve. Az Encyclopedia e téren főkép *Dr. Kohler* alapos és találó czikkeivel a kutatásnak ösztönzéseül fog szolgálni és remélhetőleg uj lendületet adni.

A 19. századot a természettudományok századának nevezték. Ebben az állításban sok az igazság, de talán még több igazsággal nevezhetjük a történeti kutatás századának. Annyi érdeklődéssel és buzgósággal, mint a lefolyt században, még sohasem kutatták a multat. A föld alól kerítették elő a népek kulturáját, sem fáradságot, sem áldozatokat nem kimélve. A jelen kor gyermekének ezt a végtelen kiváncsiságát és érdeklődését a mult és emlékei iránt a zsidóság szempontjából az Encyclopédia magas mértékben elégíti ki. Az irodalom- és kulturtörténeti emlékek mellett a biográfiának is széles tért szentel és az előttünk fekvő kötet százával szolgáltatja a holtak és élők életrajzait. Örömmel konstatáljuk, hogy hazánk szintén szép számmal van képviselve. (Kornfeld Zsigmond főrendiházi tag hiányzik).

Ezen általános ismertetés után részletes képet kellene adnunk, ha ez a gazdag tartalom mellett lehetséges volna. Nem kívánjuk ez alkalommal — mint az előző köteteknél tettük — a fontosabb és érdekesebb czikkek czímszavait felsorolni és csupán néhánynak a kiemelésére szorítkozunk. A legjelentősebb talán a *Judaism* czikk, melyet *Dr. Kohler* a reform álláspontjából írt meg, de maga utal a *Religion* és *Theology* czikkekre, melyekben a konzervativ álláspont fog szóhoz jutni. Átlátszóan és velősen tárja fel a problémákat. Valóságos monografia a *Jerusalem* czikk (118—157) képekkel és mappákkal, az utóbbiak közt van egy igen elmés történeti térkép, amely négy átlátszó levélből áll és egymásra fektetve valósággal ad oculos demonstrálja a város változásait a mult főkorszakaiban. Érdekes archaeologiai szempontból a *Kethuba* czikk (faksimilékkel Elkan N. Adler-től). Kol Nidré (történeti czikk, kóták); Landes-Rabbinerschule; Law Codification of (kimerítő czikk a rabbinikus codificatióról).

Jabneh (Jamnia) Seligsohn szerint (18a lent) már a templom elpusztulása előtt kitünt tudósai által. Ezt abból következteti, mert Joch ben Zakkai Vespasiantól »Jabnet és tudósait« kérte (Gittin 56a, nem 66a). De ebből a kitételből, amely a későbbi tényekből következtet a kérelemre, nem szabad történelmi tényeket leszármaztatni. J. b. Z. azért kérte a tengerparti várost, mert mást nem kapott.

IRODALMI SZEMLE.

Sokolow Nachum héber hírlapírót, a varsói *Hazzefira* szerkesztőjét, irodalmi működése negyedszázados évfordulóján nagyban ünnepelték és tiszteletére »Széfer Hajóbél« czím alatt ünnepi iratot adtak ki (*Varsó* 1904). Az 540 lapos szép kiállításu vaskos kötetben nincs egy német szó sem és az az orosz czím is szerényen huzódik meg a héber czímlap alján. Az ifjú héber iróvilág jut itt első sorban szóhoz és az ünnepi irat tartalma elüt társaitól, amennyiben a czikkek többsége nem a szoros értelemben vett zsidó szakirodalomból merítvék. A mi szempontunkból kiemeljük a következőket:

Bornstein Ch. J., Szadja és Ben Méir vitája a kalendárium megállapításáról (19—189). Kimerítő tanulmány.

Ben-Jehuda E. A szóösszetételekről a héber nyelvben (199—210).

Dr. Grünhut L. A Jalkut és Simon ben Jóchai Mekhiltája (232—240). Sejtések, hogy Mekh- alatt némely helyen a S. b. J. Mehk. értendő.

Dubnow S., A négy ország gyülekezete Lengyelországban és viszonya a községekhez (250—261). Eredeti okmányok alapján, de kissé zavarosan.

Horodeczky S. A. Izráel Bruna (262—268).

Wetstein F. H. Izráel nagyjainak történetéhez (276—304.) Adalékok 27 biografiához és 13 család történetéhez.

Jaczkan S. J. Egy fejezet a chaszidismus történetéből (335—340).

Kahana D. Salamon Ibn Almuallám (341—347).

Dr. Eppenstein S. A József Ibn Aknin »Marpé Hanefásót« cz. m. 27. fejezete (371—388).

Dr. Posnánsky S. Menachem bar Chelbo (389—439). Külön is megjelent.

Dr. Freimann A. Leda David és védekezése (455—480).

Dr. Krausz S. Zsidó ételek (488—499).

Ratner B. Észrevételek a »Megillath Taanith«-hoz (500—511).

*

Nöldeke Th. legújabb munkája: »Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft« (Strassburg 1904) a következő értekezésekből áll:

1. Das klassische Arabisch und die arabischen Dialekte.
2. Die Endungen des Perfekts.
3. Nomina der Form Fu'al.
4. Die Verba ע״י im Hebräischen.
5. Zur Bildung des Plurals beim aramäischen Namen.
6. Ueber einige arabische Verbalpräfixe.
7. Ausgleichung in den semitischen Wörtern für »Vater« und »Mutter«.
8. Einige Gruppen semitischer Personennamen (72—106).
9. Tiernamen mit Reduplikation.
10. Die semitischen Buchstabennamen (124—136).

Az értekezések kisebbik fele már azelőtt ki volt nyomatva, de szerző az ujolagos kiadásnál jelentékeny változásokat eszközölt. Nöldeke, ki az összes sémi nyelvek felett királyi módra uralkodik és a syr dialektusoknak a legnagyobb élő ismerője,

nem volt tekintettel azokra az olvasókra, kik pl. a Tigré és Geez irást nem ismerik és az elég sűrűn idézett szavakat nem irta át, ami bizony kivánatos lett volna. Előttünk a legérdekesebb a személynevekről szóló értekezés. N. a zsidó neveket a Széder Hadóróthból idézi; Chajes dolgozatát az észak-sémi nevekről legalább névleg nem említi. Épúgy Levias C. angol nyelvű talmudi aram grammatikáját sem.

A héberben a perf. pl. 3. személyének nincs külön femininuma. N. (19. lap, 3. jegyz.) több példát idéz, melyekben a Kethibben a tsz. végzet *ah*, pl. Deut. 21, 7 שׁפכה stb., és ehhez azt a kérdést füzi: vajjon ezek az alakok nem maradványai-e a régi nőnemű tsz-nak? Elkerülte figyelmét, hogy Lambert Mayer »Une Série de Qeré Ketib« cz. kis iratában (Páris 1891) ugyanezt vitatta, még pedig nem alaptalanul, mert az e fajta kethib túlnyomóan ú. n. tsz-nál fordul elő. Ez az egy példa is mutatja, milyen lelkiismeretesen őrködtek a maszoréták az irott és olvasott szöveg felett. Nem érthetünk tehát egyet N-nel abban, amit 40. l. 2. j. odavet: »die Qre's zum grossen Teile nur alte, ohne System an den Rand gesetzte Varianten sind«. Téved egyébiránt, ha azt hiszi, hogy a keréket legrégibb időben a margóra irták. Ezeket emlékezetben őrizték vagy külön jegyzetekben állították össze. Csak talmud utáni időben kezdték a lapszélre jegyezni. N. azonban nemcsak a kerékről nyilatkozik elvetően, hanem az egész hagyományról a vocalisatio tekintetében. »Nicht zu viel auf die Ueberlieferung verlassen dürfen« (40. lap lent). A theophor nevekhez (103—106) utalni kell Renan czikkére a REJ-ben (V., 161.); 110. lap 13. sor említhető még בַּקְבֻּק — בת קול (138) = Einzellaut, Stimme, Wort, oly kitétel mint בן בקר stb. Ezen magyarázat ellen szól az, hogy a Bath Kol (l. Jew. Encycl. s. v.) az emberi hangtól elütő hangot jelent; továbbá nem érthető, miért nincs בן קול, hisz »kól« himnemű? — Miért pontoz N. 26. lap אֲנִי-t? — Jer. 42, 6 a kethibben אנו (= אנחנו) fordul elő. »Doch ist diese nur einmal vorkommende Form sehr unsicher«. (27. 4). De minthogy az újhéberben az a rendes 1. sz. tsz. névmás, egyáltalában nem bizonytalan és cseppet sem lehetetlen, hogy népiesen már Jeremiás korában is így hangzott.

A héber szavakban több sajtó- és iráshiba van, de

technikai okokból csak a sorszámot jegyezzük ide: 18, 9 alulról; 20, 18 és 23, 19; 22, 22 (אֶבְרַעְתִּי: olv. -הָ és törlendő az első jod); 55, 4. 17, 9 olv. »3. sg. m.« h. »3. sg. f.«.

*

A »Mekize Nirdamim« idei (19. évf.) kiadványai kissé elkésve jelentek meg, de a jövő évi annál korábban fog a tagok kezéhez jutni, mert már sajtó alatt van. A négy füzet címe a következő:

1. Széfer Haittim (befejező [2.] kötet).
2. Leket Jóser I.
3. Jehuda Halévi Divánja (utolsóelőtti füzet).
4. Gyüjteményes kötet kéziratos kisebb adalékokból.

A legjelentékenyebb kötet, mint maga a jelentés kiemeli, a 3. pont alatt jelzett. Az Egyletnek több mint 300 tagja van, Jeruzsálemben egy (Grünhut). A tagok zöme az európai fővárosokból és New-Yorkból kerül ki. A kiadványokat esetleg még ismertetjük.

*

»Stimme der Wahrheit« czím alatt Schön Lázár szerkesztésében (Würzburg, Philip N. kiadó) évkönyv fog megjelenni, melyben a czionizmus fény- és árnyoldalai szakszerűen lesznek ecsetelve. A legkülönbözőbb irányok fognak szóhoz jutni, még pedig szakértők részéről. A szerkesztő reméli, hogy a nyilvános tárgyi diskusszió által a czionizmus az összeséggel harmóniába kerül és a gyakorlati térre lép eddigi felhős magaslatáról. A szerkesztő mindenkit szivesen lát munkatársul.

*

Dr. Grünhut Lázár kitünő munkatársunk Jeruzsálemben nagy erélylyel dolgozik a szakirodalom, különösen a midrasirodalom terén és legujabban az Irodalmi hirekben említett füzettel az elveszett Jelamdenu midras rekonstrukciójában jelentékenyen előrehaladt. Anyagi okokból csupán a וישב—נח részt adta, de, mint előszavában jelenti, nemcsak a tóra egész első könyve, hanem a többi is teljesen kész és csupán anyagi okokból nem adhatta sajtó alá. A mű vásárlói (4 frank) tehát a mű haladását is előmozdítják és reméljük, hogy olvasóink ezt a több szempontból fontos és használható művet beszerzik (Kauffmann J., Frankfurt a/M.). A források, melyekből G. az anyagot meríti, első sorban a két kinyomott Tanchuma, az

ujabban napfényre került Jalkut Ha-Makhiri, melyből ő maga is kiadott egy részt. De ezeken kivül nagy szorgalommal gyüjtött az egész régi irodalomból. Az ismertető jelek, melyek alapján az egyes részleteket a Jelamdénunak tulajdonítja, különfélék és úgy ezekről, mint a Jel. egyéb problémáiról a rekonstrukczió befejezésére igért nagy bevezetésben fog nyilatkozni. Az összeállításon kivül szerző itt-ott új magyarázatokat is ad.

Futólagos átnézés azt mutatja, hogy a nyomás korrekt, csupán 39. l. 16. sorban יבר sajtóhiba. — 29a lent נבר בר נבר nem helyes olvasat, mert »férfi fia férfinak« nem ad értelmet. G. azt hiszi, hogy mint איש האדמה körülirása = Noé Ádám fia (mely utóbbi szintén a szőlőtőkét élvezte). De ez nincs benne a kitételben és különben sem mond semmit. Helyesebb a nehezebb olvasat az ismert szabály értelmében, hogy a nehezebből lesz a könnyebb, tehát valószinüleg בורנר = földmíves (l. Krauss s. v.). — A bábel-bibel korban talán nem érdektelen a következő tudósítás (3. század vége): A babyloni torony, melyről Gen. 11. fejezete szól, harmadrészt leégett, harmadrészt elsüllyedt, harmadrészt még áll (Grünhut 34. l, 30. szám). — G. feltünőnek találja, hogy Levi tradál Sámuel bar Nachman nevében (43. l., 6. jegyzet). Ez azonban többször fordul elő és nincs semmi kronológiai nehézség (l. Bacher, Agada d. pal. Amoräer I, 481, 4 és II, 301, 2).

*

Lunz A. M. jónevü héber kalendáriuma az ideivel az első évtizedet érte el (Litterarischer Palästina Almanach, Jerusalem, 1904). Az irodalmi dolgozatok az idén nem oly változatosak, mert részben fordításokat közöl. Ilyen Franco, Zsidók története a török birodalomban, melyet mi is ismertettünk, továbbá Schick asszony (keresztény) czikke az arabok hitéről a gonosz szellemekben. De azért most is érdekesek. Több vers és szépirodalmi közlemény mellett tudományos dolgozatok is találhatók, melyek közül kiemeljük a következőket: Elfelejtett mondák kronológiai sorrendben (Lunz, folytatás); Palesztina határai (Prizul A. 1525. Az irodalomban »Farissol«-t találjuk); R. Zéra élete (Bermann. Bacher, »Agada«-ját nem ismeri). Befejezésül felsoroltatnak a-b-c rendben az Almanachban 10 év alatt megjelent czikkek. Felette érdekes és tanulságos »Az év története«.

*

A babel-bibel-vita által felszínre hozott iratok közt kiváló helyet foglal el *Jeremias A.* közel 400 lapos műve: »Das Alte Testament im Lichte des alten Orients« (Lipcse, 1904), melyben nem egyes pontok, hanem valamennyi szóba kerül. Szerző, evangelikus lelkész, ki egyrészt a szélső kritika zászlajára esküdött fel — az assyriológiában is Winclerhez huz — másrészt azt vallja: novum testamentum in vetere latet (VI). A fő azonban a tárgy és e tekintetben J. dicséretes szorgalommal hordta össze az ó-keleti emlékekből mindazt, ami a biblia megvilágítására alkalmas, vagy legalább hite szerint alkalmas. 25 fejezetre osztja az anyagot, egyet-egyet szentelve a teremtés, a paradicsom, az eredendő bűn, a vizözön stb. bibliai elbeszéléseinek. Az ilyen problemák persze csak feltevésekkel oldatnak meg. Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes. Szilárdabb a talaj ott, hol reáliákról van szó. Figyelemre méltók pl. nézetünk szerint azok az adatok, melyek a hetes számra és a hétre, a népek táblájára (Gen., 10. fej.), Izrael-Juda politikai történetére s hasonlóra vonatkoznak. Nem tudomány az, amely a régi izraelitáktól a monotheizmus érdemét el akarja vitatni csupán azért, mert azok ivadékai még élnek és mert — tudatosan vagy öntudatlanul — röstellik, hogy a germán ősök, a görög-római kulturvilág nyomait követve, behódolt a zsidó szellemnek. A jövőt lehet irányítani, de a multat nem. Az ilyen törekvés azonos ama másikkal, amely Jézust árjává akarja megtenni. Sokkal több következetességet mutat az az irány, amely ugyanezen érzelmi momentumoktól hajtva, a kereszténységet általában megtagadja és a pogányság ősgermán alakját akarja helyre állítani. A zsidók, ha önző szempontból néznék ezt a mozgalmat, nyugodtak lehetnének — a pogányok őket nem bántották.

Az idevágó passus jellemző mint typus és így hangzik: »Wie in den Religionen aller Völker, so hat auch in der babylonischen Astralreligion unter erleuchteten Geistern ein gewissermassen *latenter Monotheismus* geherrscht, d. h. es hat Vertreter der höheren Erkenntniss gegeben, die in den Erscheinungen der Gestirne und des Naturlaufs die Machtoffenbarungen *einer* grossen göttlichen Gewalt erkannt hat« (47. lap). Ezek a felvilágosodott szellemek valamennyien Jeremiások voltak.

Ez a kitétel »nevében«, amely a bibliában és az új testamentomban sűrűn használtatik, és különösen az utóbbiban magikus jellegű, szerző szerint (31, 2 és 52, 2) assyr hatás alatt keletkezett. A szó, a név varázserejét az egyptomiak még nagyobbra tartották mint az assyrok és valószínű, hogy innen ered. Jakob (Im Namen 1904) szintén ez utóbbi nézetet vallja. »Az ó-zsidó bűvészet«-ben összeállított adatok a babyl. talmudból minden varázst Egyptomra vezetnek vissza, ami már azért is figyelemre méltó, mert a talmudisták Babylóniában, az assyr-babyloni szellemi élet egykori szinhelyén éltek.

Azt természetesen nem állítjuk, hogy a zsidókra az assyr-babyloni babona semmiféle hatást nem gyakorolt volna, csak azt mondjuk, hogy Egyptom szolgáltatta a túlnyomó részt. Érdekes assyr párhuzammal szolgálhatunk a tefilla (semóne eszré) második benedikciójának eme formulájához: »feltámasztja az elesetteket, gyógyítja a betegeket és feloldja a megkötötteket.« A Surpu-varázsformulákból Jeremiás a 31. lapon a következőket idézi:

»Den Kranken zu heilen, vermagst du,
den Gefallenen aufzurichten, vermagst du,
dem Schwachen aufzuhelfen, vermagst du,
ein böses Geschick zu wenden, vermagst du.«

Konstatálhatjuk, hogy az első és második sor azonos a tefilla kitételeivel. De a negyedik is azonos, mert מתיר אסורים *eredeti* értelme: a (varázs által) megkötöttek feloldója és »a sors megforgatója« az assyr formulában szintén a varázs alól való feloldást jelenti. Szaadja szidurjában még egy epitheton van: ומשען לאביונים a szegények támogatója. Ez meglepően hasonlít a harmadik sorhoz: *dem Schwachen aufzuhelfen.* Természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a tefilla szerzője kora Berlinjében Delitzsch Babel-Bibeljét hallgatta, hanem azt, hogy bizonyos formulák közkincset képeztek és a zsidók érdeme az, hogy lelkükben minden gondolat és minden kitétel az egyisten bélyegét veszi fel. Ha az assyriológusok a talmudot ismernék, kétségtelenül számos párhuzamra bukkannának és szövegeik némely pontjait is biztosabban fejtenék meg.

*

Az első keresztények zsidók voltak és magától értetődik, hogy csakis az akkori zsidók állapotából ismerhetők meg. Az uj-testamentom buvárai azonban a zsidó irodalmat nem kutatják és a zsidó psychét sem értik. Nem csoda, hogy kutatásaikban ide-oda tévelyegnek. Erről ujabban Dobschütz E. müvéből győződtünk meg (Probleme des apostolischen Zeitalters. Lipcse 1904). Nyomatékosan emlékeztet arra, hogy Pál zsidó volt és hogy kivüle is voltak a törvénynek ellenségei. Mi azt hisszük, hogy erős áramlat volt a zsidóságon belül. Csak e feltevés mellett érthető az, hogy a tannaitikus midrasban lépten-nyomon találkozunk a törvényeknél e bizonyítással: nemzedékekre szól (ledóróth). A jeruzsálemi őskeresztények azonban fanatikus törvénytisztelők voltak és a szentföldi zsidókeresztények évszázadokon át megmaradtak ezen életmódnál. Egy példával illusztráljuk, hogy Pál csak a zsidó nyelvhasználatból érthető meg. Az istentiszteletet leveleiben két görög szóval jelöli: *λατρεία* (Rómaiak 12, 1) és *δουλεία* (I Thessal. 1. 9; Róm. 14, 18; 16, 18). Az előbbi papi szolgálatot, az utóbbi szolgai szolgálatot jelent. Dobschütz 72. lap ebből bizonyos következtetéseket von, pedig világos, hogy az עבודה szót fordítja, amely mindkettőt jelenti, de rendesen az utóbbit. Az áldozati kultuszt Pál — épugy mint a rabbik — nem becsülte annyira, mint az imát, ép ezért többször használja a *δουλεία* szót. Érdekes nyilatkozatot tesz D. (és mások): »Im ganzen wird doch von diesen Judenchristen in den paulinischen Gemeinden gelten, dass sie in sittlicher Hinsicht das Rückgrat derselben bildeten« (84).

*

Gottheil R. J. H. és *Jastrow M. jr.* »Semitic Study Series« gyüjteményt indítottak meg, melyben a sémi irodalomból kisebb terjedelmü klasszikus szövegeket, rövid jegyzetekkel és szótárral ellátva, bocsátanak közre. Az eszme felette szerencsés, az érdeklődők olcsó pénzért jutnak tanulmányaikhoz szükséges irodalmi eszközökhöz. Ebben a gyüjteményben a 3. szám Szirach héber szövege *Lévi Israeltől*, ki nagy munkát irt az ujonnan felfedezett Szirach-töredékről és számos czikkben foglalkozott velük. Az eredeti czim: »*Semitic Study Series*. No. III. The Hebrew Text of the Book of Ecclesiasticus edited with brief notes and a selected glossary by. I. Lévi«. (Leiden 1904. ára 3 márka). A kiadó velős bevezetés után lenyomtatja a szöveget és felvilágosító jegyzetekkel kiséri és a végén a bibliában elő nem forduló szavakról és fordulatokról kis szótárt állít össze angol és német nyelven. Az egyik kézirat használja a kettőspontot (szóf pászuk) a versvég jelölésére (VIII. lap). Mi ezt nem tartjuk a régiség jelének, a régibb jel a verskezdet jelölése volt (ros pászuk). Hasonló füzetet adott ki Strack H. L. Mindkét kiadás kezelhető, tetszetős, jó és olcsó. Az 51. fej. érdekes zsoltár, melyben a semóne eszré néhány benedikcziójára találunk czélzást, mit L. kiemel. De 51, 9-hez ואיים מארץ קולי hez nem utal senki Ézs. 29, 4-re, hol ugyanez a gondolat több alakban jut kifejezésre.

*

Achelis Th. »Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft« (Leipzig 1904. Sammlung Göschen) rövid áttekintést nyujt erről az uj tudományágról. Az összefoglalás benyomásunk szerint nem elég világos, de arra elég világos, hogy mindenki meggyőződhessék belőle, hogy az ez irányu, a vallásokat herbariumszerüen tárgyaló munkák a vallásosság emelésére a nagy közönség körében egyáltalában nem alkalmasak. A tudósok számára valók, kiknek megállapodott nézeteik vannak, de nem a laikusok számára, kiket könnyen megtévesztenek.

*

A jemeni targum-kéziratok, melyek felső pontozással vannak ellátva, kiváló fontossággal birnak, mert a kiadások szövegei önkényesen vokalizáltattak. Berliner a sabbionettai pentateuch-targum kiadást, amely hasonló kéziratból folyt, ujra lenyomatta, Praetorius pedig Jozsua és Birák targumát nyomatta ki és Merx is szolgált töredékekkel. Most *Silbermann S.* az Ezekiel-targum első tiz fejezetét tette közzé (Das Targum zu Ezechiel. Nach einer südarabischen Handschrift herausgegeben. Mit einer Einleitung und Varianten versehen. *Strassburg* i. E. 1902). Szigoru következetesség azonban ezekben az aránylag gondos kéziratokban sincs és ugy látszik, hogy ilyen az ókorban sem létezett. Idevágó példát említettünk »Tanulmányok« 29. lap, 2. jegyzet, melyre az előttünk fekvő szövegben is bukkanunk (9. lap lent).

*

Bohn F. is azok közé tartozik, a kik a rabbinikus irodalmat megkóstolták és tudományukat a zsidó vallás elleni polémiára használják. »Der Sabbat im Alten Testament und im altjüdischen religiösen Aberglauben« (Gütersloh, 1903.) cz. iratában a biblia és a talmud szombatját ismerteti. Sok helyes állítást találunk nála, pl. 6. lap az assyr-babyloni és talmudi-rabbinikus irodalom összehasonlításából várható eredményről, 12. lap a kritika eljárásáról, hogy egyes szavak külön-külön forrásokat jellemeznek. Helyesen hangsulyozza, hogy a biblia csekély terjedelménél fogva nem szolgáltat elég bő anyagot a kritikai elvek megállapítására (15.), hogy a törvények régiek és hogy az izraelita vallás pl. az egyptomival stb. szemben igen egyszerü (15—17). Az is csak helyeselhető, hogy Bohn a biblia megértése czéljából a hagyomány tanulmányozását ajánlja. 88—97. polemizál a zsidó szombat ellen, különösen a törvények ellen. Pedig az élet a zsidó felfogásnak ad igazat. Maga az állam oktrojálja a vasárnapot és a vasárnapi munkaszüneti törvény bonyolultabb, mint az igazán nehéz Sabbath-traktátus. Ha nem élne a Szanhedrin feje, a kereskedelmi minister, ki minden gobos csomót ketté vág, akkor különb pilpul keletkeznék, mint a milyet a legsötétebb jesiva lát. Törvény nélkül nincs intézmény és a történet a zsidóknak ad igazat. Bohn 55—57. a babyloniai, 57—62. egyptomi kalendáriumi részleteket közöl, melyek azért érdekesek, mert középkori héber iratokban hasonmásaikat találjuk. »Man freit am Sabbath« (94. l.), Honnan vette ezt Bohn? Sajtóhibák vannak a héber idézetekben: 13. l. lent; 22.; 91.; 95. Bohnnak az angol és amerikai vasárnap sem tetszik.

*

Daiches Samuel »Altbabylonische Rechtsurkunden aus der Hammurabi-Dynastie« (Leipzig 1903) tanulságos irat a talmudi jog szempontjából, mert Keleten a stabilismus régente oly nagyfoku volt, hogy a közölt 26 szerződésben, melyek állitólag 4000 évesek, nem alaptalanul keresünk analógiákat a félig sem oly idős talmudi joghoz. A személyek rendesen saját és atyjuk nevével jelöltetnek: X fia Y-nak (6. l.). Két tanunál kevesebb nincs a szerződésen (u. o.), de van 10—15 is. Az eladók többnyire nők (8.). Ez talán ugy magyarázható, hogy a férfi a földet nem adta el, mert maga mivelte. De ha

meghalt, felesége és leánya kénytelenek voltak a birtokot eladni. Hogy papnők eladják örökségüket, érthető, mert nem mentek férjhez. — »Der Sklave galt in Babylonien als eine Sache und wurde auch als eine solche gekauft« (8. l.). Érdekes, hogy a talmudban vita tárgya, hogy a rabszolga ingó-e vagy ingatlan. Az elfogadott nézet az utóbbi (Bába Meczia 100b s több helyen). A rabszolga atyját sohasem nevezik meg: »Der Vater wird nie genannt. Das geschieht nur bei Freien« (9). A palesztinai patriarkha rabszolgái kivétel nélkül *Tabi* és rabszolganői *Tabitha* nevet viseltek. — A tábla irója mindig aláirta nevét (28. lap). Voltak aszonyok is, kik az irásmesterséggel foglalkoztak (55) (?). A tanuk némely esetben pecsétjüket nyomták az okmányra, az eladó körmét nyomta a táblára (u. o.). A talmudban a tanuk aláirását »pecsételés« szóval fejezik ki. — A 23. számu szerződésben a férj és feleség együtt szerepel mint eladó és Daiches helyesen hivatkozik (86) a talmudi נכסי מלוג-re. — Végre idejegyezzük a 23. számu (84. lap) okmány német forditását:

»Eine Sklavin namens Bēlti-magirat, und ihr Kind, die Sklavin des Šarrum-Rammān und der Hammurabi-šamši, hat von Šarrum-Rammān, dem Sohne des Rammān-nasir, [5] und der Hammurabi-šamši seiner Frau Nabium malik, der Sohn des Rammān-nasir, gekauft und als ihren vollständigen Preis [10] 17½ Sekel Silber bezaht. *Niemals wird einer mit dem anderen prozessieren.* Bei Marduk und Hammurabi [15] schwuren sie.

Vor Igmillum, dem Sohne des Imguria. Vor Sin-bēlliāni, dem Sohne des Sin-ikīšam. Vor Ibik-Arahtum, dem Sohne des Ikili-babašu. Vor Arad-Ištar, dem Sohne des Adianniam. [20] Vor Avēl-Nabium dem Sohne des Ana-Sin-iselli. Vor Nabium-malik, dem Sohne des Imgur-Samaš. Vor Mardukilu und Tutu-nišu, den Söhnen des Rammān-nasir.

Am 21. Tebet [25] des Jahres, da Hammurabi der König auf Befehl Anus und Bels die Mauer von Maer und Malga zerstörte.«

Az aláhuzott szavak állandó formulát képeznek. Az aprószámok a sorok számait jelzik.

UJÉVI REFLEXIÓK.

— A tóra befejezésére. —

Itt van az ujév ujra
S elolvassuk megint
Halála közeledtén
Hogy Mózes mire int.
Az eget és a földet
Tanukul hivta fel
S ma ellened vallanak
E tanuk — Izrael!

Az eget elfeleded,
Az azur kék eget
El Mózes tanitásit
A szent törvényeket.
A jóslat im bevállott
Hogy Jesurun kövér
És kirugott a hámból
Csak lelke ösztövér.

Mózes tanitásából
Nincs benned tartalom.
Tudatlanul ezt vallod:
Már elavult nagyon
S a mig a többi népek
Abból meritenek,
A te vallásod gyengül
A te hited beteg!

»Oh elromlott utódok!
Konok, rossz sarjadék!«
A föld is ellened vall,
Nemcsak a magas Ég!
A földi életed is
Olyan derütelen,
Az örömeid léhák
Az élved szertelen.

Ám, bár tanuk az Ég s Föld
Hogy Mózes jósolá
Izrael sarjadéka
Hütlen lesz jó soká:
Áldást is mondott aztán
S támadtak mesterek
Miről szólt ez a harmat
Az égi permeteg.

Mózes tana ma már csak
Egy kis körre szorul,
Ezek szítják, élesztik,
Szent lankadatlannl
A mózesi nagy áldást
Rád hinti e sereg.
Papjaid s tanitóid
E lelkes emberek!

Mi tant ránk hagyott Mózes,
Hiven ápolják ők,
Izrael tanitói,
E hü zászló vivők.
Oh küldjetek hozzájuk,
Hát minden kisdedet.
És Izrael házára
Egy szebb jövő nevet.

»S ez élettel és musttal
Oly gazdag honban itt
Büszkén mutathatjuk majd
Izrael táborit.
Külön kell hogy buzogjon
Jákob forrás vize
Igy ömlik szent forrásként
Hazánknak szivibe.«

S boldog lész vert Izrael!
Ki vetekszik veled?
Ha pajzsodként feléltöd
Ósi fenségedet!
Ha vissza térsz a tanhoz
Mit Mózes hagyott rád,
Ha ápolod kertedben
Ez örök élet fát.

S az uj évben majd folyton
Mózes áldása hull.
Oh térj vissza e tanhoz,
Ne hagyd el botorul!
És minden ellenséged
Tagadja majd hogy az,
S az ormokon fenn lépdelsz
Hol virul a tavasz.

Gerő Attila.

A HANGYA ÉS A BOLHA.

— Alcharizi makamája. —

IV.

Két költő verseny hévvel:
Melyikök győz énekével.

Hémán az Ezrachita szól:

Ezelőtt régen, — ifjúságom idejében — két férfiút láttam, — küzdve bátran, — mint bősz csatákban — a hős leventék; — kard gyanánt nyelvöket fenték, — íj volt ajkuk, nyíluk a szó — és a czivakodó — férfiak köré összeszaladt — egy egész csapat — bámuló ember, — zúgva, mint a tenger, — torlódva, mint a hab, — mely egymás fejére csap. — A versengők egyike vén — élete estidején, — a másik ifjú volt, friss, erős, — de mind a kettő fürge hős. — Mint két oroszlán, ha összecsap, — vagy két sas, ha szárnyra kap — s egymásnak fent a levegőben — osztják bőven — a csapásokat elkeseredten: — úgy harczoltak ők is ketten. — Az egyik szól: »Én dalnok lettem, — mihelyt megszülettem; — isteni ihlet szállt meg engem, — a legszebb dalokat csak én zengem!« — De a másik büszkén felel, — és fejét égig emeli fel: — »A dal királya vagyok én, — uralkodom a költők seregén!« — És midőn harczuk lángoló nyelve, — szilajul az eget verve, — kitört vad mennydörgésbe, — nem sokat késve — a bíró elé léptek, — orczáik égtek — szemeik villámokat szórtak — és ekként szóltak: — »Megkövetjük bíró urunkat szépen, — ha ráérne épen, — döntene kettőnk pörében, — az igazság körében.« — Mire a bíró így felelt: — »Adjátok elő hát a pert, — hogyan támadt, miből kelt; — majd én igazságot látok — s a bűnöst sújtja átok!« — Erre az öreg kezdte: »Uram, kérlek esedezve, — reám hallgass, én mondom el néked — a hallatlan merészséget, — mit elkövetett ellenfelem, — aki perel velem, ki az égbe szállna, — pedig nincsen szárnya, — ki velem akar vetekedni, — holott ereje nincsen semmi.« — De a fiatal szavába kapott: — »Hej, de büszkén süt a napod! — Az égről tekintesz le rám, — no lássuk hát igazán, — miből áll a hősiséged, — mely oly gőgössé tesz téged; — sovány-e, vagy kövér? — izmos-e, vagy ösztövér? — Mutasd meg a sereged', — melylyel levered —

az ellened': — erős-e, vagy gyenge? — tapasztalt, vagy zsenge? — Nyilt síkság-e a harcztered? — vagy tán jobban kedveled — a zárt helyet? — Majd ha titkaid ki lesznek tárva, — száll csak gőgöd dölyf szavára, — az igazság fénysugára!« — Most az öreg szólt közbe újra: — »A hiúság ni, mily nagyra fújja! — Hogy mersz te versengni énvelem? — költészetforrás a kebelem; — szívemből bugyogtak a gondolatok; — a kicsiről is nagyokat gondolhatok; — nyelvemről ömlenek — az ötletek, — melyekkel magasba lökhetek — minden hitványt, alacsonyt — és porba dönthetek — mit a világ fénybe vont. — És ha te a szélvészt társnak fogadod — s a vihar volna csatafogatod, — ha hozzád a felhők is zsoldba állnak, — a gyors villám hadfutárnak, — és a csillagok nyilakként hullanának — parancsodra, mint a zápor, — akkor sem lehetnél olyan bátor, — hogy velem kibird a harczot! — Azt hiszem, csuf kudarczot — vallanál, ha megfogadnád — zengeni a gyenge *hangyát*, — melyet mindenki megvet, — s te magasztalására lelnél kedvet«.

A fiatal közbevág s így felel: — »No ehhez még csak óriás se' kell! — Vagy tán megijed, — azt hiszed, — a tövistől Libánon czédrusa, — ha támadna köztük vad tusa? — kérésedre megfelelni: — nékem semmi! — S ha éppen úgy akarod, — meglesz tüstént kívánt dalod«.

És így szólt a *hangyáról:*

A porszülte gyenge cseléd, — hogy megkeresse eledelét, — felfegyverkezik, mint a vitéz — s minden bajnak szemébe néz. — Dereka keskeny, lába vékony, — azért oly mozgékony. — Fekete, mint a kémény korma, — mégis takaros, csinos forma, — mintha Éva leánya szülte volna. — Még mielőtt a hajnal pírja — fényes nevét az égre írja — feketébe öltözik — s helyről-helyre költözik. — Minden kapu még be van csukva — s őneki már nincsen nyugta, — elindúl a rögös útra, — járkál, bolyong völgyön, hegyen — majd városba, majd rétre megyen, — hogy kenyérre szert tegyen. — A télen át — bújja hajlékát, — de amint jön a nyár, — amelyre vár, — lábát útnak indítja már — s nincsen oly messze határ, — hová bátran el ne menne, — hosszú út, mit meg ne tenne, — mintha öröme telnék benne. — Felkapaszkodik dombra, hegyre, — szalad, futkos, kószál egyre; —

sohse' pihen, sohse fáradt, — akár egész nap is járhat, — s mindenütt csak szedeget, — míg össze nem gyűjt eleget. — Olyan vézna, gyenge, piczi, — s a legnehezebb terhet viszi. — Barlangokat fúr a földbe — s a mezőn kalászt tör le, — hogy magtárát teletöltse. — Otthon nincsen, csakis éjjel, — míg nappal kóborol szerteszéjjel. — Csak a hidegtől fél — s azért ha jön a tél, — elbúvik s nyugodni tér. — De mihelyt a nyár szárnyra kél, — s minden új életet él, — ő is kimegy, ha pirkad a hajnal, — a munkás rajjal — szelid zajjal. — És ha az aratás ideje jön el, — midőn a szüret is már közel, — ő is serényen munkára készűl, — hogy a szérűből jusson neki is részül; — kikiséri az aratókat a mezőre, — buzgón siet előre — s közéjök elegyedik — midőn a kalászt rendbe szedik; — majd a kévék közt serénykedik, — sürög, forog előre, hátra — és senki se' bántja; — a kalászokat szedegeti, — de nincs, ki ezért szólna neki. — Hisz' az áldás bő és friss, — jut belőle neki is! — A szérüben lesz majd elég, — hadd szedjen a szegény cseléd! — »Miért bántanók? — mondják az aratók, — hisz annyit kínlódik, annyit szenved, — gabonája alig termett; — bizonyára — üres az éléstára!« — Majd a hajnal hasadtára, — felkeresi a kopár tarlót, — hogy a kalászt, mely a sarlót — szerencsésen elkerűlte, — összegyűjtse. — A sors megáldotta fürge észszel, — azért merészel — elmenni bármily messzire, — hogy élelmét onnan szerezze be, — hogy eltegye — a szükség idejére, — hogy éhség ne érje. — Mint szeme fényére — vigyáz minden magra, — a föld alá rakja, — hol hozzá nem férhet az eső árja, — mert magába zárja — a rejtek homálya. — És midőn a téli idő — dühöngve jő; — hóruhát ölt — a gyászoló föld, — a hideg elűl — minden a házba kerűl, — s az utczán senkit se' hagy — a csipkedő fagy: — akkor megnyílik az ő kincstárja, — hogy háza népe elé tárja — a bőséges eleséget, — a mely végett — annyit fáradt nyári időben; — de gyümölcsözött is bőven. — Tettei tanúságot tesznek — az embereknek, — milyen bölcs a teremtője. — Boldog, aki tanúl tőle; — de jaj a restnek, ki rá nem hallgat, — ki a szorgalmat és a fáradalmat — tőle el nem lesi! — Szükség és nyomor körülveszi, — szomorú sors vár reája; — elhagyott lesz, mint az árva, — csókot nyom majd az inség ajkára — s a bánat lesz dajkája!«

»A barna lány, a hősi vér,
Ki minden lánynál többet ér.
Derekát fürgeség övedzi
És más övvel biz' nem cserél!
Fekete, mint a myrrha, pedig
Rá myrrhapára sohse' ér.
Minden hajnalban utnak indul,
Egy percznyi időt sem fecsél.
Rövidre méri éjszakáit,
Mert minden gondja a kenyér.
Kimegy korán a munkásrajjal,
Miként ha rá is várna bér.
És gabnát gyüjt a szük időkre,
Míg magtárába belefér.
Dus készletét a földbe rejti.
És reszket minden magszemér'.
Barlangokat váj ki magának,
A pokol sincs tán olyan mély!
És odahordja gyüjteményét,
Miből a sivár télen él.
Más birtokára jár el lopni
És rajta kapják, még se' fél.
A nyáron át szabadban járkál,
De elbuvik, ha jön a tél.
S előre készit eleséget,
Miből, ha majd nyugodni tér,
Gond nélkül, biztos hajlékában,
Dus kényelemben éldegél.
Mert ha az aratás elmulik,
Ő már csak eltemetve él.
Elzárkózik, miként Jerichó
És senki hozzá be nem fér.
De maga töri fel ajtóit,
Ha fújni kezd a nyári szél.
Sietve hagyja el lakását
S kenyérért messze utra kél.
Tán bolygással akar bűnhődni,
Mert egész télen át henyél?!
A férfiak még mind alusznak,
Üres még minden utcza, tér,
És ő már futkos mint a kalmár,
Ki minden perczért pénzt remél
Vaj' hol tanúlta, hogy az embert
Úgy megfenyítse lustaságáér'?!
A rest még ágyba nyújtózkodik
S ő már a hajnallal beszél!«

Az elbeszélő szól:

Midőn dalának serlege kicsordult, — társához fordult — s így szólt: »Ezek azok a dalok, — melyekre büszke vagyok, — melyek a szívet bámulatban hagyják, — a lelket elragadják, — melyek mindegyike fényben gazdagabb, — mint a nap. — Magadfajta emberek — ne is merjenek — ezek hallatára szót emelni. — Csak ki ilyet képes énekelni, — lehet büszke dalára — és magára. — Tán összehasonlítod magad velem? — Hiszen rádlövelem — nyilaló haragom záporát! — Vagy tán reád szállt — az isteni szellem, — mely eddig engem — ihletett meg énekemben? — Vagy néked egy: — völgy és hegy? — Egy a göröngy — és a gyöngy? — az éjhomály — és a napsugár? — Mióta ölel az ének téged? — Mióta nőtt meg bölcseséged? — Tanúm az ég, — hogy ha még — oly hatalmas volnál, — hogy a hajnalnak is parancsolnál, — hegyeket szakíthatnál ki tövestől, — tengereket hasíthatnál keresztül, — a gönczölszekérrel kisértetnéd magad — s egy csillagezred volna szolgahadad, — az égig emelnéd pajzsodat — s pirulna fénye előtt az alkonyat, — akkor sem versenghetnél énvelem! — Megszállna a félelem, — azt hiszem, — ha feladnám én neked, — hogy a *bolhát* zengje éneked!«

Erre vígan közbevág a vén: — »Ettől bizony nagyon félek én! — Gyenge ahhoz a törpe lepke, — hogy a tigrist

megijeszsze, — Sasokat nem ejthet rettegésbe — a legyeknek zümmögése! — Azt hiszed, ezzel rámijesztesz? — Lesz még egy kis erőm ehhez! — Ne félj, nem fogtál ki rajtam, — mindjárt el is zengi ajkam — kívánt dalod', — ha úgy akarod!«

És így szólt a bolháról:

A ravasz szerecsenfi, fekete, mint a szén, — hízik a gazság kenyerén; — nincsen íjja, nincsen tőre, — mégis rátámad férfi-nőre — és tüzes üszköt lehel a bőrre, — mint egy égő kemencze csőre. — Tolvajként a házadba tör — és ruhádat veszi magára föl; — besurran háló-szobádba, — melléd fekszik a puha ágyba — és húsodat tépi, — mert nem jutott néki — nappal elég eledel — és ezt pótolnia kell! — Midőn éjjel a szende álom — letelepszik szempilládon — és varázsával elaltat, — minden nesz elhallgat: — akkor lép elő lábújjhegyen, — hogy kárpótlást vegyen, — mert egész napon éhezett — és dühödten szívja véredet. — Éles karmait mártja beléd, — hogy testedből szerezze eledelét. — Lehet háború, lehet béke, — a kegyetlen mindig fürdik vérbe; — és ha kezed utána nyúl, — feltarthatatlanul — elszökik előled — és gunyt űz belőled. — És ha kedved támadna üldözni őt, — mérd ki jól a drága időt, — mert alig mulik pillanat — és ő már valahol kint szalad, — nyargal tüskén, bokron át — és bottal ütheted a nyomát! — Sőt ha olykor eléd villan — kezedből is tova illan, — mintha hirtelen szárnya nőne, — eltünik a levegőbe, — gyorsan, fürgén, mint a sas — és utána többé ne kutass! — A szép lánykák — is megjárják — bizony elég gyakran vele, — himzett pongyolájukba búvik bele — és pajzán kedvvel tele — csipkedi csípőjüket és derekukat, — vagy mellök lágy halmán kutat — és választ magának menhelyet, — honnan elűzni őt nem lehet. — Nem bánja ő, — lehet férjes nő — vagy hajadon, szűz, — lángolón, mint a tűz, — hozzátapad szenvedélylyel — és vele hál egész éjjel. — A piruló lányka, — kétségtől hányva — panaszosan kiabál, — de segítséget hiába vár, — mert bizony nem talál megmentőre. — És ha kérdik tőle: — mi a baj? — miért a jaj — és a zaj? — elpanaszolja szegény: — »Rámtámadt a szerecseny-legény, — vérem hogy lázad, — elmondani is gyalázat, — erőszakkal ölembe szállt — és mint myrrhacsokor, keblemen hált, — egész éjjel gyötrött, kínzott — és

fájdalmamtól szinte hízott. — Betakarom — csípőm, karom, — de hiába, — hatalmába — kerit mindent, mint az áldozár, — ki mindig a legjobb részre vár. — Oda kell adnom — szűzi arczom, — ziháló mellem — sem állhat ellen, — osztályrészül ingyen — jut neki minden.« — Ő maga kicsi, de minden tette nagy, — hősöket is szégyenbe hagy — gyenge ő, — de vakmerő, — ravasz és hamis, — kikezd óriásokkal is — és ügyes csellel legyőzi őket, — mint a gyenge nőket. — Ki mondaná, ha rája néz, — hogy ily szörnyű nagy vitéz? — Nem is látszik rajta, — hogy végrehajtja — ezeket — a tetteket — és elfogni őt nem lehet. — Hiába leselkedik reá egy csapat őr, — hiába üldözi lándzsa, tőr, — kijátsza az egész sereget — és míg te itten keresed, — ő már messze nyargal amott — és nyomot se' hagyott. — És ha kerülni akarod — és bezárod ajtód, ablakod, — áttöri a falat — és egy pillanat alatt — előtted bent terem, — mintha égből jönne hirtelen. — Megmenekültél tőle, hiszed — és éppen öledbe viszed, — válladon lovagol — vagy hátadon valahol. — És ha fajából felkonczolsz egy egész hadat, — akkor sem mentetted meg magad, — mert rokonai jönnek vérbosszúra — és harczolnod kell velök újra, — döhösen támadnak ellened — és nem biztos az életed! — Szemtelen egy fene szolga, — a királynak is van vele dolga, — besurran a palotába — és az ágynak biborába — lopózik ott bele — és keserves lesz a király éjjele; — elkerüli édes álma — kínos gyötrelem vetihányja, s kitör az éktelen, szörnyű lárma, — az udvar minden inasa, szolgálója — előfut a parancsszóra, — egymásba kapnak — és eszeveszett zsibajt csapnak, — az egyik a gyertyát tartja, — a többi futkos jobbra, balra, — százszor kerülik meg az ágyat, — míg végre mind elbágyad, — a szobát össze-vissza járják, — de a bujdosót nem találják — s míg ők haragjukkal alig birnak — s bosszúságukban szinte sirnak: — ő csak kikaczagja őket — s kineveti a keresőket; — hisz minden folt az ő menedéke, — hol rája vár üdv és béke, — menhelye minden ruha ráncza — és nincs szüksége semmi sánczra. — Hej bizony rosszul járna, — ha valamelyikök rátalálna, — kiömlenék minden csepp vére — az egész udvar örömére. — A király maga — szakítana — a gazfi életének véget, — hogy lelohassza a bosszús mérget, — mely bensejében lángol-éget. — Ime üzelmének gyenge képe — dolgait mind ki festhetné le? — Bőjtöl egész nap, — mint a jámbor pap, — de ha jön az est, kicsap — és gazul — elfajul — s ártatlan vérbe ful. — Tüzet szór égő pokla — szegényekre, gazdagokra, — és az ember gyötrelmében — ő éppen — kedvet talál, — mint a halál. — De midőn a napok rövidülnek, — sugaraik már lehülnek, — a levegő hidegebb lesz, — s az idő nekik nem igen kedvez, — akkor a földbe ássa magát, — összehívja egész hadát — s eltemetkezik velök élve, — üregei mélységébe. — Míg a fagy — a földön nagy, — addig az alvilágban élnek, — mert a hidegtől félnek, — de mihelyt észlelik, — hogy a tél letelik — és a hó — olvadó, — a földre újra száll, — melegebb napsugár: — akkor lábra kelnek — és a homályos rejtekhelynek — lent a porba' — bucsút mondva, — felrajzanak, — mint a méhek — és retteg tőlük minden lélek.«

És énekelve szólt tovább:

»Az éj szülte gaz csapodár,
Ki csak sötétben, lopva jár;
Saját tüze pusztitaná el,
De szárnyaival ellenáll . . .
Kovácslegénynek tartanád őt,
Kit megbarnít a tűzsugár.
Az éjhomályban röpköd, szállong,
Oly titokzatos egy madár.
Nincs békeségem, nincs nyugalmam,
Míg el nem éri a halál,
Szájában hordja éles tőrét,
Mely harczban életemre vár.
Vérem mint nyiló rózsabimbó,
És ő mohón letépi már.
Ágyamba jön fel éjfél tájban
Hiába kapumon a zár.
Miként a denevér, csak éjjel
Bont szárnyakat és szálldogál.
És kinoz hajnal pirkadásig,
Hogy lelkem nyugtot nem talál.
Tán azt hiszi a nyalánk gazfi,
Hogy bennem szinméz folydogál?!
Oly hős — és vézna, mint a pehely
És vékony, mint a czérnaszál.
Kis tintacseppnek látszik csak, mely
Irótollból papirra száll.«

Az elbeszélő szól:

Midőn befejezték szavaikat — és dalaiknak vége szakadt, — a biró maga elé bámult, — csodálkozva elámult, — amig így szólt végre: — »Esküszöm az égre — s a nagy mindenségre, — hogy szemeim sose láttak — ily csodákat, — az ember füleinek sem hihet, — hogy igazán hallottak ilyet! — Bő bizonyságot szerezhettem, — hogy nagy költők vagytok mind a ketten, — egy hatalmas poéta pár, — milyet senki sehol nem talál; — széles e világon — nincs ki veletek kiálljon. — Mindegyiktek hős óriás, — kit nem ér utól senki más. — Hagyjátok hát a gyülölséget, — szövetséget — kössetek! — legyen barátság köztetek! — Nyujtsatok egymásnak

kezet, — hisz ugyis egy uton vezet — benneteket a dal és ének, — kik csak veletek élnek!« — Midőn a biró beszédének — végére ért — kincstárába tért, — hogy a kellemes perczekért — megajándékozza a nagy költőket, — aztán megáldotta őket — s ők örülve a kincseknek s dicséretnek, — bucsut vettek — s kibékülve utra keltek. — Én azonban — követtem nyomban — a két költőt, — mert nőttön nőtt — kiváncsi vágyam, — hogy nevöket áldjam — s midőn az öreget kértem, — mert ismerősnek véltem, — hogy mondja meg nékem, — mi a neve, hova való, — így felelt az öreg csaló:

»Châber vagyok és ez itt magzatom,
Mindegyikünk a beszéd tigrise;
Az ének csarnokát építjük fel
És nem léphet bele más senkise!«

És én, — mihelyt a vén — szavát hallottam, — legottan tudtam, — hogy az öreg: Cheber, jó barátom, — mellette meg fiát látom. — de el kellett egymástól válnunk — és szivemet ott hagytam náluk.

PATAI JÓZSEF.

TANÜGY.

TÖRTÉNETÜNK TANITÁSA A POLGÁRI- ÉS KOZÉP-ISKOLÁKBAN.

Hogy hitoktatásunk sikerrel járjon és eredményre vezessen, ehhez három dolog szükséges: egyetemes és megfelelő tanterv, képzett és buzgó tanerők és jó tankönyvek.

Az egyetemes tanterv, mint hallom, immár elkészült!

A tanerők kérdését nagyrabecsült kartársam, dr. Friss Ármin kiváló ügyszeretettel és komoly szakavatottsággal ugyanitt az aprilisi füzetben tárgyalta. Én ma, — a szerkesztő ur becses engedelmével élve, kinek a tanügy iránt való szeretetét jól ismerem — az eredményes tanítás harmadik eszközére, a tankönyvekre, akarom az illetékes körök figyelmét felhívni. Jelenlegi czikkemben kizárólag a történetünk tanítását szolgáló tankönyvekkel foglalkozom.

Szempontok.

Nagyon fontosak azok a szempontok, melyek a tankönyv szerkesztőjét könyve megírásában vezérelni tartoznak.

1. Bizonyítsa be előadása keretében, hogy mennyire érdemes a multakon okulnunk és dicső elődeink jeles példája után indulnunk.

2. Jelölje meg és domborítsa ki azon eszközöket, intézkedéseket és intézményeket, melyek minden időben és minden viszonyok között hozzájárultak a zsidóság fentartásához.

3. Kötelessége feltüntetni a zsidóság szervezetének átalakulását és intézményeinek fejlődését; pl. mikép lett a nemzeti államból a zsidó község és hogyan lépett a szentély helyébe a zsinagóga.

4. Lépten-nyomon ki kell mutatnia, mennyire érvényesült történetünk lefolyása alatt, velünk szemben, Isten igazságszolgáltatása és jóságos gondviselése.

Jeruzsálem, a vallásos és nemzeti élet központjának összeomlása után a jamniai iskola lépett előtérbe, mely átalakította, feleleventette és életképessé tette a hanyatló zsidóságot. 1492-ben bekövetkezett a zsidóság kiüzetése Spanyolországból; ugyanakkor fedezte fel Kolumbus Kristóf Amerikát, ahol a sanyargatott és jogfosztott zsidóság új hazára talált.

5. Tartsa szem előtt az események lánczolatának szakadatlan összefüggését és a lánglelkű vezérek egymás után való következését. Még nem ment le Mózes napja és már felkelt Józsua csillaga. Józsua örökségét átvették a bírák, kiknek munkáját a próféták folytatták; vezesse le a hagyomány folytonosságát egészen a mai napig a »Rabbik« koráig.

6. A mi gazdag irodalmunk kincsesházát fel kell tárnunk az ifjúság előtt; hadd sütkérezzék a zsidószellem árasztotta dicsőségnek mesés fényében.

A mi történetünk tanítása ne szorítkozzék pusztán a száraz tények felsorolására, melyek bizony kevés örvendetes jelenséget és a gyermek lelkére megtermékenyítő hatást nyújtanak. A középkor szenvedéseinek és viszontagságainak, üldözéseinek és gyötrelmeinek terjengős leírása felkelti ugyan a tanuló részvétét és az érzékeny szivű gyermek szemeiből néhány könnyet is sajtol ki; de mit jelent mindez ahhoz a fényhez és dicsőséghez képest, melyet a talmud jeles és felülmulhatlan mesterei, melyet az irástudók és gáonok, a vallásbölcsészek és költők büszke sora a mi felekezetünkre hozott és árasztott? Mint a csepp a tengernek mérhetetlen áradatában!

Állítsuk történetünket hitünk szolgálatába. Merítsen az ifjú a történet forrásából, megismervén multunk kincseit és szellemünk halhatatlan munkásait, rajongó hitszeretetet, hogy büszke öntudattal vallja ősei hitét, hogy büszke öntudattal hivatkozzék dicső multunkra és zsidó voltára.

A bibliai történet tanítása.

Valahányszor felnyitom az írás-könyvét, mondja a lánglelkű költő, maga a valóságos természet egyszerűségével és

bájával, ősi erejével és hatalmával szól én hozzám. A művész, ki az ecsettel vagy vésővel a természetnek hűséges utánzására és jelenségeinek megrögzítésére törekszik, csak kontár munkát végez a természet remeklésével szemben. És a gyermek sokkal közelebb áll még a természethez, mint a kultura emberének, vagy a szobatudósnak nyelvművészetéhez. Azért a tanuló könnyebben érti meg a természetnek, mint a művészetnek a nyelvét. Tud gyönyörködni a zöld pázsit üdeségében és a napnak játszi sugaraiban, a bérczek vadregényességében és a pataknak csergedező énekében; de nem tudja élvezni a tájkép szépségeit, amelyeket a művész, mesteri kézzel bár, a vászonra vetett. Minek kendőzni a természetnek szépséges és ragyogó bájait? Minek vetköztessük ki az írást a maga természetességéből, egyszerűségéből és mesterkéletlenségéből, holott az nékünk a gyermek lelkének művelésében és szíve nemesbítésében sokkal nagyobb szolgálatot tesz, mint a tudós férfiak szürke, mesterkélt és nehézkes beszéde. Tanítsuk a bibliai történetet eredeti egyszerűségében, természetes ősiességében, a bibliának mesterkéletlen és tiszta nyelvezetében.

Hat évi tanításom alatt gyűjtött tapasztalat megtanított arra, hogy a tanuló az elbeszélést a biblia egyszerű nyelvén egyszeri olvasásra, minden fáradság és verejtékes munka nélkül emlékezetében megtartani és értelmesen előadni képes.

A prófétákról általánosságban és minden egyes prófétáról részletesen külön fejezetet kívánunk. Beszélek világosabban: Nem csak Illés próféta és tanítványainak viselt dolgait és az általuk mívelt csodatetteket beszélje el az író, hanem szenteljen minden egyes prófétának, ki a templom idejében élt és működött, egy-egy fejezetet és csatoljon mindegyikéhez néhány oly szemelvényt, melyek az illető prófétának eszméit és tanításait legjobban jellemzik és kidomborítják. Tanácsos is volna minden fejezet végén dűlt betűkkel a tanuló figyelmét az említett próféta jellegzetes eszméire és tanítása tartalmára felhívni. Aztán ne feledkezzünk megemlékezni a prófétai iskolákról, melyeket valószinűleg Sámuel alapított és melyek tovább virágoztak Elijáhu és Elisa működésének idejében. (I. Sám. 10, 5. 10.; II. Kir. 2, 3. 4.; u. o. 6.).

Azt a kérdést, vajjon nem volna-e czélszerű az egész, minden egyes prófétára vonatkozó, a talmudban és midrás-

ban található, hagyományos anyagot összehordani, hogy a próféták alakját kikerekítsük, érdekessé és vonzóbbá tegyük, a végből, hogy a tanuló hű képet és fogalmat alkothasson magának róla; — azt a kérdést csak fölvetni, de eldönteni nincs szándékomban.

Pedagógiailag nagyon kívánatos volna ugyan a hagyomány anyagának ilyetén belevonása; az igazság szempontjából azonban kifogás alá esik; mert a hagyomány elemei nem tartoznak a bibliai történet szoros eseményeihez. A próféták részletes tárgyalása kiváltképen a polgári iskolák ifjúságának kedvéért nagyon tanácsos és kívánatos, amelynek nem kínálkozik többé mód és alkalom arra, hogy a prófétákkal, azoknak eszméivel és tanaival bővebben és tüzetesebben foglalkozzék.

Az ó-kor története a babiloni számkivetéstől a talmud befejezéséig.

Itt először kifogásolom az eddigi tankönyvekben a »nagy zsinat« működésének hézagos, csupán vázlatos leirását. E tekintetben a hagyomány meghallgatása nélkül egy tapodtat sem léphetünk és semmiképen sem boldogulhatunk. Meg kell mondanunk, hogy ezen testület, mikor kezdte működését, hogy Haggai, Zakkariás és Maleákhi próféták tartoztak, a hagyomány szerint, első tagjaihoz, és hogy R. Simon az igazságos volt az utolsó e testületből; amint azt pl. R. Obadja di Bertinoró teszi, mikor a nagy zsinatot említi (Abóth I. 2.). Meg kell állapítani továbbá ezen testület hatáskörét és felsorolni mindazon intézkedéseket és intézményeket, melyek az ő dicső nevéhez fűződnek; meg kell nevezni mindazon imádságokat, melyek tőle származnak és mindazon jelvényeket, melyekkel vallásunkat megszilárdították és fenntartották. Ezen testület annyi érdemet szerzett magának a zsidóság körül, annyi útmutatást és irányelvet adott nékünk, hogy bizvást megérdemli részünkről a teljes méltatást.

A szynhedrionnal ép oly mostohán bánnak tankönyveink, mint elődjével, a nagy zsinat testületével. Pedig annyi kikerekített dolgozat látott már napvilágot ezen kérdésekről, hogy nem kell valami nagy utánjárás, vagy hosszú, fáradságos tanulmányozása az eredeti forrásoknak; terített asztallal várja irodalmunk mindazokat, kik hozzá folyamodnak.

Semmibe sem veszik tankönyv-iróink a babiloni amórák működését. Kegyelmet csak Ráb és Sámuel, a szurai és nahardeai iskolának fejei és némileg R. Asi, a talmud szerkesztője, kapnak. A többiek irgalmatlanul átadatnak az örök feledés sötét éjszakájának. Hát R. Huna, és R. Chiszda, R. Séseth és R. Nachman és Jóchanan híres tanítványai hol maradnak?

Vajjon a pumbaditai iskola, a maga jeleseivel, Rabba bar Nachman, József és Abai, aztán Rába kortársai és tanítványai, kiknek mindegyike egy-egy korszakot, önálló iskolát és számot tevő irányt képviseltek, nem érdemlik meg a méltatást?

Ha a »talmud« tárgyalására kerül a sor: akkor mondjuk meg, mit jelent az a szó,. milyen a felosztása, micsoda a tartalma és jelentősége, kik voltak ezen munka szerzői; mit köszönhetünk neki és milyen szolgálatot tett a zsidóságnak? Magyarázzuk meg az ifjuságnak, hogy vallásunk mai szervezete és intézményeink nagyrészt a talmud alapján állanak és hogy a talmud fényforrásából kölcsönözték melegüket és világosságukat. Legnagyobb bajunk volt minekünk minden időben és minden országban az, hogy félreismertek bennünket, hogy nem ismerték irásainkat, eszméinket és törekvéseinket.

Mesék keringtek felőlünk és intézményeinkről. A jeruzsálemi szentélyben mesés kincseket sejtettek és a talmudnak mesebeli tartalmat tulajdonítottak. Irodalmunk összes termékei közül leginkább és leggyakrabban a talmudot gyanusították meg, üldözték és máglyára itélték. Most ugyanaz a veszély »a félreismerés veszélye« fenyegeti saját véreitől, kik az ő emlőin táplálkoztak és nagyra nőttek.

Elismerjük, hogy vallásunk haladását és fejlődését a hagyomány eszközölte és előidézte; elismerjük, hogy a belőle eredő intézmények, szertartások és rendeletek kötelező erejüek, és elismerjük azt is, hogy a talmud a tórának egyenes kiegészítése és hogy az egyik a másik nélkül el sem képzelhető; mégis mai nemzedékünk és ifjuságunk alig birnak róla tudomással.

A nagy zsidóság zöme előtt, egyes kiválasztottak kivételével, lepecsételt könyv.

A közép- és újkor történetének tanítása.

Itt törekednünk kell az anyag egységes feldolgozására. Az eseményeknek rendszertelen csoportosítása az eredményes tanítás rovására történik. Ha pl. kezdjük tárgyalni a spanyol zsidók történetét és hirtelen félbeszakítjuk Majmuni halálával, azután közbevetjük a német, a római, a franczia zsidók történetét és eljutunk Szép Fülöp haláláig, akkor joggal kérdjük: miért szakítjuk félbe az események elbeszélését a spanyol zsidóknál 1204-ben; viszont Francziaországban 1306-kor állapodunk meg?! Hiszen a spanyol zsidóság egész története a középkorban játszódott le. Hozzájárul még az a körülmény, hogy a szegény tanuló fejében egész zűrzavar keletkezik. Még a jelese is, ki szeretettel tanulja a történetet, sem bir vele megbirkózni; ha meg is tanulja a leczkére való penzumot, biztos vagyok benne, hogy az összefoglalásnál édes-keveset fog már tudni belőle. Mire a végére jut, elfelejti az elejét és ha ismétli a kezdetét, már elpárolgott emlékezetéből a vége. — Ezt a jelenséget annyiszor tapasztaltam, valahányszor ezt az anyagot tanítani és ismételtetni volt szerencsém.

Próbáljuk azonban a spanyol zsidók történetét egységesen, minden fennakadás nélkül előadni. Chaszdai ibn Saprut fellépésétől (950), egészen ez országból való kiüzésükig (1492.) azaz az egész középkor anyagát összefoglalva és rendszeresen feldolgozva; épúgy tárgyaljuk egységesen, félbeszakítás nélkül, egymásután, minden országnak zsidó-történetét, miként hazánk történeti anyagával tesszük, és lesz eredmény.

Azon zsidó-községek története, melyek a spanyol számkivetés után és annak következtében keletkeztek, ismét egy tető alá hozandók. Az osztrák- és lengyel-zsidó-községekkel, azoknak jó- és balsorsával, szellemi életükkel és vallásos tevékenységükkel, a német zsidóság történetének tárgyalása közben foglalkoznám; mert ezek mind műveltség, mind ritus dolgában a német zsidóságnak a befolyása alatt állottak és fejlődtek.

Végül ne felejtkezzünk még meg számot adni az amerikai zsidók működéséről, tevékenységéről és intézményük szelleméről. Hátha tanulhatnánk valamit a szervezkedés és vallásos élet dolgában tengerentúli hittestvéreinktől?

Irodalomtörténetünk bekapcsolása.

Helyén való a vallástörténet tanítása, más szóval, vallásos intézményeink és eszméink fejlődésének bemutatása a középiskoláknak V. és VI. felső osztályaiban. Ámde minden rendszer és megokolás nélkül való a VII. osztálynak szánt történeti anyaga. Itt teljes fejetlenség uralkodik; megfelelő tankönyv egyáltalán nincs, mert az, amink van, nem használható. A tanterv kidolgozásánál a bizottságot valószinüleg az analógia elve vezérelte ez ügyben.

Valamint a középiskola felső osztályaiban ismétlik részletesen, tüzetesen és alaposan az egész világtörténelmet, úgy tervezték vallásoktatásunk fonalán is az egész történeti anyag ismétlését és intenzivebb tanitását.

Csakhogy a világtörténelem ismétlésének van czélja és alapja: kibővíti és gyarapítja, a középiskola felső osztályainak feladatához mérten, a tanuló ismereteit; az oknyomozás által, megismervén az események összefüggését és egymásból való következését, kitágul a tanuló eszmeköre és mélyen belevésődnek emlékezetébe a történet tanításai.

A mi történeti ismétlésünk azonban nem ilyen szellemben megy végbe. Azért jobb volna az egész történeti anyagot az irodalom-történet keretén belül megismételni.

A dolgot körülbelül igy képzelem magamnak: Megkezdjük a tanítást a misnával, minthogy a bibliai történet elég ismeretes a tanuló előtt; egyuttal foglalkozunk a »misna« tanítóival és annak szerkesztőjével, R. Juda hanaszival. Folytatjuk a talmuddal; ilyenkor kinálkozik az alkalom a babiloni főiskolai élet, a »Kalla és Rigle« intézmények bemutatására, a palesztinai és babiloni amórák működésének méltatására.

Azután szenteljünk egy fejezetet a midrás irodalomnak és művelőinek. Következhetnék alexandriai Philó és iskolájának ismertetése és a Szeptuaginta keletkezésének története. Áttérhetnénk a gáonok jelentőségére. Aztán sorra kerülnének a spanyol kodifikátorok, talmud-magyarázók, vallásbölcsészek, költők, szentirás-magyarázók és grammatikusok. Azután ott termünk franciaföldön és megfigyeljük R. Gerson, Rási és a toszafistáknak iskoláját és munkásságukat; igy sorra vesz-

szük minden országnak tudósait és felvonultatjuk az ifjuság előtt minden időknek és nemzedékeknek szellemi harczosait, mindegyiknek az életleirását nyújtva és szellemének válogatott kincseiből egy-egy szemelvényt bemutatva.

Ilyen módon sikerült átismételnünk az egész történeti anyagot; egyuttal megismertettük az ifjuságot szellemi életünkkel, a különböző korok irányító eszméivel, és azoknak jeles vézéreivel. Átfutottuk az évszázadokat, az egymás hátán tóduló emberöltőket, de elsajátítottuk tartalmukat és megismertük eszméiket és törekvéseiket.

Ilyen tanítás mellett a zsidó-történet vallásunk egyik fenntartó, nélkülözhetetlen eszközévé válna és nevelné ifjainkat büszke és öntudattal teli zsidókká.

Budapest. Dr. Farkas József.

KUTFÖK.

294. szám.

AZ Ó-BUDAI ZSIDÓK ÖSSZEIRÁSA 1727 AUGUSZTUS HÓNAPJÁBAN.

Anno 1727 Die 11 et Subsequentibus Mensis Augusti, Secundum praescriptum gratiosi Excelsi Consily Locumtenentialis Regÿ mandati instituta est Conscriptio Judaeorum in Processu hocce Pilisiensi, pro nunc degentium modo, et ordine Sequentibus.

Oppidum Vetus Buda.

Isak Abraham uxoratus, habet filios Hirsl Isak, et Moyses Isak, Consanguinem apud se nullum, Servum Judaeum Joseph Joachim uxoratum. Habitat in Domo Joannis Schnaider, cui ab Hospitio solvit annue fl. 18, Dominio vero Excllmae nimirum Dominae Relictae Petro Zichianae titulo protectionis et inhabitationis fl. 8. De reliquo nihil. Residet hic ab Annis circiter 12.

David Wellis uxoratus, habet filium nomine Abraham, Servum Judaeum nomine Mendel, Habitat apud Josephum Volff, cui solvit fl. 20, Dominio vero titulo praelibato fl. 8, De reliquo nihil in particulari. Residet hic aeque a 12 circiter Annis.

Jacub Lebel uxoratus, habet Filios nomine Marcus recenter uxoratum, et Simon, Servum habet Judaeum nomine Valent, Habitat apud Antonium Zinger, cui solvit fl. 22, Dominio vero fl. 8, De reliquo in particulari nihil, Habitat ab annis 15, hic.

Marcus Mandel, habet Filios nomine Lebel, et Joachim, Fratrem item uxoratum Hirsl Mandel, Alium fratrem coelibem Lééb Hirsl, Prior habet Filios David, Mandel, et Jacob. Habitat apud Vitum Kochot, cui solvit ab hospitio annue una cum fratribus fl. 30, Dominio ad praesens nihil, cum recenter advenisset ex Vörösvár, Loco hujusce Processus. Comi-

tatui vero titulo taxae hic nihil, verum in praelibato Vörösvár solvebant fl. 7.

Lebel Isák uxoratus, habet nullum filium, nullum Consanguineum, habitat apud quendam Frank-Müllner, cui a Domo solvit annue fl. 8, Dominio vero fl. 5, Residet hic ab annis circiter 2-bus.

Antoni Jakub uxoratus, aeque nihil habet apud se, Habitat apud Nicolaum Raizinger, cui solvit censum a Domo annue fl. 12, Dominio autem fl. 8, Residet hic ab annis circiter 12.

Eliza Aron uxoratus, habet pariter nihil, Habitat apud Michael Raizinger, cui solvit fl. 6, 50 d. Dominio vero fl. 3. Residet hic ab annis duobus.

Jakl Jakab, uxoratus nihil habet, Habitat apud Andream Bayer cui solvit fl. 10, Et Dominio fl. 5, Habitat hic ab annis 12.

Jakub Minkovics uxoratus, habet Filios Jakub, Simon, David, Habitat apud Joannem Kaim, cui solvit fl. 12, Dominio vero fl. 3, Residet hic ab Annis duobus.

Marcus Lazarus uxoratus, habet filios David, Salomon et Gabriel, apud Josephum Piger habitat, cui solvit a Domo fl. 10, Dominio vero titulo protectionis et Mansionis fl. 3. Residet hic ab uno circiter anno.

Joachim Hirsl uxoratus, habet Bernard, et Hirsl Filios, Habitat apud Michael Razinger, cui solvit fl. 6, 70 d. Dominio vero uti alÿ eo titulo fl. 3. Residet hic ab annis duobus.

Gabriel Lazarus uxoratus, habet nullum Filium, Penes se habet Parentem nomine Gabriel, Habitat apud Bernardum Höller, cui solvit fl. 10, Et Dominio fl. 3. Residet hic a tribus circiter annis.

Jacobus Flesch uxoratus, habet Filium nomine Juda Budae residentem uxoratum, Habitat apud Josephum Jacussics, cui solvit fl. 8, Dominio vero ad praesens nihil, Residet hic ab annis circ 14.

Jacub Samuel uxoratus, habet Filium nomine Hirsl, habitat apud Simonem Elzon, cui solvit fl. 10, Dominio autem fl. 3, Habitat hic ab anno uno.

Isak Hirsl uxoratus, habet David et Filep filios, Habitat apud praedictum Simon Elzon, cui solvit fl. 10, Dominio autem fl 3, Habitat hic ab uno anno.

Abraham Klozer uxoratus, habet Filium Jacub, Habitat apud Nicolaum Saib, cui solvit a Domo fl. 11, Dominio vero fl. 5. Residet hic ab annis quinque.

Salamon David uxoratus, habet Filium Davidem, Habitat apud Simonem Kiszomer, cui solvit fl. 11, Dominio vero fl. 3, Residet hic ab annis duobus.

Joseph Prager uxoratus, habet Filios Filip, Lazarus, Abraham, Bernard et Jonas, Habitat apud Laurentium Pinter, cui solvit fl. 9, Dominio vero fl. 5, Recenter venit huc Vetero-Budam.

Marcus David uxoratus, habet Filium Joseph, Habitat apud Christianum Oltman, cui a Domo solvit fl. 12, Dominio vero ad praesens nihil, Ab annis 6 hic habitat; Est Judaeorum Sachterus.

Isak Juda uxoratus, Praeceptor puerorum, habet Moysen et Judam filios, Habitat apud Relictam Catharinam Stajer, cui solvit fl. 8, Dominio vero aeque nihil.

Silik Joachim uxoratus, habet Filium Moysen, Habitat apud Paulum Mozer, cui solvit fl. 10, Et Dominio annue fl. 5.

Jidl Jacub uxoratus est absque Prolibus Solitarie Habitat apud Jos. Esz, cui ab Hospitio solvit fl. 10. Dominio autem fl. 5. Ab annis quatuor hic residet.

Praespecificati Judaei in Communi solvunt in gremium istorum Pest, Pilis, et Solt articulariter unitorum Comitatuum titulo taxae flnos 30 praeterea nihil.

(Országos levéltár, Acta Judaeorum, Lad. A.)

Keszthely. Közli: Dr. Büchler Sándor.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

VEGYESEK.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Prof. Dr. Weikert P. Thomas*, Grammatica linguae Hebraicae cum Chrestomathia et glossario studiis academicis accomodata necnon in usum domesticae disciplinae. *Róma* 1904. — *Margolis Max L.*, The theological aspect of reformed judaism. *Baltimore* 1904. — The Jewisch theological seminary of America. Register 1904—1905. *New-York* 1904. — *Dr. Löwy F.*, Bibliai történet középiskolai tanulók részére. A »Dunántuli Rabbiegyesület megbízásából. *Budapest* 1904. Singer és Wolfner. Ára 1 korona. — *Dr. Rosenthal L. A.*, Mein Vater (Gyászbeszéd). *Berlin* 1904. — *Dr. Grünhut L.*, Sefer Ha-Likkutim. Sammlung älterer Midraschim und wissenschaftlicher Abhandlungen. Sekhster Theil enthält: Collectaneen aus dem alten Midrasch Jelamdenn zum 1. B. M. Mit Noten und Quellen nach weis versehen. Zweites Heft. *Jeruzsalem* 1904. (héber nyelven). Kauffman J. Frankfurt a. Main, ára 4 frank. — *Tóra Nebiim u — Kethubim* (tudományos héber kommentár a szentirásra) kiadja Kahana A. Zsoltárok. 2. rész. Chajes Z. P-tói. *Litomir* 1904. — Unitárius füzetek. 2. szám. *Kolozsvár* 1904. — *Dr. Ádler V.*, Igazság, Törvény és Béke. Jubileumi beszéd. (K. l. a *Magyar Zsinagogá*-ból). — Hebrew Union College Annual 1904. *Cincinnati* 1904. — *Dr. Weisz S.*, R. Tanchumi Hierosolymi Liber Almursid Alkâfi Lexicon in Mosis Maimuni Mischne Thoram (I. Pars litterae ;.). Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit. *Budapest* 1904 (dissz.).

Spanyolok a kiüzött spanyol zsidókért. Dr. Pulido A., spanyol szenátor, könyvet írt a spanyol nyelvet beszélő zsidókról, melyben a spanyol kormány támogatását kéri számukra. Ez tényleg megigérte, hogy konzulátusokat fog felállítani és a spanyol zsidó iskolákat támogatni fogja. Késő bánat!

Seltmann Lajos, hódmező-vásárhelyi főrabbi 25 éves jubileumát ünnepelte. Tisztelt munkatársunknak mi is legjobb szerencsekivánatunkat fejezzük ki.

Fejedelmi alapitvány. A báró Rotschild család munkásházak építésére tízmillió frankot adományozott.

Veigelsberg Leo, a Pester Lloyd szerkesztője, a III. oszt. vaskorona renddel lett kitüntetve. A nagynevű publicista folyóiratunkat is díszítette egy alkalommal czikkével.

Király a zsinagógában. Az olasz király meglátogatta a római zsinagógát.

Wolfner Lajos ujpesti bőrgyáros és törvényes utódai ujpesti előnévvel nemességre emeltetett.

Adományok a kisineviek számára. A kisinev bizottságnál kerek összegben 1,010.000 rubel gyűlt össze. Az adományok nagyobb része Oroszországból származott.

A misrachista nemzetközi czionista kongresszus augusztus utolsó napjaiban tartatott meg Pozsonyban. A gyülés, melyen magyar rabbi nem vett részt, a bázeli programm alapján áll és a czionisták orthodox árnyalatú programmját állapította meg.

Palesztina. Lunz kalendáriumából, melyben az év eseményei röviden felsoroltatnak, azt látjuk, hogy a Palesztinában is mozognak. A diaspora által alapitott intézetek stb. mellett maguk is a cselekvés mezejére lépnek. Igaz, hogy rendesen a külföld jótékonyságára számítanak, de azért mégis modernizálódnak. Vannak gyermekkertek, leányiskolák, ifjusági egyletek, leányegyletek, stb., sőt a tanítók is »szövetkeztek« és »egyetemes tantervet« készítenek. Az üzleti élet emelkedik, miről már a hirdetések tanuskodnak. Az I C A és az Alliance nagy tevékenységet fejtenek ki. Zsidók nagyobb számban csupán Jeruzsálem, Tiberiás, Száfet és Jaffa városokban élnek. A zsidó telepek a marhavésztől és a sáskáktól sokat szenvedtek.

Rabbiválasztás. Dr. Lövinger Salamon a nagyatádi izr. hitközség rabbijává lett megválasztva.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Társadalmi szemle	1
A nevelés eszménye	117
Társadalmi szemle	120
Az Izr. Országos Irodájának jelentése	213
A kerületi elnökök gyülése és tisztelgése a kormánynál	231
1848 : XX	237
Társadalmi szemle	240
Dr. Vajda Béla: Jókai Mór	245
Dr. Kiss Arnold: A nagy per	252
Ex occidente lux	325
Herzl Tivadar	327
Dr. Vajda Béla: Jókai Mór	331
Társadalmi szemle	355

TUDOMÁNY.

Dr. Weisz Miksa: Az átokról és hatásáról a talmudi irodalomban	11
Salamon Mózes: A zsidó nő és a zsidó kultura	19
Dr. Krausz Sámuel: Magyarország megemlítése egy kéziratos műben	25
Dr. Krausz Sámuel: Megjegyzések a tannák agádájához	28
Dr. Blau Lajos: Tanchum Jerusalmi idézeteinek forráskimutatásához	37
Dr. Blau Lajos: Jóna Rapa polemikus iratának címe	38
Dr. Büchler Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár	125
Patai József: Alcharizi hatása Manuellora	142
Dr. Wellesz Gyula: Biblia apróságok	159
Dr. Weisz Miksa: A bölcsek kigyója	160
Dr. Farkas József: A talmud három ellentétes helyének kiegyenlítése	164
Dr. Venetianer Lajos: Kant és a zsidóság	264
Dr. Grünhut Lázár: Egy szamaritánus bibliatöredék	276
Dr. Blau Lajos: A héber bibliakánon	278
Dr. Blau Lajos: Tekercs és kódex	284
Dr. Frisch Ármin: Magyar Zsidó Oklevéltár	289
Dr. Büchler Sándor: Válasz	293
Dr. Bacher Vilmos: Gemára	362
Dr. Wellesz Gyula: Izsák ben Mózes Ór-Zarua és az üreghi zsidók	370

FOLKLORE.

	Lap
B. L.: Szentföldi folklore	41
B. L.: Vezérfonal a folklore számára	42
Vadász Ede: A chászidok eldorádója	46
Dr. Friedlieber Ignácz: Dusz lid vim Kigely	167
Dr. Silberfeld Jakab: De czvá brider	170
Dr. Löwinger Adolf: Leviathan	374
Dr. Friedlieber Ignácz: Egy kis helyreigazítás	382

IRODALOM.

A tannák agádája	48
The Jewish Encyclopedia	54
Irodalmi szemle	57
Gerő Attila: Hősi emlékek	64
Dr. Schwarz Gábor: Az IMIT. Évkönyve	172
Irodalmi szemle	175
Gerő Attila: Baruch Seamar	200
Secundus: A pap hárfája	296
The Jewish Encyclopedia	300
Irodalmi szemle	303
Kiss Arnold: Jób	310
Gerő Attila: A »máriv« imából	311
Dr. Lővy Ferencz: Váljunk el	314
The Jewish Encyclopedia	383
Irodalmi szemle	385
Gerő Attila: Újévi reflexiók	396
Patai József: Al-Charizi makamája	397

TANÜGY.

Az országos iroda átirata a hitoktatási tanterv ügyében	72
Dr. Bernstein Béla: Egyöntetü vallásoktatásunk tanterve	73
Dr. Neumann Ede: Vallásoktatásunk	84
Dr. Friss Ármin: Vallásoktatásunkról	100
Dr. Kiss Arnold: Az egyetemes hitoktatási tanterv megállapítására kiküldött országos bizottság gyülése	107
Dr. Frisch Ármin: Vallásoktatásunkról	203
Dr. Farkas József: Történetünk tanítása a polgári és középiskolákban	405

ORSZÁG VILÁG.

Velencze	315

KUTFŐK.

Dr. Büchler Sándor: Az ó-budai zsidók összeírása 1727. augusztus hónapjában	413

VEGYESEK.

Lap

Irodalmi hirek. — Dr. Ziegler Ignácz. — Félszázados tanítói jubileum. — Zsidó tanulók a fővárosban. — Felolvasás. — Kiss József. — Lederer Béla. — Rabbiválasztások. — Zsidó egyetemi hallgatók. — A kisenevi bünpör. — Dr. Jastrow Marcus M. — Castiglioni Vittore. — Dr. Maybaum Zsigmond. — A bécsi szeminárium. — Kis-Ázsia. — Kanada. — Szentföldi telepítés. — Moralitás a zsidóknál. — Héber könyomda. — A magyar birodalom története. — Hirdetés ... 110

Irodalmi hirek. — Özvegy Blau Mórné. — Breitner Zsigmond. — Dr. Alexander Bernát. — Gestettner Adolf. — Csetei Herzog Péter. — Rabbivizsgálatok. — Münz Ármin. — Dr. Rahmer M. — Nagy alapítványok a berlini »Lehranstalt«-nak. — Zsidó irodalmi társulat. — Rasi és Maimuni-jubileum. — Franzos Karl Emil. — Rabbiképzők. — A biblia. — Mármaros. — Jerusalmi-kiadás. — Mekize Nirdamim. — A jeruzsálemi spanyol községek. — Jeruzsálem. — A magyar birodalom története. — Zunzstiftung. — Hirdetés ... 208

Irodalmi hirek. — Dr. Goldziher Ignácz. — Wechselmann-alapítvány. — Dr. Adler Lipót. — Rabbiválasztás. — Slonimski S. Ch. — Dr. Maybaum Zsigmond. — Botfai Hüvös József. — Palotai Rezső. — Major I. Gyula. — Brill Bernát. — Goldsmid A. E. W. — Zsidó üldözés. — Zsidó generálisok. — Sokolow Náchum. — A Közalap iskolája. — A nagy per ... 322

Irodalmi hirek. — Spanyolok a kiüzött spanyol zsidókért. — Seltmann Lajos. — Fejedelmi alapítvány. — Veigelsberg Leó. — Király a zsinagógában. — Wolfner Lajos. — Adományok a kisineviek számára. — A mizrachista nemzetközi czionista kongresszus. — Rabbiválasztás ... 416

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Dr. Bacher Vilmos: Die Agada der Tannaiten. Von Hillel bis Akiba. Von 30 vor bis 135 nach der gew. Zeitrechnung. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg, 1903 ... 48

Jewish Encyclopedia V. (New-York, London 1904) ... 54

Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest 1904. Szerkeszti Bánóczi József ... 172

Dr. Kiss Arnold: A pap hárfája (Budapest 1904) ... 296

Jewish Encyclopedia VI. és VII. (New-York, London 1904) ... 300, 383

Számos mű kisebb-nagyobb terjedelmi ismertetése az »Irodalmi Szemlében« ... 57, 175, 303, 385

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY